

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҮ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРИ
илимий семинар

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

Нөкис – 2021

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕЎ ИНСТИТУТЫ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим
ғайраткери, филология илимлериниң докторы
Мәденбай Дәўлетовтың 90 жыллық юбилей сәнесине
бағышланған илимий семинар

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

Нөкис
«Илим» – 2021

Қарақалпақ филологиясының мәселелери. III Топлам // Илимий семинар мақалалар топламы. ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкис: «Илим», 2021. – 164 б.

Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, билимлендириў хәм илим тараўына салмақлы үлеси қосқан устаз Мәденбай Дәўлетовтың туўылғанына 90 жыл толды. Алымның юбилей сәнесине бағышланған бул илимий мақалалар топламына ҳәзирги ўақытта ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институтында жумыс алып барып атырған филолог алымлар хәм изертлеўшилердиң илимий мақалалары киргизилген.

Топлам материалларынан филолог-қәнигелер, ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар хәм бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Альниязов А.И. (бас редактор)
Нажимов П.А. (жуўаплы редактор)
Хошниязов Ж.
Бекбергенова З.У.
Бекимбетов А.М.

Пикир билдириўшилер:

ф.и.к., доц. Диланов Б.
ф.и.к., доц. Палымбетов К.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Илимий кеңесиниң 2021-жыл 26-марттағы №2-санлы қарары менен баспаға усынылған.

КӨРНЕКЛИ ИЛИМПАЗ, ӘДИҰЛИ УСТАЗ

М.Қудайбергенов

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ тил билими бүгинги күнде үлкен табысларды қолға киргизип атыр. Егер де буннан 80-90 жыл бурын қарақалпақ тили ҳаққында тек айырым әдебиятларда азы-кем мағлыұматлар белгили болса, бүгинги күни қарақалпақ тил билими әдеўир раўажланған тил билимлериниң қатарынан орын алды. Қарақалпақ тилиниң сеслик дүзилиси, сөзлик курамы, грамматикалық курылысы, имла қағыйдалары, иркилис белгилери бойынша монографиялар, сабақлықлар, методикалық қолланбалар, ири көлемли илимий мақалалар жазылды. Грамматика тараўы бойынша (сөз жасалыў, морфология хәм синтаксис) академиялық илимий грамматика жарық көрди.

Әсиресе 1960-жыллардың орталарынан баслап қарақалпақ тили тез хәм хәр тәреплеме изертлене баслады. Бул дәўирде ана тилимиздиң түрли тараўларын изертлеўши жергиликли илимпазлар өсип жетилисти. Усылардың бири көрнекли тилши илимпаз, әдиўли устаз, филология илимлериниң докторы Мәденбай Дәўлетов болып есапланады.

М.Дәўлетов 1930-жылы 12-октябрьде Қараөзек районына қараслы, хәзирги Бозатаў районы аймағындағы «Бекнияз жыққын» деген жерде дийқан шаңарағында туўылады. 1949-жылы Қараөзек районының орайындағы Гагарин атындағы орта мектепти тамамлап, сол жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетине оқыўға киреди. 1953-жылы институтты табыслы тамамлап, дәслепп өзи туўылып өскен аўылда мектеп муғаллими болып ислеиди. Бирақ, көп узамай ондағы илимге деген инта Нөкиске баслап келеди. Онда қарақалпақ тилиниң сырларын тереңнен үйренсем, олардан белгили жуўмақлар шығарсам деген әрман еле институтта оқып жүрген дәўирде-ақ пайда болған еди. Лекин, оны бирден иске асырыў мүмкин болмады. Нөкиске келген соң «Саманбай» жети жыллық мектебинде қарақалпақ хәм қазақ тиллеринен оқыўшыларға сабақ берди.

1958-жылы М.Дәўлетовтың өмиринде үлкен өзгерис жылы болды. Сол жылы ол Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының хәзирги қарақалпақ тили бөлиминде үлкен лаборант болып жумысқа өтеди. Бул оның ҳақыйқый илим жолына түсиўдеги дәслеппки қәдеми еди. Усының нәтийжесинде оның илим гүзарындағы қәдеми сәтли болып шықты. Арадан көп ўақыт өтпей киши илимий хызметкер, 1961-жылдан үлкен илимий хызметкер, ал 1990-1991-жылларда бас хәм жетекши илимий хызметкер лаўазымларында ислеиди. 1991-жылдың апрель айынан баслап бүгинги күнге шекем Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институтының хәзирги қарақалпақ тили бөлиминиң баслығы, соң жетекши илимий хызметкер болып ислепп киятыр. Алпыс жылдан аслам бир орында ислеў, үлкен илимий дәреже хәм атақларға ийе болыў, илимий мийнетлер дөретиў хәркимниң қолынан

келе бермейди. Бул елим деп, журтым деп жан күйдирип ислеген хақыйқый инсанға несип етеди.

М.Дәулетов хожалық жағдайына байланысly аспирантураға кирмей, өндиристен қол үзбестен излениўши сыпатында илимий-изертлеў жумысларын жүргизди. 1967-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилинде пысықлаўыш категориясы» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Сол дәўирде, әсиресе, қарақалпақ тилиниң синтаксис тараўы бойынша изертлеў жумыслары жоқ есабында еди.

Илимпаз қарақалпақ тилиниң басқа тараўлары менен қатар көбирек синтаксис бойынша көбирек илимий-изертлеў жумысларын жүргизиўди даўам еттирди. Усылардың жуўмағында «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер» (1976), «Қарақалпақ тилинде гәптиң айрымланған ағзалары» (1979), «Қарақалпақ тилиниң пысықлаўыш категориясы» (1982), «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплердиң структуралық түрлери» (1989), «Хәзирги қарақалпақ тилинде фәйилдиң функциональ формаларының системасы» (1990), «Қарақалпақ тилинде қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери» (1993), «Хәзирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы» (1998), «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер» (2010) деген ири көлемли монографиялары жарық көрди.

Илимпаздың «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер» (1976) деген монографиясы тилши алымлар арасында үлкен қызығушылық пайда етип, жоқары бағаға миясар болды. Усы монографиясы тийкарында ол 1989-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплердиң структуралық түрлери» деген темада докторлық диссертация жақлады.

Диссертация жумысында илимпаз қоспаланған жай гәплердиң жай хәм қоспа гәплерден өзгешеликлерин, олардың тийкаргы белгилерини, қоспаланған жай гәплердиң фәйил топламлы, биргеликли ағзалы, айырымланған ағзалы, кирис ағзалы, қаратпа ағзалы сыяқлы түрлерине кең түрде тоқтап, оларды дәл мысаллар арқалы анықлайды. Усының нәтийжесинде докторлық диссертациясы сыпатындағы бул жумыс жоқары баҳаланды хәм ондағы идеяларды көплеген түркий тиллерин изертлеўши илимпазлар өз изертлеўлеринде есапқа алды.

1993-жылы жарық көрген «Қарақалпақ тилинде қоспа гәплердиң гейпара теориялық мәселелери» деген монографиясы да өзиниң әҳмийети жағынан белгили орынды ийелейди. Бунда автор синтаксистиң теориялық тәреплерине тоқтап, қарақалпақ тилиниң материаллары тийкарында оларды анықлайды. Ондағы берилген синтаксислик анықламалар қарақалпақ тилиниң фактлери менен дәлиллениди. Бул тек қарақалпақ тил билимине қосылған үлкен үлес деп баҳаласақ асыра силтегенлик болмайды. Оның «Хәзирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы» (Нөкис, 1998) атлы мийнети де иркилис белгилерин үйретиўде оғада баҳалы мийнет болып есапланады. Онда қарақалпақ тили пунктуациясының үйренилиўи, пунктуацияның теориялық тийкарлары, интонация хәм пунктуация арасындағы байланыс, иркилис белгилериниң түрлери, олардың қолланылыў орынлары системалы түрде үйренилген.

М.Дәулетов аталған монографиялық жумыстар менен қатар сөзликлер хәм сабақлықлар дүзиўге белсене қатнасты. 1980-жылы шыққан хәм 1990-жылы қайта басылған «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги»ниң, 1986-жылы хәм 1996-жылы шығарылған «Хәзирги қарақалпақ тили (синтаксис)» сабақлығының, «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы» (I том, Синтаксис, 1992, II Сөз жасалыў хәм морфология, 1994) еки томлық академиялық грамматиканың, латын жазыўына тийкарланған «Қарақалпақ тилиниң имла сөзлиги» (1997) хәм тағы басқа жәмийетлик мийнетлердиң авторларының бири хәм жуўаплы редакторы. Сондай-ақ, ол республикамыздың мектеплери ушын қарақалпақ тили бойынша да сабақлықлар дүзиўге көп жыллардан бери белсене қатнасады. Оның К.Убайдуллаев хәм Е.Дәуенов пенен биргеликте 7-8-класслар ушын дүзген «Қарақалпақ тили» (II бөлим, Синтаксис) сабақлығы Қарақалпақстан билимлендириў министрлиги тәрәпинен 1962-жылы жәрияланған конкурста екинши сыйлық алды. Ал, Е.Дәуенов пенен биргеликте жазған усы сабақлығы 1979-жылы екинши рет жәрияланған конкурста биринши сыйлық алыўға мияссар болды хәм мектеплерде турақлы сабақлық ретинде 40 жылдан бери оқытылып киятыр. Ол хәзир мәмлекетлик тәлим стандарты хәм жаңа оқыў бағдарламасы тийкарында дүзилген 6, 7, 8, 9-классларға арналған «Қарақалпақ тили» сабақлықлары авторының бири.

Еки томлық илимий грамматиканың көплеген бөлимлери М.Дәулетов тәрәпинен жазылды. Бул мийнеттиң әхмийети, мазмуны ҳаққында ўақтында арнаўлы мақалалар жазылды. Ол ҳаққында қанша жазсақ та арзыйды.

Илимпаз хәм устаз жоқарыда аталған мийнетлери менен қатар 150 ден аслам илимий мақалалардың авторы. Оның ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң «Хабаршысы» журналында хәзирги қарақалпақ тилиниң грамматикасына байланысly бирнеше мақалалары жәрияланды. Оның изертлеў объектлеринен имла қағыйдалары, атамалар мәселеси де кең орын алған. Латын жазыўына тийкарланған жаңа қарақалпақ әлипбесине, жазыўын жетилистириўге байланысly бирнеше мақалалар республикалық газета бетлеринде басылды. Мәселен, «Ана тилимизди терең үйренейик» («Совет Қарақалпақстаны» 1989, 9-май), «Әдебий тилимиздиң орфографиясын жетилистириў ҳаққында» («Жас ленинши» 1991, 19-март), «Егер де жазыўымызды жаңаласақ» («Еркин Қарақалпақстан» 1993, 13-март), «Түркий тиллес халықларға ортақ әлипбе» («Еркин Қарақалпақстан» 1994, 8-январь), «Қарақалпақ тилиниң тийкаргы имла қағыйдалары» («Еркин Қарақалпақстан» 1996, 8-август), «Жаңа әлипбени хәм имланы үйрениўдиң барысы қалай?» («Еркин Қарақалпақстан» 1998, 25-июль) хәм тағы басқа. Ал, кейин ала ол А.Дәулетов хәм Е.Дәуенов пенен биргеликте 40 мыңнан аслам сөзди қамтыйтуғын латын жазыўына тийкарланған «Қарақалпақ тилиниң имла сөзлиги» атлы жумысты баспаға таярлады. Соның менен бирге ол «Латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ имла қағыйдаларын испеп шығыў хәм және де жетилистириў» деген тема үстинде илимий изертлеў жумысларын алып барды.

М.Дәулетов қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилиўине, оның кең жәмийетшиликке түсиндириўге, қарақалпақ тилиниң миллий тил сыпатында раўажланыўына өз үлесин қосқан илимпаз болып есапланады. Еле Қарақалпақстанда мәмлекетлик тил ҳаққындағы нызамның жойбары жәрияланбастан бурын-ақ қарақалпақ тилиниң Қарақалпақстан Республикасының аймағында мәмлекетлик тил болыўы кереклигин, оған толық тийкардың бар екенлигин көрсеткен еди.

М.Дәулетов жоқары билимли кадрларды таярлаў исине де белсене қатнасып киятырған устаз болып есапланады. Ол өз қәнигелиги бойынша Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети филология факультетиниң студентлерине жоқары сапада лекциялар оқып, питкериўшилердиң қәнигелик жумысларына басшылық етти. Ол оғада кең пейил инсан. Қолынан келгенше жас илимпазларға жәрдемін аямайды. Ол Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының оқытыўшылыры М.Әўезов, А.Аймурзаева, Ш.Әбдиназимов, М.Қудайбергенов, Д.Сейтова хәм т.б. кандидатлық хәм докторлық диссертация жумысларына сыншы (оппонент) ретинде әдил баха берди.

Хүкиметимиз М.Дәулетовтың мийнетлерин баҳалап, оған 1992-жылы «Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери» хүрметли атағын берди.

М.Дәулетов 90 жасқа толыў алдында. Ол еле тетик. Үлкен шаңарақтың ийеси, әдиўли әке, мехрибан ата. Ол өзиниң пүткил саналы өмирин ана тилимизди изертлеўге арнады хәм елеберин даўам еттирип атыр.

ИЛИМГЕ БАҒЫШЛАНҒАН ӨМИР

П.А.Нажимов

ӨзР ИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Илим жолы күтә аўыр хәм машақатлы. Сонлықтан халқымыз «илимпаздың мийнети ийне менен қудық қазғандай» деп бийкарға айтпаған. Оның көп қырлы соқпақларынан илим гүзарына сүринбей өтиў, оған өзін бағышлаған инсаннан тынымсыз излениўди талап етеди. Усындай жолды таңлап алғанлардың бири – белгили тилши алым, Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, халқымыздың әдиўли перзентлериниң бири үлкемизде билимлендириў хәм илим тараўына узақ ўақыт даўамында үлес қосқан, уллы устазлар қатарынан алатуғын орны гиреўли Маденбай аға Дәулетов. Усы жылы оның туўылғанына 90 жыл толады.

М.Дәулетов 1967-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги пысыклаўыш категориясы» атлы темада кандидатлық, 1989-жылы «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги қоспаланған жай гәплердиң структуралық типлери» атлы темада докторлық диссертацияларын табыслы жақлады.

М.Дәулетов – қарақалпақ тили синтаксисиниң мәселелери менен көп ўақытлардан бери шуғылланып киятыр. Бул тараўда ол бир қатар

монография хәм мақалалар жәриялады.

М.Дәўлетовтың «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер» (Нөкис, 1976) атлы монографиясы қарақалпақ тилинде жай гәплердің қоспаланған түрлерине арналған. Усы жерде керсетип өтиў керек, *қоспаланған* деген термин бурын қарақалпақ тилинде болмаған, ол биринши рет М.Дәўлетов тәрәпинен илимий айланысқа түсирилген.

Қоспаланған гәплерди дүзиўши синтаксислик категорияларға автор фәйил топламларын, биргелкили, айырымланған, кирис хәм қаратпа ағзаларды киргизеди. Бул категориялар тил билиминиң соңғы жетискенликлерине сәйкес анализленип, жаңа факт хәм бақлаўлар менен толықтырылып илимий жақтан кеңнен сөз етиледі.

М.Дәўлетов бул мийнетинде хәзирги түркий тиллерде таласлы пикир туўдырып киятырған қоспаланған гәплердің тәбиятын ашыўға, оның бағыныңқылы қоспа гәплердің бағыныңқы компонентине қатнасы хәм айырмашылығы хәм мәселелериниң теориялық тәрәплерин анықлаўға умтылған. Бул мәселени изертлеўде автор синтаксислик конструкцияларды изертлеўдің структура-семантикалық методын қолланған. Соның менен қатар, изертлеўши тюркологияда хәзирге дейин сөз болмай киятырған *бетлик фәйил топламлы гәплер* деген синтаксислик конструкцияны қарақалпақ тилиниң материаллары тийкарында биринши рет изертлеў объектине алған. М.Дәўлетовтың синтаксиске қосқан бул жаңалығы түркий тиллердің синтаксислик қурылысын изертлеўшилердің дыққатын өзине тартты.

Илимпаздың «Қарақалпақ тилинде пысықлаўыш категориясы» (Нөкис, 1982) атлы монографиясы қарақалпақ тилиндеги пысықлаўыш категориясын изертлеўге арналып, ол бир неше бөлимлерден турады. Изертлеўшиниң пикири бойынша, пысықлаўыш қарақалпақ тилинде өзиниң семантикалық, морфологиялық белгилери хәм сөзлердің синтаксислик байланысының характери бойынша өз алдына бөлек гәп ағзасы бола алады. Китапта пысықлаўыштың қандай сөз шақапларынан болатуғынлығы мысаллар арқалы көрсетилген.

Илимпаздың және бир көлемли хәм терең илимий мазмунға ийе мийнети – бул «Хәзирги қарақалпақ тилинде фәйилдің функциональ формаларының системасы» (Нөкис, 1990). *Фәйилдің функциональ формалары* термини түркий тиллеринде ең дәслеп проф. Н.А.Баскаков тәрәпинен қолланылды. Н.А.Баскаков фәйилдин функциональ формаларының системасында фәйилдің бетлик емес формалары - атаўыш фәйил, келбетлик фәйил хәм хал фәйил формаларын қараған. Ал, М.Дәўлетов фәйилдің функциональ формаларының системасын изертлеўде Н.А.Баскаковтың изертлеўлерин раўажландырыўшы сыпатында қарақалпақ тилиндеги хәмме фәйиллерди *бетлик формалы фәйиллер* хәм *бетлик емес формалы фәйиллер* деп үлкен еки топарға ажыратады. Солай етип, фәйилдің функциональ формаларына тек бетлик емес фәйиллер ғана емес, ал бет-сан, мейил, мәхәл формаларына ийе болған бетлик фәйиллердің де усы системаға киретуғыны туўралы қарақалпақ тили фактлери тийкарында таллаў ислейди.

М.Дәулетов – хақыйқый илимпазға тән белгилерди өз бойына сиңирген инсан. Ондағы өзине хәм басқаларға болған талапшанлық, илимдеги тынымсыз излениўшилиқ хәм шаршамаслық, киши пейиллилик хәм т.б. жақсы сыпатлары менен көплеген жас илимпазлар ушын үлги бола алады.

ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ НЕОГУМБОЛЬДТШЫЛАР КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ

Ш.Н.Абдиназимов

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

XX әсир тил билиминде тилди изертлеўде бири-биринен өзгеше болған еки бағдар көзге тасланады: 1) тилди имманент система сыпатында формалласқан усыллар тийкарында изертлеў, тилдиң мәнилик тәрепине итибар қаратпаў; 2) тилди сол халықтың мәденияты менен байланыслы түрде тилди мәнилик ямаса түсиник пенен байланысы тәрепинен изертлеў. Биринши бағдар структурализм ағымының хәр қыйлы мектеплери ўәкиллери тәрепинен әмелге асырылса, екинши бағдар неогумбольдтизм мектеби ўәкиллериниң мийнетлерине тән. Структурализм ағымының Прага дөгереди, Копенгаген мектеби, Америка мектеплери, олардың концепциялары, изертлеў усыллары, В.Гумбольдттың теориялық тил билимине қосқан үлеси туўралы буннан алдыңғы мақалаларымызда кең түрде мағлыўматлар бергенимиз ушын оларға тоқтап отырмаймыз [1]. Қәнигелерге мәлим, XX әсирде оғада қурамалы болған адамзат тили хәм оған тән қубылыслар хәр қыйлы аспектлерден изертленди. XIX әсирде қәлиплескен немец тилшиси Ф.Бопп тәрепинен тийкары салынған салыстырмалы тарийхый тил билими XX әсирде структурализм мектеплери ўәкиллери тәрепинен сынға алынып тил системасы хәм оның ишки қурылысын изертлеўге айрықша дыққат аўдарыла баслады. Структурализм мектебиниң үш бағдары қәлиплести. Прага мектеби ўәкиллери В.Матезиус, Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, Б.Гавранек, В.Скаличка, С.Мукаржовский х.т.басқалар тил структурасы, фонема теориясы, функциональ лингвистика, әдебий тилдиң функциясы мәселелерин изертлесе, Копенгаген мектеби ўәкиллери В.Брендаль, Л.Ельмслев, Х.Ульдалл глоссематика теориясы, тилди математикалық модельлестириў, тилдиң логикалық-типологиялық тәрепин изертлеўге дыққат аўдарды, Америка тилшилериниң айырымлары (Ф.Боас, Э.Сепир, Бенджамен Ли Уорф) америка индеецлериниң тилин этнолингвистикалық бағдарда изертлеўге умтылса, айырымлары (Л.Блумфилд, З.Харрис, Н.Хомский) дескриптив лингвистика, морфема, трансформациялық генератив грамматика дәретиў менен шуғылланды. Структурализм ағымының хәр қыйлы мектеплерине улыўма ортақ болған белги олардың барлығы тил структурасы элементлериниң сыртқы формасы, элементлер арасындағы байланысқа тийкарғы дыққатты аўдарған еди. Бул мақалада неогумбольдтшылық ағымы, семантикалық майдан түсиниги туўралы усы ағымының ири ўәкили Л.Вайсгербердиң лингвистикалық теориясы туўралы мағлыўмат беремиз.

Неогумбольдтшылық ағымы В.Гумбольдттың илимий көз қарасларын раўажландырыў мақсетинде пайда болды. В.Гумбольдттың тил билиминдеги тийкарғы хызметитилге адамзат мәдениятының ең әҳмийетли компоненти сыпатында қараўы, тилдиң социаллық функциясына әҳмийет бериўи, тил менен руўхтың өз ара байланысын анықлаўы, тилдиң мәнилик тәрәпине айрықша дыққат аўдарыўы, тилдиң улыўма теориялық мәселелерин терең типологиялық салыстырыўлар тийкарында изертлеўи, тарийхыйлық принципин қолланыўы, тилдиң системалық характерин түсиниўи, тилдеги социаллық хәм индивидуаллықтың қарым-қатнасын изертлеўге умтылыўы есапланады [2].

Йохан Лео Вайсгербер (1899-1985) немец тили бойынша қәниге, тил билиминдеги неогумбольдтшылық ағымының ең көрнекли ўәкили. Бонн университетинде оқыған. 1925-жылы «Тил билиўдиң жәмийетлик формасы. Тилдиң мәнисин тиллик өзгерислер теориясына кирисиў сыпатында изертлеў» деген темада докторлық диссертация қорғаған[3].

Л.Вайсгербердиң дәслепки мақалалары өткен әсирдиң 20-жыллары жазылғаны менен бирден тилшилердиң дыққатын өзине тарта қоймады. Оның урыстан соңғы жыллары жазылған мақалаларында В.Гумбольдттың тил философиясын интерпретация жасаўға умтылыў көзге тасланды. Ол мақалаларында В.Гумбольдт тәрәпинен билдирилген, тил хәрәкеттиң нәтийжеси емес, ал хәрәкет (дәретиўшилиқ күш); хәр бир тилде өзгеше дүньяқарас сәўлеленеди, тил жеке индивидтиң дәретиўшилиги емес, ал пүтин халыққа тийисли, кейинги әўладлар оны алдыңғы әўладлардан мийрас етип алады, тиллер тек анықланған ҳақыйқатлықларды сәўлелендириў куралы болып қалмастан, еле белгисиз билимлерди билиў куралы да есапланады. Тиллердиң хәр қыйлылығы тек сеслердиң хәм таңбалардың хәр түрлилигинде емес, ал дүньяны таныў, сезиў хәм қабыллаўдың хәр қыйлылығына байланысly. Тилде халықтың руўхый дүньясы сәўлелениўин табады. Бул жағдай тилдиң оны қолланыўшы индивид пенен қоршаған объектив дүнья ортасында болыўына байланысly жүзеге келеди. Басқа халықтың руўхый дүньясын билиў ушын сол халықтың тилин үйрениў зәрүр, ҳ.т.б. пикирлерине сүйенеди. Әсиресе Вайсгербер Гумбольдт тәрәпинен билдирилген «тил инсанның санасында сыртқы дүньяны қайта қәлиплестиретуғын хәм миллий руўхты пайда ететуғын хәрәкет (дәретиўши күш)» деген пикирге айрықша дыққат аўдарады. Ол Гумбольдт идеяларын даўам еткен ҳалда жетилискен тил теориясын пайда етиў ушын тилдиң түсиник пенен байланысly мәнилик тәрәпине айрықша дыққат аўдарып әлемниң тиллик картинасы, тилдиң ишки формасы, тил менен ойлаўдың қарым-қатнасы мәселелерин изертлеўге умтылды.

Л.Вайсгербердиң тиллик концепциялары 1945-жылдан кейин толық қәлиплесе баслайды. Бул дәўирде ол «тиллик усыллар» (sprachzugriffe), ҳаққында айта баслады. Автордың пикиринше, тиллик усыллар арқалы «сыртқы дүньядағы қубылыслар адамзат санасының мазмунына айланыў процеси» жүзеге келеди, «әлемниң вербальласыўы» яғный әлемди тиллик билиў процеси хәм оның сананың объектине айланыўы қәлиплеседи.

Вайсгербердің мийнетлери улыўма тил теориясын пүтин ҳалында пайда етиўге бағышланған[4]. Оның илимий пикирлери Германиядағы мектеп бағдарламаларына киргизилген. Ол дидактикалық мақсетлерде немец тилин оқытыў методикасында тил философиясының әҳмийетин көрсетти. Илимпазлар Вайсгербердің хызметин XIX әсир тил билиминдеги Ф.Бопптың салыстырмалы-тарийхый методы менен теңлестиреди.

Л.Вайсгербердің лингвистикалық теориясы тилдің мәниси, оның адамзат жәмийетиндеги орны, тилдің жасаўы хәм раўажланыў нызамлылықлары оның халықтың тарийхы хәм мәдениятының хәр қыйлы формалары менен байланысы мәселелерин изертлеў арқалы тил ҳаққындағы илимнің ўазыйпалары, оның тийкарғы теориялық машқалаларын анықлаўға бағдарланған. Дүнья тиллерине ортақ бул машқалаларды изертлеў тек бир тил-немец тили материаллары тийкарында әмелге асырылады. Оның ең тийкарғы мийнети төрт томлық «Немец тилинің күши ҳаққында» мийнети есапланады.

Вайсгербердің пикиринше, тил түсиниги үш түрли мәниге ийе: а) тил улыўма адамзаттың тиллик уқыплылығы сыпатында түсиниледи; б) тил белгили бир тиллик жәмәеттиң, мәселен, немецлердің тили сыпатында түсиниледи; в) жеке индивидтиң тили сыпатында түсиниледи. Тилдің бул үш түри арнаўлы илим тараўлары тәрәпинен үйрениледи, улыўма адамзат тили-тил философиясы, конкрет бир халықтың тили-тил социологиясы, жеке индивидтиң тили-тил психологиясында изертленеди. Олардың ишинде ең әҳмийетлиси социологиялық аспект болып, ол «ана тили» түсиниги менен тығыз байланысly. Усы аспект Вайсгербер концепциясында тийкарғы орынды ийелейди. «Ана тили» хәм «тиллик жәмәет» барлық тиллик турмысты анықлайды, бирликти шөлкемлестиреди, сонлықтанда олардың өз ара тәсири, раўажланыўын изертлеў тил теориясының тийкары болыўы тийис. Адамзаттың болмысы ана тили материалларында сәўлеленеди. Тилге анықлама бериўде ол тилди руўхый қәлиплесиўдің турақлы хәм үзликсиз хәрекет етиўши күши сыпатында баҳалаған Гумбольдттың пикирлерине тийкарланады. «Бул процесстиң мазмуны-деп жазады ол,-қоршаған объектив дүньяны идеяларға айландырыў, әлемди вербальластырыў болып табылады». «Тилдің ең жақсы анықламасы,-деп жазады Вейсгербер,-тил (немец, инглис тили) бул тиллик жәмәет (немец, инглис халқы) тәрәпинен әлемди вербальластырыў, яғный тиллик жәмәет тәрәпинен әмелге асырылатуғын әлемди тилге айландырыўдың дәслепки процеси». Тил әлемди түсиниўдің гилти есапланады. Ол өзиниң «Немец тилинің күши ҳаққында» мийнетиниң бир бабын «Әлемди тиллик билиў ҳаққында» деп атайды. Бул бапта тил арнаўлы усылларға (zugriffe) ийе, бул усыллар әлемнің тилге айланыўы бағдарларын, басқаша айтқанда билиўин анықлайды, тиллик усыллар әлемнің тиллик образын, тилдің түсиник пенен байланысly тәрәпин курайды. «Тилдің тийкарғы функциясы-онда әлемнің түсиник пенен байланысly образы қәлиплеседи хәм беккемлениди,-деп жазады ол,-соның менен бир ўақытта бул әлемнің тиллик образы тилди үйрениў процесине тәсир етиўши сондай күш, тилди қолланыў арқалы индивид хәм жәмәеттиң

хәрекеті хәм ойлауына тәсир етеди». Ол өзиниң мийнетлериниң биринде инсан тил арқалы вербальластырған әлемди ғана билетуғыны туўралы жазады: Инсан тил арқалы қурылған тек иллюзор әлемди биледи.

Теориялық көз қараслары жағынан Вайсгерберге жақын Г.Ипсен «Тил парадоксы соннан ибарат, ол анығын айтқанда тил емес, ал әлем» деп жазады. Вайсгербердиң жоқарыда билдирилген идеялары ол Гумбольдтка силтеме берген болса да оның тил философиясын толық қайталамайды. Гумбольдт ушын «тил әлемди вербальластырыў емес, ал ойды қәлиплестириў органы». «Тилсиз-деп жазады Гумболдт,-ойлаў анық хәм түсиникли болмайды».

Вайсгербер лингвистикалық агностицизм ағымының ўәкили Ф.Маутнердиң әлемди сәўлелендириўдиң үш-субстантив, адъектив хәм вербаль усылы, хәр түрли үш әлем туўралы, тилде олардың атлық, келбетлик хәм фейил сөзлерге сәйкес келетуғыны туўралы пикирлерине сүйенеди. Қоршаған объектив дүнъя ҳаққында түсиниклер, әлемди түсиниў тилден ғәрезли болады. «Семантикалық майдан» белгилери бойынша бирлескен сөзлер системасы сөз шақапларының категориялары, қуралған гәплер-мине усылар тәбият хәм жәмийет туўралы бизиң билимлеримиздиң мазмунын қурайды. Тил адамзат жәмийетиниң турмысында айрықша орын ийелейди. Вайсгербер бир неше мәртебе, тилсиз адам болмайтуғынын көрсетип, адамның ең баслы белгиси тил екенлиги туўралы жазады. Адамзат хәрекетиниң хеш бир тараўы тилдиң қатнасысыз әмелге аспайды. Тил адамның тек минез-құлқының қәлиплесиўине емес, ал илим хәм техниканың раўажланыўына да тәсир жасайды-деп көрсетеди илимпаз.

Вайсгербердиң пикири бойынша, тилдиң тийкарғы шөлкемлестириўшилиқ күши оның таңбалық характеринде, таңба түсиниги оның теориясында әҳмийетли орын ийелейди. Соссюрдың таңбаға аңлатылыўшы хәм аңлатыўшының бирлиги сыпатында билдирген пикирлерин басшылыққа алып, олардың орнына «еситилиў» хәм «мазмун» терминин қолланады. Сеслик форма қашан ол мәни аңлатса ғана тилдиң элементине айналады,-деп жазады ол. Сонлықтанда мазмун жетекши орынды ийелейди. Таңбалық принципи Вайсгерберде тек лексикалық бирликлерге ғана емес, ал синтаксислик бирликлерге де қолланылады.

Тилдиң таңбалық тәбиятына тығыз байланыслы екінши «тил ызамаы»-«тиллик майдан ызамаы» есапланады. «Семантикалық майдан» түсинигиниң пайда болыўы ХХ әсирдиң 20-30-жыллары В.Гумбольдттың «тилдиң ишки формасы» ҳаққында тәлийматының неогумбольдтшылар тәрәпинен қайтадан көтери́лиўи хәм тил билиминиң тийкарғы предмети тилдиң «ишки мәнилик» тәрәпине айрықша дыққат аўдарылыўы нәтийжесинде қәлиплести. И.Трир семантикалық майдан дегенде «тилдиң түсиник пенен байланыслы тараўы», «түсиник шеңбери», «түсиник майданы»н нәзерде тутса [5], Л.Вайсгербер «тил мазмунының бөлеги» [6], В.Порциг «мәниниң мазмунлық байланысы» [7], А.Йоллес «семантикалық өтлесиў» яғный сөздиң антонимлик жубайлары [8], Ф.Дорнзейф хәм В.фон Вартбург тилдиң ишки формасы предметлер хәм сөзлердиң семантикалық топарларында өзине тән түрде сәўлеленетуғынын

айтады хәм тилдің сөзлик қурамын семантикалық топарларға ажыратып үйрениў идеясын усынады [9]. Хәр қыйлы терминлерди қолланыўына қарамастан Гумбольдт тәлийматына жаңаша жан бериўге умтылған белгили немец тилшилерин бир нәрсе бирлестиреди, ол да болса тилдің ишки формасы болған мәнини семасиологиялық изертлеў болып табылады.

Неогумбольдтшылық ағымының тийкарғы ўәкили Лео Вайсгербердің мийнетлеринде тил билиминдеги «майдан» түсиниги толық қәлиплести. Ол «Тил ҳаққындағы илимде семасиология қәте жол емес пе?» деген мақаласында тилге тек эпиўайы руўхый мәниниң қуралы сыпатында емес, ал әлемниң интеллектуал формасы сыпатында қатнас жасап семасиологияның «түсиник ҳаққындағы тәлиймат» екенлигин айтады. Оның пикиринше, семасиологияның тийкарғы категориялары сөз хәм мәни есапланады. Тилдің мәнисин анықлайтуғын тийкарғы түсиниклер хәм ызамлар төмендегилер: түсиник, ямаса семантикалық майдан (Begriffsfeld); 2) объектив дүнья (Welt); 3) тилдің ишки формасы (innere Sprachform).

Л.Вайсгербер хәм И.Трир тилдің түсиник пенен байланыслы тәрәпин изертлеўге айрықша дыққат аўдарса, Г.Ипсен, В.Порциг, А.Йоллес, Ф.Дорнзейф, В.фон Вартбург х.т.б. тилдің сөзлик қурамын толығы менен ямаса сөзлердің семантикалық топарларын изертлейди. Биринши бағдар өзиниң принципери бойынша жетик, тилдің түсиник мазмуны туўралы жаңа илимниң пайда болғанын дәлиллейди. Бул илим тараўы хәр бир тилди конкрет өзгешеликлери хәм тилдің лексикалық системасының ызамлылықларынан ажыратылған түрде структурал позициядан үйренеди. Тилдің түсиник мазмунының тийкарғы өлшем бирлиги «түсиник майданы» болады. Вайсгербердің пикиринше, «майдан» идеясы хәр бир тилге характерли дүньяқарастың өзгешелиги хәм структурасын илимий түсиниўге жол ашады. Хәр бир тилдің лингвистикалық майданы объектив дүньяның бөлиниўиниң руўх арқалы сәўлелениўиниң нәтийжеси емес, олар бул бөлиниўдің жасаў формасы, солай етип, «майдан ызамы», «тил ызамы» Вайсгербер баянлап атырған тил философиясының тийкарғы компонентлери есапланады.

«Ана тили» машқаласы хәм оған байланыслы Вайсгербердің көз қараслары оның 1929-жылы жазылған «Ана тили хәм руўхтың қәлиплесиўи» мақаласында билдирилген еди [10]. Оның анықлаўы бойынша, ана тили арқалы тиллик жәмәәт әлемди вербальластырады. Тиллик жәмәәт хәм әлемниң өз-ара қатнасында ана тили тийкарғы орынды ийелейди. Тиллик жәмәәт ана тили арқалы әлемниң тиллик картинасын қәлиплестиреди. Ол өзиниң бул туўралы пикирлерин «Немец тилиниң тарийхый күши» мийнетинде баянлайды. Ол өзиниң бир неше мийнетлеринде тилдің халықтың руўхый мәдениатына бир тәрәплеме тәсир ететуғыны туўралы пикир билдирсе де, соңғы мийнетлеринде жәмийеттиң тиллик процесслерге де тәсир ететуғынын мойынлайды.

Вайсгербер америкалы этнолингвистлер (Ф.Боас, Э.Сепир, Бенджамен Ли Уорф) сыяқлы тил менен ойлаўдың қатнасы мәселесинде анаў ямаса мынаў халықтың әлемди билиў дәрежеси бул халықлардың жәмийетлик

раўажланыў дәрежесине байланыссы емес, ал халықтың тилине байланыссы болады,-деп тастыйықлайды. Сонлықтанда ол ҳәр қыйлы тиллерде сөйлеўши халықлар ҳәр қыйлы реал дүньяда жасайды-деп көрсетеди.

Тил билиминиң ўазыйпалары, тил ҳаққындағы илим системасы, изертлеў методлары мәселелерин ол жоқарыда баян етилген пикирлерге байланыссы анықлайды: Тил билиминиң ўазыйпасы-ҳәр бир тилдиң дүньятанымын анализлеў, тилди ҳәрекет сыпатында баҳалаў, ана тилиниң адамзат мәдениятына қосқан үлесин үйрениў есапланады. Тил билими әлемниң руўхқа айланыў, руўхта сәўлелениў, ҳәр бир ана тилинде әлемниң вербальласыў жолларын үйрениўи тийис.

Оның концепциясында тиллик изертлеўлер тилди динамикалық раўажланыў барысында үйрениўге тийкарланады ҳәм грамматикалық ямаса статикалық изертлеўге қарама-қарсы қойылады. Ол тил системасы өзине тән иерархиялық қурылма екенлигин көрсетип, тилдиң тийкарын өзиниң концепциясындағы «тиллик усыллар» системасы қурайтуғынын айтады.

Тил теориясында анализлеўдиң еки түри ажыралып турады: а) тилдиң сеслик формасын үйрениўге бағдарланған формал анализ; б) тилдиң мәнилик тәрәпин үйрениўге бағдарланған анализ. Вайсгербердиң пикиринше, екиншиси қоршаған объектив дүнья менен тил ийелери ортасында жайласқан аралық әлем болған тилди изертлеўи тийис. Лингвистикалық анализдиң биринши басқышында формал анализлеўди бийкарламаған ҳалда дәстүрий грамматиканың кемшилиги сыпатында сөйлеў сөздиң грамматикалық формасының мәниси ямаса тиллик бирликлердиң функциясы менен байланыстырылыўында деп көрсетеди. Ол мазмунға бағдарланған грамматика зәрүрлигин айтады [11]. Вейсгербердиң өзи де мазмунға бағдарланған грамматиканы дүзиў оғада қурамалы ис екенлигин тән алады.

Қуласы, Лео Вайсгербердиң лингвистикалық теориясы В.Гумбольдттың идеяларын раўажландырыў мақсетинде пайда болды. Ол өзи жасап турған тарийхый шараятта Гумбольдттың теорияларының зәрүрли тәрәплерин алды. Гумбольдттың мийрасларынан алынған идеялар XX әсирдеги лингвистикалық агностицизм идеялары менен бирлеседи. Сондай-ақ, оның теориясының қәлиплесиўине Ф.де Соссюр тәлийматының да белгили дәрежеде тәсири болған. Тил системасы туўралы айырым пикирлер В.Гумбольдтта болғаны менен, тилди системалы баянлаўда Ф.де Соссюрдиң пикирлерине сүйенгенин көриўге болады. Айырым индивидтиң еркинен тыс, ғәрезсиз жасайтуғын тилдиң жәмийетлик қубылыс сыпатындағы социаллық тәбиятын түсиниўде де Соссюрдиң тәсири көринеди.

Улыўма жуўмақластырып айтқанда, Лео Вайсгербердиң лингвофилософиялық концепциялары XX әсирдиң орталарында тил билиминде үстемлик еткен структурализм ағымы ўәкиллери мийнетлерин сынға алыў тийкарында пайда болды. Тилдиң тек формалық тәрәпин изертлеў жеткиликсиз екенлигин, бул жол менен илимий шыңлыққа ерисиў мүмкин емеслигин көрсетти. Вайсгербердиң тилдиң мәнилик тәрәпине дыққат аўдарыўы, оның түсиник пенен байланысы тәрәпин изертлеў

зәрүрлиги туўралы илимий пикирлери әҳмийетли. Ол илимге «семантикалық майдан», «әлемнің тиллик картинасы» түсиниклерин алып келди хәм хәр бир халықтың ана тилине байланыслы дүньяны билиў, сезиў хәм қабыллаўы өзгеше болатуғынын анықлады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ш.Абдиназимов. Тил алгебрасы ямаса тил билиминдеги глоссематика теориясы // Қарақалпақ тили хәм әдебиятының әҳмийетли мәселелери. -Нөкис, 2013, -Б.7-13; Дескриптив лингвистикада морфема түсиниги. // Илим хәм жәмийет. 2014, №3. -Б.43-47; Тилге функциональ қатнас ямаса Прага функциональ лингвистикасы. // Тил миллеттиң руўхы. -Ташкент, 2017. -Б. 182-193; Америка тил билими. // Тил миллеттиң руўхы. -Ташкент, 2017. -Б. 204-213. Вилгельм. Гумбольдт-теориялық тил билиминиң тийкарын салыўшы. Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы, 2117. №2, -Б.177-178.

2. Рамишвили Г.В. Некоторые вопросы лингвистической теории В.Гумбольдта. -Автореф. дисс.канд.фил.наук. -Тбилиси, 1960.

3. Sprache als gesellschaftliche Erkenntnisform. Eine Untersuchung über das Wesen der Sprache als Einleitung zu einer Theorie des Sprachwandels. 1925.

4. Гухман М.М. Лингвистическая теория Л.Вайсгербера. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. -М, 1961. -С.123-162; Радченко О.А. Апостол родного языка. // Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. -Москва.: Едиториал УРСС, 2004. -232 с; Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Лео Вайсгербер в когнитивной перспективе. -Изв. АН СССР, Сер.литературы и языка. Т.49. 1990. №5; Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианство. ТТ. 1-2. -М, 1997.

5. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. -Heidelberg, 1931. -С. 1-4;

6. Weisgerber L. Vom Weltbild deutschen sprache. Die inhaltbezogene Grammatik. -Düsserdorf. 1953. -С.91.

7. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. «Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur». B.58. 1934. -С. 72-78.

8. Jolles A. Antike Bedeutungsfelder. «Beiträge zur Geschilite der deutschen Sprache und Literatur». B.58. 1934. -С. 103.

9. Dornseif F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. -Berlin, 1934; W.Von Wartburg. Zur Benennung des Schafes in den romanischen Sprachen. -Berlin. 1918.

10. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. Перевод с.нем. О.А.Радченко. -Москва, 1993.

11. Вайсгербер Л. Грамматика на ориентированная на содержание. -Бонн, 1953.

УҚСАСЛЫҚ ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИК БИНОМЫ – ТИЛДИ ҮЙРЕНИҮ ТИЙКАРЫ

Альниязов А.И.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Тил – инсаният болмысының ең әхмийетли формасы болып, онда сана-сезим хәрекетлери сәўлеленеди, мәденият тәжирийбеси жәмленеди. Тил хәм ой-пикир, тил семантикасы хәм қоршаған әлем ҳаққындағы билимлер арасындағы қурамалы қатнаслар хәзирги заман тил билиминде қоршаған әлемнің тилдеги концептуал көринисин жаратыў уқыбына ийе болған инсанның ментал тәжирийбеси көзқарасларынан көрип шығылмақта (Н.Д.Арутюнова, Ю.Н.Караулов, Ю.С.Степанов, Г.В.Колшанский, Е.С.Яковлева, В.И.Постовалова хәм т.б.).

Инсанның билиў искерлиги қалай болғанда да қоршаған әлемдеги хәдийсе хәм қубылысларды ментал хәм семантикалық жақтан уқсаслық хәм өзгешеликке ажыратыўына алып келеди. Усыған байланыслы тил «уқсас - өзгеше» семантикалық дихотомиясына тийкарланған механизм сыпатында түсиниледи (проф. Н.Н.Холодов мектеби). Қоршаған әлемнің бир тутаслығын хәм усы тутаслықтың сәўлелениў формалары оғада көп түрли екенлигин моделлестириўши сан-санақсыз уқсаслық хәм өзгешеликлер уқсаслық хәм өзгешелик мәсеслесин лингвофилософиялық, онтологиялық дәрежеге көтериў имканын береди.

Уқсаслық хәм өзгешелик биномы туўралы дәслепки идеялар Марк Теренций Варрон, Ибн-Сина (Авиценна), Вильгельм фон Гумбольдт, Фердинанд де Соссюр, М.В.Ломоносов мийнетлеринде көрсетилген. Бизиң эрамызға шекемги II әсирде жасап өткен Варронның көрсетиўинше – уқсаслық хәм өзгешелик – сөйлеўди басқарыўшы нызам. Тилекке қарсы, әййемги Рим алымының бул идеясы илим архивлеринде итибарға алынбастан қалып кетти. Бизиң үлкемизден жетисип шыққан уллы улама алым Ибн Сина (Авиценна) XI әсирде бул машқаланың шешимин әдеўир жақынлатты. Оның тастыйықлаўынша, билиў искерлигиниң тийкарын уқсаслық хәм өзгешеликти анықлаў процедурасы қурайды хәм бундай билиў нәтийжелерин биз тастыйықлаў (мақуллаў) хәм бийкарлаў (бас тартыў) көринисинде баян етемиз. XIX әсирдиң атақлы тилши-алымы В. фон Гумбольдт бул идеяны былайынша даўам етеди: тилде индивидуал нәрсе менен улыўмалық нәрсе әжайып тәризде биригеди. Тилде сәўлеленген қоршаған әлемнің әлўан түрли қубылыслары, бир қарағанда, хаос сыяқлы көринеди, лекин әйне усы көп түрлиликте терең тарқалған уқсаслық көзге тасланады. XX әсирде Ф. де Соссюр, Гумбольдт идеяларын улыўмаластырып, «пүткил тил механизми тек ғана уқсаслық хәм өзгешеликке тийкарланған...», – деп жазған еди [2, 141].

Басқаша айтқанда, уқсаслық хәм өзгешелик қатнаслары *тилдиң субинвариантлы (ядролық) биномы*, тил қурылысының терең тарқапқан принципи, барлық тил қатламларында бинар тәртиптеги көпшилик түсиниклерде (бирлик сан – көплик сан, даўыслы сес – даўыссыз сес хәм т.б.) көзге тасланатуғын жүдә терең лингвистикалық шынлықты сәўлелендиреди.

«Уқсаслық хәм өзгешелик» биномының ең әйемги синтаксислик инвариантларына жай гәптеги болымлы хәм болымсыз формалар, диалоглардағы мақұллау хәм мақұлламау, монологлық тексттеги бириктиріу хәм қарсылық қатнастары киреди.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде *уқсаслық хәм өзгешелик қатнастарын көрсетіуши* өзине тән қураллар хызметин дәнекерлер хәм жанапайлар, сондай-ақ түрли морфологиялық аффикслер атқарады. Олардың гәпте қолланылуы орны шекленбеген хәм синтаксислик дүзилмелердің хәммесинде де өнімли қолланылады. Бул мәселени хәр тәрептеме изертлеу тил билиминде грамматикалық семантика жедел раўажланып атырған хәзирги дәуирде оғада әхмийетли болып табылады.

Хәзирги ўақытта улыўма тил билиминде гәп компонентлерин бириктиріуши қураллардың семантикасын үйрениўде мынадай жандасыў кең тарқалған: бундай бириктиріуши қураллар жеке турған халда конкрет номинациялық мәни аңлатпаса да, ибзди қоршаған затлар менен қубылыслар хәм оларға сәйкес түсиниклер арасындағы улыўма мәнилик қатнастарды аңлатыў хызметин атқарады, олардың өзине тән, ең жоқарғы абстракт мәниси дже усыннан ибарат. Е.В.Урысон тап өткениндей, дәнекерлер *«айырықша семантикалық объектлер* болып есапланады»: олардың негизги мәни компонентлери *«пикирлеу искерлигиниң ең әпиўайы формаларын, ең әпиўайы ментал операцияларды көрсетеди»*, соның ушын да оларды түсиндирип бериў әдеўир мүшкил [3, 9]. Демек, бириншиден, бундай тил бирликлериниң семантикалық қурамында интуитив тәризде қандай да бир әпиўайы хәм анық мәни компоненти болады. Екиншиден, дәнекерлер хәм дәнекер хызметиндеги басқа да көрсеткишлер қурамалы лексемалар болып, олар контекст мазмунына бола өзгереді хәм хәр қыйлы қосымша мәни қатнастарын аңлатады». Ал усы көп түрли лексика-семантикалық вариантлардан оларды бирлестіріуши семантикалық негизди (ядроны) табыў изертлеудің баслы бағдары болыўы тийис.

Уқсаслық хәм өзгешелик тил билиминдеги онтологиялық машқала сыпатында ең әхмийетли бағдар болып есапланады хәм бүгинги күнде айырым лингвистикалық дәстүрлерде жедел үйренілмекте. Бул теорияға муўапық, хәзирги қарақалпақ тилинде уқсаслық хәм өзгешелик қатнастарын көрсетіуши универсал хәм ең жийи қолланылатуғын қураллар қатарына *да* (хәм), *бирақ*, *ал*, *дәнекерлери*, *-п формалы конверблер*, сондай-ақ, жанапайлар киреди.

Мәселен, *да* сөзи дәнекер хызметинде де, жанапай хызметинде де хәр қашан да уқсаслықты көрсетеди яки текст артына жасырынған уқсаслық семантикасын аңлау имканын береді. Мысалы: *Мәжилiske ата-аналар да келди*. Бул жерде *да* жанапайы арқалы текст артыра жасырынған уқсаслық семантикасы аңлатылған: *«Мәжилiske тағы да биреўлер келди»*. Ибараның толық мазмуны былайынша бериледи: *«Мәжилiske адамлар (муғаллимлер, оқыўшылар хәм т.б.) келди, ата-аналар да келди»*. Гәптен *да* жанапайын алып тасласақ, текст арты мазмуны менен уқсаслық қатнастары жоғалады: *Мәжилiske ата-аналар келди*. Демек, жанапай түсирилгенде уқсаслық

семантикасы жоғалар екен, бұл семантика контекстке емес, әйне жанапайға тийисли екенлигин көреміз.

Және де мысаллар келтиреміз: *Дилшад хәм Айсәнем жақсы оқыйды*. Бұл гәпте хәр түрлі субъектлердің (*Дилшад хәм Айсәнем*) предикатив белгисиниң (*жақсы оқыйды*) уқсаслығы атап көрсетилген; *Қалыңға қыз сатқаның билинип қалса, маллар колхозға өтедидағы, екеуимиз де домзақта иириймиз* (Ш.Сейтов. Халқабад). Бұл гәпте дағы дәнекери компонентлердің өзара уқсаслығын да, олардың контекстке (бағыныңқы гәпке) бирдей қатнаста уқсас екенлигин де көрсетеди. Бундай тил хәдийселери туўралы рус тилиндеги дәнекерлердің көп мәнилигин (полисемиясын) изертлеген Е.В.Урысон «и дәнекери қолланылған хәр түрлі контекстлерде қандай да бир белгиси бойынша объектлердің уқсаслық семантикасының изи сақланады», – деп көрсетеди [3, 311].

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги айырым көмекши сөзлердің жоқарыда атап өтилген функционал-семантикалық мазмұны әлемнің тиллик келбетиниң әхмийетли өзгешеликлерин анықлаўға жәрдем береді. Н.Н.Холодов атап көрсеткениндей, «қоршаған әлем дүзилисиниң принциплерин инсан тәрәпинен интуитив түсиниўиниң улыўма картинасын абстракция арқалы миниатюра дәрежесине дейин киширейтилген жуплықты сәўлелендириўши «уқсаслық-өзгешелик» феномениниң түпсиз хәм алдамшы тереңлиги ультраординар әпиўайылық артында жасырынған» [4, 102]. Бирақ семантикалық анализ әпиўайыластырыўға сөзсиз байланысly болады. Декарт изертлеўдің оғада әхмийетли критерийи *интуитив анықлық* болады, деп есаплаған [6, 57]. Лейбниц болса «ой-пикир тилин» (*lingua mentalis*) – өз-өзинен көз алдымызға келетуғын хәм олардың комбинациясы арқалы бизиң басқа да түсиниклеримиз пайда болатуғын түсиниклер каталогын жаратыў туўралы пикирлер билдирген [8, 102-104]. Усы идеялар тийкарында А.Вежбицкаяның *семантикалық примитивлер теориясы* пайда болды [1]. Бұл теорияға муўапық, дәнекерлер, басқа да грамматикалық элементлер сыяқлы, жүдә үлкен семантикалық әпиўайылығы менен сыпатланады. Е.В.Урысонның дәнекерлер мәнисиниң психологиялық тәбияты ҳаққындағы гипотезасы да усы теорияға уйғынлас келеди [3].

Жанапай сөзлер кең мәнисте өзине тән «*мәни атомлары*», тил системасы дүзилисиниң принциптери ҳаққындағы жүдә сийрек ушырасатуғын мағыўматларды ашып берийши гилт ўазыйпасын атқарады. Уқсаслық хәм өзгешелик қатнасларын актуалластырыўдың арнаўлы қураллары эволюциясын изертлеген алымлар Н.Н.Холодов хәм А.Н.Стеценко рус тилинде *дизбекли байланыс раўажланыўының ең әхмийетли тенденцияларын* көрсетип берди: 1) *дизбекли-бириктириў* қатнасларын билдириўши арнаўлы қураллар системасы көлеминиң қысқарыўы хәм *дизбекли-қарсылас* характериндеги байланыс қураллары системасының кеңейиўи (в эпоху праславян тир бирлиги дәўиринде *нъ* дәнекери бирден-бир қарсылас дәнекер болған, ал қалған дәнекерлердің хәммеси, соның ишинде *а* дәнекери де бириктириў мәнисин аңлатқан); 2) *дизбекли байланыс* дүзилисинде боғыныңқы элементлердің раўажланыўы,

тилде «жаңа дизбекли байланыстың» қәлиплесіуі (*и потому, и несмотря на это* сыяқлы дизбеклери менен әмелге асырылатуғын байланыслар) [7]. Егер биз ыңғайлас байланыс пенен уқсаслық қатнастары, ал қарсылас байланыс пенен өзгешелик қатнастары актуалластырылады деп есапласақ, сондай-ақ, бағыныңқы байланыс өзгешелик, биргелкисизлик қатнастарын билдирип келетуғынын есапқа алсақ, онда тилдеги дизбекли байланыс системасының улыўма тарийхый өзгериў бағдарын сана-сезимли индивидтиң актуал қызығыўшылығының әлемдеги уқсаслықлардан өзгешеликлерге қарай өзгериўи менен түсиндирип бериў мүмкин.

Бундай жуўмақлар атақлы философлар хәм тарийхшылардың жуўмақлар менен де толық уйғынласады. Мәселен, инсанның келип шығыўы хәм раўажланыўы ҳаққында оригинал концепция жаратқан Б.Ф.Поршневтиң пикиринше, инсан ой-пикири дүзилсинде «сол» и «ол емес» компонентлериниң қатнасы хәр қыйлы тарийхый дәўирлерде бирдей болмаған. Инсан ой-пикири ең алды менен өзгешеликлерди көбирек үйренген халда раўажланып барған [5, 470].

Солай етип, хәр бир тилде сөйлесисўши инсанлардың уқсаслықты хәм өзгешеликти билиў дәрежеси тилдиң раўажланыўындағы ең әҳмийетли хәрекетлендириўши күш болып есапланады. Ал тилдеги уқсаслық хәм өзгешеликти актуалластырыўшы сөзлерди арнаўлы изертлеў қоршаған әлемди тил көзқарасынан үйрениў машқаласын шешиўге өз көмегин тийгизеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.
2. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977.
3. Урысон Е.В. Опыт описания семантики союзов: Лингвистические данные о деятельности сознания. М., 2011.
4. Холодов Н.Н. За древними тайнами русского слова И - тайны иных масштабов. Иваново, 1991.
5. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. – М.: Мысль, 1974.
6. Декарт Р. Правила для руководства ума. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1936.
7. Стеценко А.Н., Холодов Н.Н. Об основных тенденциях и путях развития системы сочинения в русском языке // Вопросы языкознания, 1980, №2.
8. Лейбниц Г.В. Что такое идея //Сочинения: в 4-х т.: – М.: Мысль, 1084. – С. 103-104.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘПТЕРДИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИСТЕМАСЫ

А.И.Альниязов

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Хәзирги лингвистикалық дәстүрлерде орын алған түсиниклерге көре, тилдеги хәр қандай бирликлер бир-биринен бийгәрез халда қолланыла алмайды, олар хәр түрли дәрежедеги сәйкеслик хәм қарама-қарсылықларға тийкарланған белгили бир системалар қурамында өз функцияларын атқарады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәптер грамматикалық мәнилериниң уқсаслығы хәм өзгешелиги тийкарында пүтин бир система пайда етеди. Бул системаның өзегин *да (хәм, және), бирақ, лекин, ал* дәнекерлери менен байланысқан, сондай-ақ, биринши компонентиниң баянлауышы *-п* формалы хал фейилден¹ болған гәптер қурайды. Бул байланыстырыушы қураллар гәп компонентлери арасындағы түп мәнилерди аңлатыуы менен бир қатарда, лексика-грамматикалық қатнастарда пайда болатуғын түрли реңктеги жанапай мәнилерди де өз ишине алады. Дизбекли қоспа гәп компонентлери арасында хәр түрли қосымша мәнилердиң болыуы да усыған байланысly.

Түп мәнилер хәм уқсаслық (улыұмалық), хәм өзгешелик (айырмашылық) характериндеги хәр қыйлы семантикалық элементлерди өз ишине алғанлығы себепли бир жүйеге биригеди. Уқсас элементлердиң бир жүйеге биригиу функциясы – хәр қыйлы конкрет элементлерди бирлестириуден ибарат. Ал хәр қыйлы элементлердиң жүйеге биригиу функциясы болса усы элементлердиң хәр бириниң оппозициялық (қарама-қарсы) характерде болып, басқа элементлер менен тығыз бирлик пайда етиуинен ибарат болады, яғный бунда бир элементтиң болыуы екинши бир элементтиң әлбетте болыуын нәзерде тутады (мәселен, тилдиң лексика жүйесинде «жақсы» мәниси әлбетте «жаман» мәнисиниң болатуғынын, «жақын» мәниси – «узақ» мәнисиниң болыуын нәзерде тутады хәм т.б.).

Қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәптердиң түп мәнилери мәселесин үйрениуде оның әмелий (эмпирик) тәрәпине жетерли итибар берилмеди, ал олар қурайтуғын системадағы тийкарғы қарама-қарсылық мәселеси болса күн тәртибине қойылмады. Бул бағдарда жәрияланған илимий мийнетлердеги пикирлер көпшилик жағдайда бир-бирине қайшы

¹ Илимий әдебиятларда биринши компонентиниң баянлауышы –п формалы хал фейилден болған дизбекли қоспа гәптердиң тәбияты еле толық ашып берилмеген. Бул форманың, тийкарынан, бағыныңқы қоспа гәпке (қарақалпақ тили бойынша соңғы әдебиятларда – дәнекерсиз қоспа гәптерге) тийисли екенлиги тән алынып, рус тилиндеги хал фейиллердиң (деепричастие) сыпатламасына сәйкес түсиндириледі. Әлбетте, –п формалы хал фейил көп мәнили болғанлықтан, оның атқаратуғын функцияларының көлеми де жүдә кең. Бул бағдарда оған түркий тиллердеги ҳеш бир хал фейил тең келе алмайды. Лекин –п формалы хал фейилдиң қурамы, характери хәм қатнастары тууралы бир-бирине қайшы келетуғын пикирлер жүдә көп болып, олар дизбекли қоспа гәп қурамындағы –п формалы хал фейилдиң хақыйқый тәбиятын ашып бере алмайды. Биз –п формалы хал фейилди (әлбетте, дизбекли қоспа гәп көлеминде) дизбеклеуши байланыстың морфологиялық көрсеткиши сыпатында диссертацияның екинши бабында арнаулы көрип шығамыз хәм оны –п конверб (шәртли түрде – дәнекер) деп атаймыз.

келеди. Мәселен, **да, хәм, ал, бирақ, лекин** дәнекерлерінің тийкарғы функциясы хәммеге белгили болса да, бул дәнекерлердің өз семантикасына пүткиллей қайшы келетуғын түп мәнили гәптерде қолланылыуының себеби неден ибарат екенлиги ашып берилмеген. **Да (хәм)** дәнекерин бириктириуши дәнекерлер, **-п конвербин** бириктириу функциясындағы морфологиялық көрсеткиш (дәнекер) деп тән алсақ та, олардың семантикасы қандай хәм улыўма ДҚГлерде бириктириу қатнастарының мазмуны нелерден ибарат екенлиги түсиниксиз болып қалмақта. Және де, бул дәнекерлер пүткиллей қарама-қарсы түп мәниге ийе гәптерде (мәселен, қарсыласлық мәнисіндеги гәптерде) еркин қолланылыуының себеплери түсиндирип берилмеген. Усындай себеплерге бола, қарақалпақ тил билиминде айырым дәнекерлер мәниге ийе емес, сонлықтан олар гәпте тек қосымша хызмет атқарады деген пикирлер орын алған [1, 2, 3, 4]. Бул болса тилдеги фонологиялық емес бирликлер мәни билдириуши бирликлер болып есапланады, деген улыўма тән алынған режеге пүткиллей қайшы келеди.

Дизбекли қоспа гәптер жүйесінің турақлы өзегі есапланатуғын **да, хәм, және, ал, бирақ, лекин** дәнекерли гәптер усы жүйенің турақлылығын тәминлеу менен бирге, басқа дизбеклеуши дәнекерлер арқалы байланысқан гәптерге жүдә жақын болып келеди, яғный усы гәптердеги жанапай (қосымша) мәни қатнастары басқа дәнекерлер менен бириккен дизбекли қоспа гәптерде компонентлердің лексика-грамматикалық қатнастарын билдириу усылы сыпатында көриниуи мүмкин. Мысалы: *...билмедим, яки атқосшысы айтып бармаған, яки ләшкериниң күши әззи* (Т.Қайыпбергенов) сыяқлы гәптерде компонентлер арасындағы қатнастар ең алды менен **яки...яки** дәнекери арқалы билдирилген, яғный ол түп мәни аңлатыушы дәнекер сыпатында көринеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде компонентлер арасындағы түп мәнилердің характери бойынша дизбекли қоспа гәптерди еки топарға ажыратыу мүмкин: 1) ыңғайлас мәнили гәптер хәм 2) қарсылас мәнили гәптер.

Ыңғайлас мәнили гәптерге **да, хәм, да...да, я...я** дәнекерлери хәм **-п хал фейил формасы** менен бириккен гәптер киреди. Олар уқаслық, бирдейлик, ыңғайласлық, сәйкеслик хәм т.б. улыўма мәни қатнастары менен бир топарға бирлеседи. Бул мәнилик қатнастар компонентлерди бириктириуши дәнекерлер хәм компонентлердің лексика-грамматикалық мәнилери менен белгиленеди.

Бизиң топлаған материалларымыздың көрсетиуинше, **да** дәнекери және **-п конверб** арқалы байланысқан дизбекли қоспа гәптер басқа дәнекерлер менен байланысқан дизбекли қоспа гәптерге салыстырғанда қолланылыу өрисиінің жүдә өнимлиги хәм кең көлемлиги менен ажыралып турады. Бундай гәптер олардың компонентлери арасындағы жеке, айырым мәнилердің сыпатына қарай еки түрге ажыралады: биргелки қурамлы хәм биргелкисиз қурамлы дизбекли қоспа гәптер.

Биргелки қурамлы дизбекли қоспа гәптерде биргелкилик мазмуны дәнекерлер аңлататуғын уқаслық мәнисине сәйкес келеди. Сонлықтан да

бундай гәптерде себеп-нәтиже, шеклеу, сәйкессізлік, салыстырыу хәм т.б. сыяқлы жанапай мәни қатнастары болмайды. Бундай гәптердің компонентлери олардың мазмунынан аңласылатуғын улыўма пикир, ортақ идеяға салыстырғанда биргелки (уқсас) болады. Мысалы: *Хәмме ойланып қалды, Ырысқұл бий де ҳештеңе дей алмады* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий) (гәп компонентлери «үнсизлік» деген улыўма мәни дөгерегинде уқсаслықты пайда етеди); *Хәмме қызғын исте, оқыўшылар да тынымсыз ислеўде*. (Т.Қайыпбергенов. Секретарь) (гәп компонентлери «қызғын ҳәрекет» мәниси менен бирлескен); *Мэлстиң көзи шүңирейип кетипти, түри де адам аярлық* (Ғ.Сейтназаров. Жалғыз атлы) (компонентлер улыўма «шаршау, ҳарыу, жүдеу» семантикасына қатнасты уқсаслық мәнисине ийе). *Көзиме жас қатып, мойынларым әбден сиресип қалыпты* (К.Мәмбетов. Қызкеткен) (гәп компонентлери қапалық, ренжиу, азар шегиву мәнилери бойынша уқсас).

Биргелки курамлы дизбекли қоспа гәптердің өзине тән өзгешелиги соннан ибарат, гә компонентлери ушын ортақ, улыўма мазмундағы бирликлер (гәптің екінши дәрежелі ағзалары, модал хәм көмекши сөзлер, бас гәп хәм бағыныңқы гәп), яғнай компонентлер ушын ортақ контекстлер қолланылады. Мысалы: *Бир майданда күннің көзин булт басып, ала-сапыран жауын жауып кетти* (К.Мәмбетов. Бахтың болсын, арыўхан); *Сол ўақытта нәрестениң уўыздай татлы ийиси танаўына урғандай болды, және көзин тарса жумып, бир майданға шекем бийхуш болып отырды* (Ө.Атажанов. Шөлде); *Қутлымурат инақтың сөйлесиўи бурынғыдан пүткиллей өзге, сөзлери де күтә қысқа* (Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны); *Инақ жуўап берип үлгермей-ақ, датхананың есиги ашылып, иштен ханның зер шапаны көринди* (Т.Қайыпбергенов. Маманбий әпсанасы).

Биргелки курамлы дизбекли қоспа гәптердің компонентлери сөйлем мақсети, интонациялық берилиўи, гәп ағзаларынын жайласыўы, баянлау усылы жағынан да уқсас болып келеди.

Компонентлери арасындағы конкрет, жеке мәнилерге бола биргелки курамлы дизбекли қоспа гәптердің бир неше түрлерин ажыратып көрсетиў мүмкин: 1) гәп компонентлери улыўма тастыйықлау мәнисинде бериледи; 2) гәп компонентлери улыўма бийкарлау мәнисинде келеди. Салыстырың:

1) *Күн әллеқашан батып, әтирапты қараңғылық қаплаган еди* (К.Мәмбетов. Бозатаў); *Қасым бирден қапа болып кетти де, жүрегиниң шеп жағы және ийне түйрегендей болып шанышп кетти* (К.М. Хұждан). *Тазадан жарылған арна бурынғыға қарағанда киширек хәм ырашлары да пәс* (Х.Ҳамидов. Ушқын).

2) *Бекимбет приемды хожалығына сорамайды, сиз де үйиңизге бермейсиз* (Ө.Айжанов. Арал қушағында); *Изиниң не менен питетугынын мийманлар айтпады, үй ийеси де сорамады* (Т.Қайыпбергенов. Маман бий).

Биргелкисиз курамлы дизбекли қоспа гәптер компонентлер арасындағы жеке мәнилер бойынша бир-бирине қарама-қарсы болған жуплықты пайда етеди: 1) сәйкес мәнили гәптер: *Жердің жүзи бирден тас-түнек болып кетти де, нөсер басланды* (К.Мәмбетов. Посқан ел); *Сонда төбеде гүлдирмама бирден қатты гүлдирлеп, жарқылдап шақмақ шағып кетти*

(Е.Өтепбергенов. Қумар) – сәйкес емес мәнилі гәптер: *Оның шашы өсти де, керисинше ақылы толыспады* (Ә.Атажанов. Шөлде); 2) толықтырыу-кеңейту мәнилі гәптер: *Бегис түргелип, кийиніуге қолайласты, Мыржық та турды* (Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны) – ажыратыу-шектеу мәнилі гәптер: *Хайуанлардың хәммеси жылдың келетугын жолына жууырысып келипти де, хайуанлар арасынан тек түйе ғана өз орнынан қозғалмапты* (Рәуияттан); *Бәледен жыйрылып қашқан кәрүандай пароход кем-кемнен араны ашып, тек узақтан буудақ түтинлердің көкте сағымы ғана көринді* (К.Султанов. Ақдәрья).

Сәйкес хәм толықтырыу-кеңейту мәнилі гәптердегі жеке семантикалық қатнастар дәнекер семантикасына мууапық болады хәм сонлықтан да бундай гәптердің әдеттегі, күнделікли турмыста кең қолланылатуғын уақыя-хәдийселерге байланыссы болып келиуі тосыннан емес. Бундай гәптерде, әдетте, жеке мәнилерді аңлатыушы қосымша лексикалық бирліктер қолланылмаса да, айырым жағдайларда мәнини және де тереңірек аңлатыу мақсетінде екінші компонентте қолланылуы мүмкін. Мысалы: *Соннан соң үндемейсең де, оның үстине ауылға ақсақал да сийрек келеди* (Т.Қайыпбергенов. Соңғы хұжим).

Ал сәйкес емес хәм ажыратыу-шектеу мәнилі гәптерде негизинен бир-бирине қарама-қарсы болған мәни қатнастары дәнекердің семантикасына қайшы келеди (мәселен, жоқарыда келтирилген мысалдағы *жууырысып келипти – орнынан қозғалмапты*). Бундай гәптердің екінші компонентінде *бәрибир, хәтте, бирден, тек, тек ғана* хәм т.б. сөз хәм сөз дизбеклери қолланылуы мүмкін. Егер бундай лексикалық көрсеткіштер болмаған жағдайда мәни қатнастарының орнын интонация жәрдемінде толықтырыу мүмкін. Мысалы: *Еле сен шигит тауып әкелдің де, егиуі қалды ма?* (Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны); *Кийикти аттың да, бәлеге жолықтық* (Ә.Атажанов. Шөлде).

Себеп-салдар (нәтийже) қатнасты дизбекли қоспа гәптер улыўма сәйкеслик семантикасы арқалы бир топарға биригеди. Бундай гәптердің екінші компоненти биринші компоненттің себебин билдирип, турақлы сөз дизбегинен ибарат болуы мүмкін: *Қонақ бизики, тас та түскен жерине ауыр* (Ш.Сейтов. Халқабад); *Сиз бар жерден мен хабар алмайман, қамшыны да жүрмейтуғын көликке урыу керек* (Ш.Сейтов. Халқабад).

Сондай-ақ, биринші компонент екінші компоненттің себебин билдирип келиуі мүмкін: *Атлары қырыла берип, әскери де пияда қалған* (К.Мәбетов. Посқан ел); *Ысытпасы көтерилип, халықлап уйқылай алмайтуғын кеселге шатылды* (К.Мәмбетов. Мұхаббат хәм әжел); *Маллар төллеп, ауыл арасы шапқыласқан, мәңирескен бузауларға толып кетти* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Үш тууысқан аразласты да, пүткіл елдің қазаны шайналды* (Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны).

Компоненттер салыстырыу-теңеу мәниси менен биригеди: *Сен жылан да, мен адам* («Гүлнәхәр» дәстаны); *Атлы келиншек келисим бойынша озып кетти де, булар көлди жағалай жүрди* (Ғ.Сейтназаров. Жалғыз атлы).

Компонентлер арасында қарсыласлық мәнісі де болыуы мүмкін: *Саған хеш нәрсе болмас та, менің абыройым айрандай төгіледі* (Ә.Атажанов. Шөлде); *Мен атпаспан да, басқалар атып таслайды* (Ш.Сейтов. Халқабад).

Улыұма толықтыруы мәнилі гәптердің де қолланылуы өрісі әдеуір кең болып, олар бір неше түрлерге бөлінеді. Әсіресе, бірінші компонентте баян етілген ұақыя-хәдийсәни кеңейтуі мәнісіндегі гәптер көбірек тарқалған. Оларда мәнісі жағынан ыңғайлас сөзлер менен сөз дизбектері қолланылып, бірінші компоненттің мазмұнын және де тереңлестіреді. Мысалы: *Аулағында өзлериміз ойнайтуғын балалық ойындар да көп хәм олар күнде-күнде қайталана береді* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Бахты тайған адамның ешегі адымда сүрнигіп, көлеңкесінен жылан шығады* (Т.Қайыпбергенов. Бахытсызлар); *Бір хәпте бірден сынаптай жылжып өтті де, үәделескен күн жетіп келді* (К.Мәмбетов. Посқан ел); *Тазадан жарылған арна бұрынғыға қарағанда киширек хәм ырашлары да пәс* (Х.Хамидов. Ушқын).

Компоненттері уқсатыу (теңлестіруі) хәм кеңейтуі, толықтыруы мәнілері менен байланысқан гәптер де жийи ушырасады. Мысалы: *Мен бул өмірімде қызыл қан кешип, жан берген адамларды көрдим, өзим де от ишінде жүрдим* (Ә.Атажанов. Шөлде); *Түсте хәмме сол Доспан айтқан складқа жыйналды, бизлер де келдік* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Адамлар қараңғыда қолына илингенин алып, асығып көше баслады, Сийпатдийинлер де көшті* (У.Пиржанов. Қарда қалған излер); *Ақтөре екеуі екі жерге шапанларын ен жайдырып отырысты, ақсақал да келип шөкті* (Ш.Сейтов. Халқабад).

Хәзіргі қарақалпақ тилинде **да...да** дәнекерлі дизбеклі қоспа гәптер де жоқарыда атап өтілген мәні қатнастарына ийе. Деген менен, **да** дәнекерлі дизбеклі қоспа гәптерде биргелкилік мәнісі менен бір қатарда хәр қыйлы себеп-нәтийже, толықтыруы-кеңейтуі хәм т.б. мәні қатнастары берилетуғын болса, **да...да** дәнекерлі гәптерде бундай өзгешелік болмайды. Бул дәнекер компоненттердің лексика-грамматикалық мазмұнына қарамастан, олардың биргелкилігін, яғнай ол яки бул дәрежедегі уқсастығын, бирдейлігін айқынластырады. Мысалы: *Келиншекте де әлле қашан ишке алып кетіп қалды, адамлар да дағыса баслады* (Е.Өтепбергенов. Қумар); *Намазлыгерде булағай да тынды, урыс та тоқтады* (Т.Қайыпбергенов. Бахытсызлар); *Үрген ийттің дауысы да еситілмейді, вышканың жақтысы да көринбейді* (Ә.Атажанов. Шөлде).

Ажыратуы мәнилі гәптердің компоненттері қарсылас, салыстыруы, гезеклес дәнекерлер арқалы байланысады. Оларға тән болған улыұма мәні қатнасы – сәйкессізлік (қарама-қарсылық емес), өзгешелік, айырмашылық болып табылады. Бул семантика көбинесе **ал**, **бирақ** дәнекерлері хәм компоненттердің лексика-грамматикалық мазмұны арқалы сәулеленеді. Басқа синонимлес дәнекерлер менен байланысқан гәптердің қолланылуы өрісі оншеллі кең емес. Соны да атап өтиу керек, **бирақ** хәм **ал** дәнекерлері арқалы байланысқан қоспа гәптер усы дәнекерлердің жеке семантикасына

байланыссыз ажырайды: *бірақ* дәнекери қарама-қарсы айырмашылықты, *ал* дәнекери болса тек ғана айырмашылықтың өзін аңлатады. Бұл дәнекерлер семантикасының типологиялық жақтан жақынлығы және «қарама-қарсылық» (қарсылас) хәм «айырмашылық» (салыстырма) түсиниклериниң диалектикасы көпшилик жағдайларда бундай гәптердиң бир-бирине мазмуны жағынан да, дүзилісі жағынан да жақын болыўын тәминлейди. Сонлықтан да оларды биз биргеликте қарап шығамыз.

Ыңғайлас мәнилі гәптердеги сыяқлы, бундай гәптер компонентлер арасындағы жеке мәнилердиң тәбиятына бола еки түрге ажыратылады: биргелік хәм биргеліксіз қурамлы гәптер.

Биргелік қурамлы гәптерде компонентлер дүзилісі параллел тәризде болып, ол яки бұл дәрежеде мәнісі бойынша ажырайды: қарама-қарсы қойылған (салыстырылған) объект хәм қарама-қарсылық (салыстырыў) характериниң қандай екенлиги. Мысалы: *Мен келмеймен, ал (бірақ) сен барсаң; Төбеде қуяш шыжғырса, жумысымыз аўырласқандай сезиледи, ал (бірақ) салқын ўақытлары өнимли ислеймиз.*

Усы көзқарастан алғанда, биргелік қурамлы гәптерде қарама-қарсылық (салыстырыў) мәнісі әдетте белгили бир топарға тийисли болған кубылыслар хәм хәдийселер (шахс пенен шахслар, предмет пенен предметлер, жағдай менен жағдайлар хәм т.б.) олардың әйне сондай бир топарға тийисли өзгешеликлери (бар яки жоқ, унамлы яки унамсыз екенлиги, конкрет мазмуны хәм т.б.) арқалы сәўлеленеди. Гәп компонентлериниң биргеліклигин аңлатыўда ыңғайлас мәнилі гәптердеги сыяқлы биргелік координаторлары қолланылады: *Жанбаўырға келгенде ол аттың жылаўын тартты, бірақ ат Григорийге күш берместен, сол шапқылаўы менен патырақлап төмен түсип кетти* (М. Шолохов. Тыныш Дон). *Түн ишинде басланған қырғын саўашта елиў нөкердиң тек сегизи ғана қашып аман қалды, ал қалғанлары көп күшке шыдам бере алмастан набыт болды* (К.Мәмбетов. Бозатаў).

Бундай гәптерде бир хәдийсе яки кубылыстың уқсаслығы емес, ал қарама-қарсылығы (өзгешелиги) дыққат орайында турады. Сонлықтан да бундай гәптердиң компонентлеринде антонимлик мәнистеги сөзлер қолланылып, қарама-қарсылық яки айырмашылық (өзгешелик) мазмунын пайда етеди. Мысалы: *Алламберген «яқшы» деп қалады, лийкин «яқшының» басы аўырмайды* (Ш.Сейтов. Халқабат); *Өлими алдынан бир тойып жылап алмақшы еди, бірақ көзине жас келмеди* (К.Мәмбетов. Бозатаў); *Булар ешейин мийманлар емес, ал олар сизлерге базарлық алып келген* (Х.Хамидов. Ушқын); *Сен, балам, шөл жәниўарларын атасаң, ал мен оларды қорғышлайман* (Ә.Атажанов. Шөлде).

Қарсыласлық мәнісі компонентлердиң лексика-грамматикалық мазмунынан айқын көринген жағдайларда дәнекерлерди бир-бириниң орнына алмастырып қолланыў мүмкин, лекин, бәрибир, бунда стилистикалық реңклер менен мәни қатнастарында азы-кем өзгеріслер жүз береді. Бунда *бірақ* дәнекери тек ғана қарама-қарсы ис-хәрекет, ўақыяларды атап көрсетиў ушын қолланылады. Ал компонентлердиң лексика-грамматикалық

мазмұнында қарама-қарсылық мәнісі болмаса, бундай гәптерде *ал* дәнекери қолланылады: *Сол аўылды бизлер таң алдында ийеледик, ал сәске түсте сырнайшы тосаттан тревога сазын шерттип қалды* (М.Шолохов. Ашылған тың); *Мен оның өткендеги өмир жолын да билгим келеди, ал гарры болса айланып бүгинги ис жөнинде айта береди* (И.Юсупов. Ғарры туттағы гүз).

Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәптер оларды қурайтуғын компонентлер арасында уқсаслық хәм өзгешелик мәни қатнастары бойынша пүтин бир системаны қурайды, деген жуўмаққа келиў мүмкин.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 1992. – Б.417;
2. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәптердің гейпара теориялық мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1993. – Б.68;
3. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәптер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010. – Б. 30;
4. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 1996. – Б. 249-250.

ҒӘРЕСИЗЛИК ДӘҰИРИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫН ИЗЕРТЛЕҰДЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰ БАҒДАРЛАРЫ

Ж.Хошаниязов

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Милий ғәрезсизлигимизге өтиў дәўиринде фольклористика тараўындағы бурынғы табанлы алымлардан сол кутлы күнди көрген хәм сол дәўир ушын хызмет еткен фиология илимлериниң докторлары профессор Қ.Максетов пенен профессор С.Баҳадырованың атларын атап өтсек арзыйды. Олардың дәстанлар бойынша, улыўма фольклористика бағдарындағы ислеген жумыслары миллий ғәрезсизлигимизге байланыслы жаңа талаптарды орынлаў ушын, руўхый саналығымызды арттырыў ушын, жаңадан пайда болып атырған мәдений реформаларды беккемлеу ушын оғада зәрүрли мағлыўматларға ийе излениўлер болып табылады.

Хақыйқатында да, өткен әсирдің 1980-жыллардың ақыры 1990-жыллардың басында қарақалпақ фольклористикасында жаңа өзгерислер жүз берди. Дәстанларды жеке ҳалында үйрениў мәселесинде бир қанша қәнийгелер өз тәжрийбелерин арттырып барған болса, айырым жаңадан келип қосылған жас алымлар қарақалпақ фольклортаныў мәселелериниң жәмийетлик-сиясий себеплерге байланыслы қадаған етилген дәстанларды үйрениўи хәм оларды сап ҳалындағы миллий дәретпелери екенлигин дәлийллеўди, илимий изертлеу жумысларының бас темасы етип алады. Булардан профессор Кеңесбай Алламбергеновтың («Едиге» дәстаны»), филология илимлеринин кандидаты Ж.Низаматдиновтың («Ер Шора»

дэстаны) хаққындағы изертлеўлерин атап өтиўимиз мүмкин. Хақыйқатында да, бул дэстанларды жыйнаў хэм жэриялаў жумыслары «Сиясий талапларға қайшы келеди» деген түсиник пенен қадаған етилген еди. Деген менен, бизден бурынғы ата-бабаларымыз өзлери ушын, келешек әўладлары ушын да муқаддес есапланған, руўхый байлықларын ядында сақлап, әўладтан әўладқа мийрас-мүлк сыпатында, кэстерлеп келгенлиги ушын оларға миннетдаршылығымыз шексиз. Ғэрезсизлик дәўириндеги дэстанларды изертлеўдиң крийтерийлерин төрт түрге бөлип баҳалаўымыз мүмкин. Олардың бириншиси, қарақалпақ қахарманлық дэстанларын халқымыз тарийхы менен байланыста үйрениў, екиншиси дэстанлардың жанрлық өзгешеликлерин қайта қарап шығыў, үшиншиси, дэстанларды атқарған бақсы-жыраўлардың өмири хэм дөретиўшилик жолын бақлаў, төртиншиси, текстлерде пайдаланған халық намаларын миллий өзгешеликлерин анықлаў мәселелери күн тэртибине қойылды. Бул ўазыпаларды әмелге асырыў барысында усындай жумысларға баслама исленген, Олардың изертлеў зэрүрликликлерин тийкарлап берген алымларымыздан Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, Қ.Мақсетов хэм т.б. фольклортаныўшы алымлардың мийнетлериндеги ой-пикирлери, илимий изленислери кеңнен пайдаланылды.

Профессор Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» атлы белгили китабынан орын алған жыраў-бақсылардың устаз шәкиртлик жоллары хаққындағы мағлыўматлар хэм қарақалпақ бақсыларының, қыссаханларының, жыраўларының генеологиялық шежире кестелери миллий ғэрезсизлигимиз дәўири көзқарасынан оларды қайта көрип шығыў ушын оғада әхмийетли [1, 72-184 бб]. Профессор Қ.Мақсетовтың дэстанлар хэм жыраў бақсылар хаққындағы монографиялары хэм бир қатар мақалалары [2]. Профессор С.Баҳадырованың халық дэстанларында атқарылатуғын намаларды, яғный, жыраўшылық өнерин үйрениў мәселелерин ортаға қойыўы хэм усы мақсетте бир қатар илимий жумыслар алып барыўы [3, 66-127 бб]. Филология илимлериниң кандидаты, доцент К.Палымбетовтың қарақалпақ жыраўларының тарийхын хэм дэстанлардағы сюжетлик, мотивациялық уқсаслықларды үйрениўге қаратылған монографиясы хэм мақалалары [4, 126-б] сыяқлы бир қатар изертлеўлерди атап өтсек орынлы болады.

Сондай-ақ, қарақалпақ халық дэстанларын хэр қыйлы жәмийетлик қатламлардағы талапларға ылайық салыстырмалы тарийх изертлеўлеринде профессор К.Алламбергенов [5], филология илимлериниң кандидаты, доцент Ж.Низаматдинов [6], филология илимлериниң докторы Ж.Хошаниязовтың [7] китаплары хэм мақалаларында миллий ғэрезсизлигимизди қолға киргизгеннен кейинги дәўирлердеги илимий табысларымыз болып табылады.

Булардан тысқары, У.Жақсымова қарақалпақ халық дэстаны «Юсиф Ахмат» (генезиси, типологиясы, көркемлик өзгешеликлери) деген темада кандидатлық диссертация жумысын жақлады (2007) [8], Н.Алламбергенованың «Алпамыс дэстанының өзбек хэм қарақалпақ версияларының салыстырмалы типологиясы» (2019) [9] деген

диссертациялық жумысы бойынша филология тараўында философия докторы деген илимий дәреже алыўға еристи.

Ғәрезсизлик шарапатының тағы бир айқын көринислериниң бири бурынғы дәўирлерде ҳеш ким жүрексиниўге мүмкин болмаған халық-аралық илимий-теориялық, илимий-әмелий конференцияларды өз орталығымызда шөлкемлестириўден ибарат болды хәм басқа шет еллерде шөлкемлестирилген усындай әнжуманларға қатнасыў мүмкиншиликлерин қолға киргиздик. Мәселен, 1997-жылы Нөкис қаласында «Қарақалпақ дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халқлардың фольклорын изертлеў мәселелери», 1999-жылы Термиз қаласында «Алпамыс» дәстаны хәм дүнья халықларының эпикалық дөретпелери, 2001-жылы «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ниң изертлениў мәселелери», 2011-жылы Нөкисте «Түслик Аралбойы халықларын турақлы раўажландырыў», 2013-жылы Түркистан қаласында «Түрклер дүньясы», «Түркистан үлкесинде қурылтай» хәм т.б. сыяқлы, сондай-ақ республика көлеминдеги илимий конференциялар турақлы түрде шөлкемлестирилип барылды. Әлбетте, бул конференциялардың тийкарғы объектлериниң бири миллий дәстанларымызды хәр тәреплеме изертлеўге бағдарланған өзгешеликлери менен баҳаланады.

Миллий ғәрезсизлигимиз қолға киргизген дәўирлердеги қарақалпақ фольклоры бойынша ең баслы жетискенликлеримиздиң бири «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығын (106 томнан ибарат) баспаға таярлаў хәм оларды баспадан шығарыў жумысларының әмелге асырғанлығымызда болып табылады. Бунда бурын да, ҳәзирде де миллетимиздиң, халқымыздың әсирлер даўамында ядында сақлап келген халық дүрданаларының ҳасыл үлгилериниң өмиршеңлигин сақлаў, оларды келешек әўладларымызға баба мийрас мүлкимиз сыпатында қалдырыў, миллий қәдириятларымыздың түп тамырында турған турмыс машқалаларына итибар қаратыў, үрп-әдет дәстүрлеримизди қәдирлеў сыяқлы ийгиликли ўазыйпалар белгили дәрежеде өз шешимин тапқан.

Бул ўазыйпаны орынлаў барысында қарақалпақ халық дөретпелери үлгилерин текстологиялық көзқараста изертлеў жумыслары қатаң қолға алынды. Биз усы мәселе бойынша азырақ мағлыўматлар келтирип өтиўди мақул көрдик.

Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан Бөлими китапханасының қол жазбалар фонды XX әсирге шекемги дәўирлерде хәм XX әсир даўамында, миллий ғәрезсизлигимизге ерискеннен кейинги ўақытларда жыйналған хәм арнаўлы түрде дизимге алынған халық аўызеки дөретпелериниң дерлик барлық жанрдағы үлгилери сақланады. Олардың айрымлары ески баспа қол жазба дереклерден фото көширмелердиң нускалары болса, гейпаралары араб-парсы тиллериндеги коллиграфиялық көширмелерден ямаса баспа жүзин көрген ески китаплардан ибарат. Деген менен, миллий қолжазбалар фондымыздың тийкарғы бөлегин қолдан жазылып алынған мағлыўматлар қурайды. Булар информаторлардан алынған, информаторлардың өзлери жазып тапсырған хәм азлап болса да

кимнен, қашан, ким тәрәпинен жазып алынған белгисіз материаллар менен толықтырылған.

Қолжазбалардың сапалық дәрежелериде бирдей емес. Олар хәр қыйлы ўақытта жеке инталылар тәрәпинен жыйналғанлықтан жазылып алынған қағазлардың түрлери де, жуқалығы-қалыңлығы да хәр қыйлы. Әсиресе, өткен әсирде 20-30-жыллырына тийисли қол жазбалардың сақланыў жағдайлары-айтарлықтай емес. Себеби, ол дәўирлерде жазыўға ылайықластырылған қағазлар болмағанлықтан фольклорлық мағлыўматлар ушын гез келген, жазыўға мүмкин болған шығындыларды пайдаланған.

Мәселен, олардың айымлары жарамсыз ҳалға келген газета версткаларының ашық тәрәплерине, дәптерлердин муқабаларына, керексиз деп табылған хўжетлердин бос жерлерине жазылған.

Мағлыўматлардың жазылып алыныўы усыллары да хәр қыйлы. Биреўлери анық оқылса, биреўлери орташа, басқалары улыўма оқылыўы төмен қол жазбалар. Олар перо менен қызыл хәм көк сыялардың қойыўлығы, суйықлығына байланысly оқылыўына айрықша дыққат талап етиледи. Қәлем менен жазылған мағлыўматлар да аз емес. Көпшилиги өшиў дәрежесине келген. Булардан тысқары, қол жазбалардың ертеректе жазып алынған нускалары турақлы ҳалында латын ямаса араб графикасы менен жазылса, айырымларында латын, араб, кириллицаларды аралас ҳалында ушыратыўымыз мүмкин. Қолжазбалардың усындай өзине тән өзгешеликлери қарақалпақ фольклоры үлгилерин баспаға таярлаўда бираз қыйыншылықлар туўдырды. Мәселен, көлеми жағынан аз текстлик мағлыўматлардан ибарат. «Иззет қыз» дәстанын баспаға таярлаўға үш айға жақын ўақыт жумсалды. Оның текстлери биринши мәрте улыўма бағдарда транскрипцияланды, екинши рет текстлерге реставрация исленди, соңғылығында қолжазба тийкарында толық тикленди. Текстлерди қайта тиклеў ушын арнаўлы лупалар хәм жарықландырыўшы үскенелер пайдаланылды. Бундай тәжрийбелерди басқа да мағлыўматларды реставрациялаўда жийи қолланғанмызды да атап өтиўимиз тийис.

Томларды баспаға таярлаўдағы тағы бир тосқынлық – бурын баспаға таярланған хәм текстлери жәрияланған аўызеки дәрәтпелер менен жумыс алып барыўда жүзеге келди. Бизден алдынғы таярлаўшылар текстлерди редакторлаў мақсетинде қол жазбалардағы текст қатарларын оқып болмайтуғын дәрежеде өширип үстине өзлериниң «дүзетиў»лерин енгизген.

Мақсетимиз – мағлыўматлардың түп нускаларын сақлаў болғанлықтан, оларды қайта тиклеў барысында хәриплердин жазылыў усылларын үйренип шығыўға туўра келди. Мысал ушын, белгили бағдарда жазылып, асты-үсти сызылып, сыртқа шығып туратуғын хәриплер ямаса асты-үсти точкалар менен белгиленетуғын хәриплер илажы болғанынша дыққат-итибарға алынып, текст мазмунларының мәнилик үйлесимлиликке ылайық муқыятлап өширилген қатарлар қайта тикленди. Буннан тысқары, атеистлик көзқараслар хәўиж алған коммунистлик дүзим дәўирлериндеги сиясат-турмыслық талапларға жуўап бермейди, оларға қайшы келеди, деген динди

үгіт-нәсиятлаушы тутас текст қатарлары солайынша алынып тасланған еди. Әсиресе, бундай халатлар дәстанлық шығармаларда көбірек ушырасады.

Биз буларды илажы болғанынша орынлы-орынларына қойып, жырау-бақсыларымыздың диний түсиниклерге қатнастары қандай болса сондай сәулелелениуі зәрүр екенлигине қатаң итибар бердик. Мәселен Қурбанбай жырау, Есемурат жырау, Қыяс жыраудың репертуарларындағы дәстанлардың көпшилиги усы бағдарда қолжазбалар тийкарында қайта исленди. Қалаберсе, булардағы унамсыз деп табылған диний түсиниклердің басым бөлеги адамгершилик пазыйлетлерди диний усыллар менен улығлаудан ибарат.

Дурыс, биз түп нұсқа материалларды толығы менен баспаға жарамлы деп айта алмаймыз. Информаторлар усыңған дәретпелерин өзлериниң халына ылайық баян етеди. Оларда бир қатар кемшиликлер жиберіуі мүмкин. Сонлықтан да, таярлаушылардың бул жағдайға да итибарлы болыулары кереклиги сезилди. Яғнай, текстлерди мазмунларына мууапық ықшамластыруу жұмыстары әмелге асырылды. Бирақ, түп нұсканың мәнилик сыпатларына нұксан келтирилмеди.

Қарақалпақ ауызеки дәретпелериниң барлық жанрларында да, хәттеки, ишки бөлиниулеринде де көп вариантлылық тийкаргы орынды ийелейди. Себеби, ата-бабаларымыздың сана-сезимлеринен беккем орын алған түсиниклер хәм хәр қыйлы көркем шешимлерге ийе болады. Олардың тийкаргы мазмунлары бирдей, бирақ, баян етилиу усыллары басқаша болып келеди. Усындай жағдайда текстлерди баспаға таярлаушылар материалларды топлау усылы менен жұмыс алып барады. Егер, вариантлар көркем, тартымлы, түсиникли болса хәм баянланыу дәрежелери өзлерине тән өзгешеликлерге ийе болса, олар вариантласқан дәретпе ретинде толығы менен баспаға жибериледи. Биз дәстанларды, халық прозасын хәм халық қосықларын баспаға таярлауда усы принципти басшылыққа алдық. Нәтийжеде «Алпамыс», «Қырық қыз», «Мәспатша» дәстанларының бар вариантларының барлығы да толығы менен баспадан шықты. Айырым белгили себеплерге байланысly «Едиге», «Қоблан», «Ғәрип ашық», «Ғөруғлы», «Шәрьяр» хәм т.б. дәстанлардың толық вариантларын баспаға таярлау мәселеси соңға қалдырылды.

Биз тийкарынан ел-халық арасында көпшиликке мәлим болмаған, қолжазбалар фондымызда узак ўақытлар даўамында сақлаулы турған жеке вариантлы дәстанларды оқыушыларға таныстыруу мақсетинде дурыс жол туттық деп ойлаймыз. Себеби, бул эпикалық дәретпелердің қол жазба халатында жәрияланбай қалып қойыуы мүмкиншилиги басым болса, басқа тәрәпи менен айырым импровизатор жыраулардың жеке дәретиушилик тәжрийбелерин есапқа алмағанымыздың нәтийжесинде миллий дәретиушилик қәбилетлеримизди шегаралап қойған боламыз. Қалаберсе, жеке вариантлы дәстанларда көп вариантлы дәстанлар сыяқлы ата-бабаларымыздың турмыс тәжрийбелерин, үрп-әдет, дәстүрлерин, әрманларын, нийетлерин сөз ететуғын ўақыяларға бай эпикалық хәм мәдений-тарийхый әхмийеттеги өзгешеликлерин менен көзге тасланып турады. Ең баслысы, елеусыз қалып баратырған руўхый қәдириятларымызды

оқыушылар итибарына ұсыныу арқалы, оларды мәңгилестіріу ұазыйпаларын әмелге асырғанымыз болып табылады.

Усындай илажлар қарақалпақ халық ертеклерин хәм қарақалпақ халық прозасын баспаға таярлау жұмысларында да қолланылды. Әсиресе, ертеклеримиздің мыңнан аслам атамадағы түрлери хәм вариантлары болатуғын болса биз тек соларды жарыға жақынын ғана таярлап үлгердик. Қалғанларының жәриялауға мууапық деп табылғанлары электрон вариантлар түринде сақлаулы тур.

Қарақалпақ халық прозасы жанрларының текстлерин таярлауда көп ғана машқалалы жұмыслардың барлығы анықланды. Бириншиден, бурын аралас ҳалында жәрияланып жүрген проза жанрлары тәртиплестірилип бир қәлипке түсирилди. Таярлаушылар тәрөпинен хәр бир жанрда өз алдына критерийлер белгиленди. Екиншисинде, қарақалпақ халық прозасының дыққаттан шетте қалып жүрген рәуият, аўызеки гүрриңлер, ырымлар-тыйымлар, алғыслар, қарғыслар сыяқлы түрлери жаңадан тикленди хәм олар қолжазбалар, фондымыздағы материаллар, китаплардан алынған материаллар, соңғы дәуирлердеги жыйналған материаллар жәрдемінде толықтырылып жиберилди. Үшиншиден, проза жанры объектлериниң вариантласыу жағдайларына кеуил бөлинип, оларды таллау, жарамлыларын барынша пайдаланыу илажларын әмелге асырды. Бул машқалаларды шешиуде алдыңғы тәжрийбелерден хәм усы тарау бойынша түркий тиллес халықлары орталығындағы мәлим болған тәжрийбелерден пайдаланылды.

Сондай ақ, нақыл-мақаллар, айтыслар, термелер, толғаулар, жумбақлар, жаңылтпашлар, балалар қосықларын бөлиуде көбирек тематикалық принциплерге тийкарландық. Термелер толғаулардан толығы менен ажыратылды. Бурынлары баспадан «Терме-толғаулары» деген атама менен шығарылып жүрген болса, енди хәр қайсысы өз алдына критерийлик айырмашылықлары менен жиберилип атыр.

Балалар қосықлары да өзлериниң мазмунына ылайық бир неше түрлерге бөлинді хәм көпшилиги жаңаша терминлик атамалар менен белгиленген.

Көп томлықты баспаға таярлауда биз ең алды менен оқыушыларымызға қолайлықлар тууғызыуды макул көрдик. Пайдаланған материалларымыз изсиз қалмау ушын хәр бир текст қурамына қол жазба фонды саны менен инвентерь санын көрсетип өтиуге еристик. Егер бул мағлыұматлардың қайсы бири керек болып қалған жағдайда, хәр бир излеуши оларды тез тауып алыу имканиятларына ийе болады.

Тағы бир машқала хәм машқалалардың ең зәрүрлиси деп айтыуға арзыйтуғын белгили бир тарийхый дәуирлерде ата-бабаларымыз қоллаған ески сөзлерди контексттен жыйнау хәм оларға мәни берип хәр бир жанрға өз алдына сөзлик дүзиу жұмысларын әмелге асыруу илажлары болды. Олар гөнерген хәм архаизм сөзлерден ибарат болып миллетимиздің сөз байлығы шеберлигин анықлауға хәм түркий тиллес халықлар менен өз-ара руұхый-мәдений қатнастарын белгилеуде оғада әхмийетли.

Қарақалпақ фольклоры көп томлығының 100 томының баспадан шығыуы миллетимиздің қолы жеткен жеңіслери хәм уллы мақтанышы есабында баҳаланады. Деген менен, биз қарақалпақ халық даналықларын толығы менен жәрияладық деп айта алмаймыз. Олардың басын қурастырып, бир пүтин халына келтириўге хеш қандай имканият жоқ. Себеби, халық дәретпелериниң көпшилигин хәрекеттеги жанрлар қурайды хәм олар усы күнде де дәрелиў басқышларын бастан кеширип атыр. Бирақ, биз аз да болса жоқарыда аталып өтилген машқалаларды әмелге асырғанымыздың өзи илимий хәм әмелий табысларымыздың қатарынан орын алады хәм келешекте мәмлекетимиздің миллий машқалаларын унамлы рәўиште шешиўге, миллий руўхый саналығымызды қәлиплестириўге хәм раўажландырыўға тийисли жәрдемлерин тийгизе алады.

Солай етип биз, миллий ғәрезсизлигимизге ерискен дәўирлерде қарақалпақ фольклорының жаңа бағдарда раўажланғанлығының гүўасы боламыз хәм мынандай қысқаша жуўмақларға келемиз:

Миллий дәстанларымызды басқа миллий версиялар хәм вариантлар менен генетикалық, типологиялық көзқарастан үйрениўимизге қолайлы мүмкиншиликлер туўылды;

Сиясий көзқарасларға байланысly бурын жәриялаўға хәм изертлеўге қадаған етилген дәстанлығымыз қайта тикленди. Оларды жәриялаў хәм изертлеў жумыслары қәлиплести.

Дәстанларды атқарыўшы жыраўлар хәм бақсылар хаққында жаңа мағлыўматлар жыйналып, оларды дәретиўшилиқ хәм атқарыўшылық қәбилетлерин изертлеўге, өтмиштеги тәрийхый орталықтағы орынларын баҳалаўға ерисилди.

Фольклористика тараўында жумыс алып барыўға қәбилетли жаңа әўлад ўәкиллери жетилисип шықты.

Неше әсирлер даўамында ата-бабаларымыздың қулақларының қурышын қандырған, бир неше әўлад ўәкиллерине руўхый қуўат бағышлаған халық дәретиўшилиқ үлгилериниң көп томлығы (100 том) баспа жүзин көрди. Оларды барынша мәңгилестириўге ерисилди.

Бул жумысларды ислеў барысында миллий фольклортаныўымыздың мәселелериниң бири болған текстологиялық изертлеў жумыслары әмелге асырылды.

Бир қатар халықаралық илимий-теориялық илимий әмелий конференциялар шөлкемлестирилди. Миллий фольклорымыздың изертлениў шеңбери кеңейди. Миллий ғәрезсизлигимизди қәлиплестириў, беккемлеў хәм раўажландырыў ушын, заманласларымызды хәм келешек әўлад ўәкиллериниң руўхый саналылығын, миллий адамгершилиқ пазыйлетлерин арттырыўдағы халық дәретпелериниң әҳмийети белгиленди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 72-184.
2. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 348.
3. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Наврўз», 2017. – Б. 66-127.
4. Палымбетов К. «Қорқыт ата китабы» хәм қарақалпақ дәстанлары. – Нөкис: «Билим», 2010. – Б. 126.
5. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». – Нөкис: «Билим», 1995.
6. Низаматдинов Ж. Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Шора» // диссер... канд.наук. – Нөкис: «Билим». 2000.
7. Хошаниязов Ж. Миллий руўхый дўнямыздың сағалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
8. Жақсымова У.Ж. Қарақалпақстан халық дәстаны «Юсуф Ахмад» (генезиси, типологиясы хусусиятлары) \ \ филол.фан.номз.дис.автореферати. – Нукус, 2007.
9. Алламбергенова М. Алпомиш достонининг узбек ва қарақалпоқ версияларининг типологиясы // филол..фанлари бўйича философия доктори (PhD) дисс...автореферат. – Тошкент, 2019.

ПРОФЕССОР С.БАҲАДЫРОВАНЫҢ ИЗЕРТЛЕҮЛЕРИНДЕГИ ЖАҢА БАҒДАРЛАР

Ж.Хошаниязов

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Миллий ғәрезсизлигимиз принциплерин фольклортаныў имканиятлары арқалы қоллап-қуўатлаўға үлес қосқан алымларымыздың бири, профессор, С.Бахадырова болып табылады. Ол узақ жыллар даўамында әдебий изертлеулері менен бир қатарда фольклористика мәселелери менен де шуғылланып келди. Әсиресе, өткен әсирдің 90-жылларына келип қарақалпақ халық дәстанларын үйрениўге айрықша кеўил бөлгенлиги сезилип турады. Оның 1992-жылы жәраялаған «Китаби дадам «Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият ҳақында ойлар» [1] атлы китабы изертлеуши қәнигелелр менен бир қатарда, оқыўшылар орталығында да үлкен қызыўшылықларды туўдырды. Ол сюжетлик хәм мотивлик уқсаслықлар сақланған дәстанларды салыстырып үйрениў арқалы белгили бир дәўирлерге байланыслы дәретилгенлигин изертлеўге еристи. Мәселен, ол жоқарыда аты аталған илимий изертлеў жумысында, оғузлардың «Бамси-бейрек» дәстанындағы эпикалық мағлыўматларға сүйене отырып, халқымыздың буннан бир неше әсирлер илгери де дәреткен әдебий мүлкінде берилген сюжетлердің хәзирги фолькларда жасаў жағдайын оларда турақлы түрде

киятырған мотивлер менен бирге жәмийетлик-сиясий дәуірдің өзгеріуі менен өзгеріске ушыраған мотивлерді көрдік» [1, 25-б] деген шешімге келеді. Бул нәтижелер изертлеушінің өзінен бұрынғы айтылып өтилген изертлеушілердің пикирлерін қоллап-қуатлаушы әхйметке иіе хәм оларды еле де тереңлестіріу концепциясы нәзерде тутылған болып, дәстанлардағы мотивациялық бірліклердің жасау имканиятларына терең дыққат аўдарады. Ол «Қоблан» дәстанының дөреген дәуіріне де итибар қаратады. Дәстанды қыпшақ қәуимлик бирлеспелердің орталығында пайда болып, соңынан ол қыпшақлар менен аралас жасаған түркий тиллес қәуим-тайпаларға таралған деген жуўмаққа келеді [1, 69-б]. Тарийхый дәреклерде қыпшақлар дәуірі XI-XIII әсирлер деп белгиленген. Бул дәуірлерде Сырдарьяның төменгі ағысы, Арал теңизи жағалауларында жасап атырған оғузлар қыпшақлардың қысқысына ушырап өз мөкан жайларын таслап кетиўге мәжбүр болған еди. Оғузлардың тийкарғы тармақлары Арал теңизинің түслик жағалауларына, Каспий теңизинің арқа-батыс жағалауларына қоныс баса баслады хәм өзлери менен бирге баба мийрас руўхый мүлки болған аўызеки дөретпелерінде алып жүрди. Барған жерлерінде олардың түп мәнисин, мазмунын сақлаған халда, өзлеринің турмыслық шараятларына байланысly қайта иследи. Усындай жағдайлар дәстанлардың версияласыу, вариантласыу мүмкиншиликлерін жүзеге шығаратуғынлығын атап өтеди.

Изертлеуши «Едиге» дәстаны туўралы өз пикирлерін билдире отырып, дәстанды Алтын Орданың қулау дәуірінде ноғайлылар орталығында пайда болған дәстан деп есаплайды.

С.Бахадырова дәстанларды хәзирги дәуір көзқарасынан үйрениу мәселесинде белгили фольклортаныушы алымларымыз Н.Дәўқараев, Қ.Айтымбетов, И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлар баслап берген жолды толықтыру менен бирге олардың илимий нәтижелерін еле де алға илгерилетиуе еристи. Ол «Фольклор хәм қарақалпақ прозасы» деген мийнетинде қарақалпақ прозасының пайда болыуында дәстанлық композициялардың, дәстанлық сюжетлердің тәсир етиу себеплерін үйренип шықты [2]. Бул машқала тыңнан изертленип атырған мәселелер болыуына қарамастан басым тәрәпи менен фольклортаныу хәм әдебияттаныу илиминің өз-ара синтезлениу өзгешеликлерін белгилейтуғын дәслепки тәжрийбелер қатарынан орын алады. Алымның «Фольклор хәм хәзирги әдебий процесс» [3], «Жийен жырау хәм Гүлайым ертеги хаққында» [4], «Бердақ шығармаларында мифлер» [5] хәм т.б. бир қатар мақалаларында қарақалпақ халық дәстанларындағы мотивациялық белгилерге итибар қаратылып жазба әдебиятымыздың пайда болыуындағы әхмийети көрсетилип өтиледі.

Алымның миллетлер аралық әдебий-мәдений байланыслары хаққында жазған мақалаларын бас объектив дәстанлар болды десек артық айтқан болмаймыз. Оның «Китаби дадам Қорқыт» жазба естелиги хәм «Алпамыс» дәстаны» [6], «Қарақалпақ дәстаны «Едиге» хәм оның татар халық дәстаны «Едигей» менен байланысы» [7], Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз», қырғыз халық эпосы «Манас» арасындағы байланыс» [8] хәм т.б. мақалалары

мың әсирлер дауамында қәлиплесип киятырған әдебий байланыстарды өз-ара халық аралық мәдениет көзқарастар дәрежесінде бағалауға еристи.

С.Бахадырова қарақалпақ дәстандарын изертлеуші сыпатында қарақалпақ жыраулары хәм олардың бай репертуарлары туура да салмақты илимий жұмыстар алып барды. Оның «Жийемурат жырау» [9], Өгиз жыраудың «Алпамыс» дәстаны хақында [10] хәм т.б. мақалаларында қарақалпақ жырауларының атқару шеберлиги, бурыннан киятырған дәстүрли усылларды дауам етиу менен бирликте, саз хәм сөз өнерин өзлеринше қайта ислеу уқыплықтарына ийе екенлигин хәм олардың өмир жолына тийисли мағлыұматларды илимий көзқарастан анықлап барды. Мына пикирди айрықша белгилеп өтиуимиз керек, ол соңғы ўақытлары халық эпосларында атқарылатуғын қосықлардың өмиршенлигин тәмийнлеуде жыраулардың хызмети айрықша екенлигин дәлиллеуші изертлеулер менен шуғылланыўды қолға алды. Тиккелей, усы мәселеге қаратылған «Илим бул мәселени изертледи ме?» [11], «Қарақалпақ жырауы» [22, 22-б] деген мақалалары хәм «Қарақалпақ қандай халық» [13, 66-127 бб] атамасындағы китабында, «Қарақалпақ жырауы» атлы илимий очеркинде қарақалпақ жырауларының дүнья жүзилик мәдениет орталықтағы орнын анықлау зәрүрликлерин белгилей отырып, усы ўазыпаны әмелге асырыўдың илажларын әмелге асырыўға жаңа илимий баслама ислейди. Изертлеулер нәтийжесинде мынандай шешимлерге тоқтайды: «Биз түркий халықлардың бир ағзасы болған қарақалпақ халқының жырауы хақында сөз ете отырып, фольклористика илиминде кеўил бөлинбей атырған, илимий әхмийети үлкен эпослардың атқарыўшылары, эпослардың музыкасы, атқару сырларын фольклористиканың бир тарауы сыпатында изертлеу ең әхмийетли тарауы» [13, 66-127] деп белгилейди. Алым фольклористика илиминде атқарыўшылардың – жыраудың атқару өнери мысалында аўызеки дәстанлардың бизге шекем жетип келген нұсқаларының сырлары, оларды атқарыўшылардың ырғақты хаўазларындағы дәстүршенлик хәм импровизациялық өзгешеликleri дүнья фольклористикасында сөз болып атырған изертлеулер менен салыстырылып үйрениледи. Мәселен, әйемги грек эпосы «Илиада» менен «Одиссея»ны атқарыўшы аэдлер, лира, кифара, форминга сыяқты тарлы музыкалық әсбапларды халық қосықларын, батырлық жырларды жырлаушылар болғанлығын айта келип, Европа мәмлекетлерине кеңнен белгили болған жыршылар – рапсодлар, шпильманлар (гезбе жыршылар)дың атқаратуғын хызметлерине тийисли бағалар бериледи. Бул жұмыста дүнья халықларының халық аўызеки дөретпелерин атқарыўшылардың атамалары, дүнья халықларының ири эпикалық дөретпелериниң атамалары хәм олардың көлемин белгилеуші қатар санлары, олардың музыкалық жақтан безелиу усыллары қарақалпақ жырауларының дәстанларды атқару жоллары менен салыстырылып үйрениледи. Жырау атамасының мәнисине кең көлемли түсиниклер берилген хәм жәмийеттеги орны белгиленип өтилген. Алды менен, «қобыз» сөзиниң келип шығыуы, бул атаманың орта әсирлик тарийхый дәуирлерден орын алыуы, «жырау» сөзиниң мәниси, атқаратуғын хызметleri бойынша бир

қатар анықлықтар енгизіліп, оның қарақалпақтар арасында жасап қалыу себептері анық ашып берілген. Алым усы мәселеге байланысты фольклор изерттеушілеріміз алдына мынандай ұазыйпалар қояды: «Қарақалпақ жырауларының тарихын изертлегенде оның ең әйемгі дәуірі деп өз алдына бір дәуірді белгілеп, бұған Қорқыт атаның аты легендарлық қахарман болып есепленгені менен анық аты менен берілген «Китаби дедам Қорқыт» кітабын изерттеу усы дәуірге тийіс. Усы дәуірге ескі түркі жазба естеліктеріндегі жырау образының берілуін қосып қараған жөн» деген шешімге келеді. Ғақықатында да, усы мәселелер хәзіргі фольклортаныу бағдарындағы изерттеулерде белгілі дәрежеде үйреніліп атыр хәм айырымлары өз илимий нәтижелеріне ийе болған.

С.Бағадырова жыраушылық тарихына байланысты устаз-шәкіртлік мектебінің классикалық түрін берген дәуірін Соппаслы Сыпыра жыраудан басланады деген жуўмаққа келеді. Сол дәуірдегі өнер ийелерінің XIV-XV әсірлерде ноғайлы сиясий аўқамында жасаған дәуіріндегі жыраулар творчествосы қазақ, ноғай, татар, башқұрт халықтары менен ортақ екенлігін айта келіп, бұған Соппаслы Сыпыра жырау, Қазтуўған жырау, Шәлкийиз жырау, Доспамбет жырау, Асан Қайғы, Жийренше шешен сыяқлы өнер ийелерін киргизеді.

Үшінші дәуірге (XVIII-XIX әсір) Жийен жырау, Шаңқай жырау, Жийемурат жырау, Ерполат жырау, Нурабылла жырау, Әбдирасули жырау, Құрбанбай жыраулардың хызметлерін жатқарады.

Төртінші дәуірге XX әсірдің басы хәм бүгінгі күнге шекем Жумабай Базаров, Шамурат жырау, Жумабай Сейдуллаев, Қыяс жырау, Есемурат жырау, Өтенияз жырауларды атап өтеді. Әлбетте, бундай хронологиялық белгілеулер қарақалпақ фольклортаныу мәселелері менен шуғылланыушы алымдарының пикирлерінен орын алған еді. Бірақ, оларды дәліллеп көрсету, дәуірлік характерлеріне итибар қарату, олардың репертуарларына дыққат аудару жұмыстары С.Бағадырованың изерттеулерінде арнаулы мазмун алды хәм миллий ғәрезсизлігіміз дәуірі талаптарына ылайықтастырып үйрениу илажлары әмелге асырылды [14, 66-127 бб].

Изерттеуші жыраулар мектебінің XVIII әсірдегі өзгешеліктерін белгілей отырып, оның басламасын Жийен жыраудың хызметлерінің нәтижесі деп бағалайды. Бул дәуірде қалақалпақтардың «жоқарғы» хәм «төменгі» қарақалпақтар болып екіге бөлінгенлігін, жоқарғы қарақалпақтар жыраулары Бухара, Зарафшан, Самарқанд әтираптарындағы жыраулар Шаңқай, Қазақбай, Халмурат хәм төменгі қарақалпақтар жыраулары Айтуар, Қабыл, Жийемурат, Нурабылла, Есемурат хәм т.басқаларды атай отырып, төменгі қарақалпақ жыраулары өзлерінің репертуарларын байыту хәм шеберліктерін жетилистиру ушын жоқарғы қарақалпақтар жырауларына барып, оларды устаз тутынғанлығын, Нурата хәм Булыңғыр мектептері үәкілдерінің қарақалпақ жырауларын тәрбиялауда күшли тәсір еткенлігін, әсіресе, Булыңғыр мектебіндегі жыраулар қахарманлық дәстанларды атқаруға бейимлілігі себеп

олардың репртуарларын қарақалпақ жырауларының меңгеріп алыуына имканиятлар мол болғанлығын илимий әдебиеттер жәрдеминде тастыйықлап береді [14, 84-85].

Сондай-ақ, изертлеуші бұл мектептерден тысқары Орта әсірлерден баслап-ақ Орайлық Азиядағы түркий тиллес халықтары жыршылары арасында Оғуз хәм Қыпшақ дәстаншылық мектеби болған деген пикирлерге терең итибар қаратады. Қарақалпақ жырауларының Қыпшақ дәстаншылық мектебинде көшпелі турмыста шаруашылық пенен күн кешірген орталықта қәлиплескенлигин дәлийллеуші фактлик мағлыұматлар менен бир қатарда қанша қахарманлық дәстанлардың атларын атап өтеді [14, 84-85 бб].

С.Бахадырова бундай әхмийетли мағлыұматларды үйрениу менен шекленип қалмай, қарақалпақ жырауларының жырлау өзгешеликлерин анықлауға хәрекет етеді. Хәқыйқатында да, бұл мәселени әмелий хәм илимий көзқарастан анықлау бир қатар қыйыншылықтар туұдыратуғынлағы бәршемизге мәлим. Себеби, қандай дәрежедеги изертлеулер болса да белгили бир жыраудың жырлау өзгешеликлерин анықлау ушын оның алдында саз әсбабы менен жырау жанлы хәрекет етиуі кереклигин талап ететуғынлығы турған гәп. Бирақ, бұл ұазыйпаның қыйыншылығын хәм зәрүрлигин бирдей түсинген халда, изертлеуші өз пикир-болжауларын виртуаль халатта оқыушылар менен ортақласыуды өзине макул көреді. Яғный, өзиниң еситкен, көрген хәм жыраулардан алынған материаллар тийкарында жаңа илимий концепциялар ислеп шығыуға хәрекет етеді. Мәселен, ол жыраулардың жырлау өзгешеликлерин үйрениу барысында жыраулардың той-тамашаларға мирәт етилиуі, олардың қур орталығында ямаса отауларда орналасыу дәстүри, атқаратуғын дәстанды көпшиликтиң өтиниши бойынша орынлауы, шәкирт жыраулардың өз устазларынан үйренген дәстанларына ямаса бир мектептен шыққан жыраулардың дәстанларды өзлеринше импровизациялық усыл менен атқарыу өзгешеликлерине, дәстанлардың ұақыяларының дәстүрли жолына садықлығына кеуил бөледі хәм қарақалпақтар орталығында 300 ден аслам жыраулардың аты белгили болғаны менен солардың ишинде 40 қа жақын жыраулардың 200 ден аслам дәстанлар жазылып алынғанлығы туұралы болжау характериндеги мағлыұматлар келтиреді. Эпикалық жырларды атқарыушылар түрк тиллес халықтардың орталығында кеңнен мәлим болған өзгешеликлерине сүйене отырып, олар өз халқының руұхый толғанысларын жыр арқалы сәўлелендире алатуғын талант ийелери екенлигин мақтаныш етеді [14, 88-91 бб].

Изертлеуші қарақалпақ жырауларының өзлерине тән миллий өзгешеликлерин анықлау ушын бай эпослық дәретпелерге ийе болған Сибирь халықтарының, соның ишинде, Якут олонхоларының, қырғыз «манасшылары», «семеитейшилери», «сейтекшилери»нің дәстанларды атқарыу хәм қандай әсбаптардан пайдаланыу, қандай позада турып, қандай дауыслар менен айтыу дәстүрлерин салыстырып үйренеді. Қарақалпақ жырауларының өзгешеликлерин барлық дәстанның қобыз намалары менен атқарылатуғынлығын хәм жырау дауысын тамақ жәрдеминде қырып айтыудың үрдис болған, белгили бир талап дәрежесиндеги өнер екенлигин,

бул өнердің адам баласының музыка жәрдеминде қосық айтыўды әмелге асырған ўақытлардағы ең әйемги дәстүри екенлигин илимий теориялық хәм әмилий фактлер менен анықлап береді. Тағы да алым өз алдына мынадай талаптарды қояды:

«Намаларды жыраўлар қандай жерде қалай пайдаланған яки итибарсыз атқара берген бе?»- деген сораўлар дөгерегинде изленип, хәр бир наmanın сөздің мазмунына қарай ислетилгенлигин анықлайды. Оның көрсетиўинше «жыраў намалары 10-12 буўынлы қосық пенен 7-8 буўынлы қосыққа қурылған. Қахарманның ишки кеширмелери көбинше 10-12 буўынлы қосық пенен бериледи, ал ўақыт, хәрекет, тарийхый жырлар 7-8 буўынлы қосықлар менен бериледи деп тастыйқлайды» [14, 94-б]. Әлбетте, намалардың желислери, ырғақлары қахарманның диалогларында, монологларындағы психологиялық кеширмелердің мазмунына сай рәўиште атқарылыўы тийис. «Хәр бир нама дәстанның мазмуны тыңлаўшыға терең жетиўи ушын хызмет етеди, қосықтың тексти, дәстандағы ўақия, нама, оның атқарылыўы, наmanın мазмуны бир-бирине жуўап берген жағдайда ғана халыққа дәстан толық түрде жетеди» [14, 94-95] деген дурыс шешимге келеди.

Буннан тысқары, изертлеўши намалардың вариантласыў имканиятларына да терең дыққат қаратады. Мәселен, «Ылғал» намасының 4-5 варианты, «Шербейит» намасының 4 варианты, «Сыбай» намасының 2 варианты, «Уллы зибан» намасының 3 варианты, «Айға шап» намасының 2 варианты, «Терме», «Толғаў», «Келте зибан» намаларының бир неше вариантларының болғанлығын хәм 122 жыраў намаларының атлары белгили екенлигин айта келип, олардың көпшилигиниң вариантласыў мүмкиншиликлериниң болғанлығын изертлеп үйрениў зәрүрликлерин алдағы изертлеўшилердің ўазыйпасы деп есаплайды. Бирақ, соның өзінде де намалардың вариантласыў дәстүри «халқымыздың миллий музыка мәдениятының күтә жоқары дәрежеде раўажланғанлығынан дәрек береді. Қарақалпақ жыраўы намаларды атқарғанда оны қайта ислеген, жаңа вариантларын дөреткен, соның менен бирге, өзлери де нама шығарып жыраў намаларын байытып отырған» деген жуўмаққа келеди [14, 95]. Хәқыйқатында да, жыраўлар белгили бир тарийхый дәўирлерде өз ели-халқының үлкен хұрметине, ықласларына миясар болып, олардың дәртин айтып, табысларын улығлап, батырларын үлги тутып, қызлардың гөззал келбетлерин қәстерлеп, кемшиликлерин көрсетип жүрген ҳасыл пазыйлетли адамлар болған. Әсиресе, хәр бир үлгили сөзлердің нама ырғақлары арқалы берилиўи хәм олардың айрықша даўыс пенен атқарылыўы, тыңлаўшылардың қулақларының қурышын қандырып, сана-сезимлеринде бир әжайып туйғылар оятатуғын унамлы, сыйқырлы өзгешеликлери болғаны ушын да бизиң күнимизге шекем жетип келгенилигин автор илимий эмоциялы руўхта дәлийллегенлиги айрықша әхмийетли.

Қарақалпақ фольклористикасында бурын қолға алынбаған қобыз саз әсбабы хәм оның атамалары туўралы жаңа мағлыўматлар хәр тәреплеме пукта пайдаланылған.

Олар қоңсы түркий халықтардың саз әсбаптарының атамалары менен салыстырылып үйрениліуі менен характерленеди. Мәселен, қазақтарда нарқобыз, желқобыз, жезқобыз, тилқобыз деген нама әсбаптарын келтирип, олардың месқобыз, желқобыз деген түрлери «Қорқыт ата» кітабында сақланғанлығына дыққат қаратып, олардың ескіден киятырған саз әсбабы екенлігін тастыйықлайды.

Ески түрк халықтарының бири болған хакасларда миллий фольклор үлгілерін санасында алып жүріуші «Хайжылар» («Хайджи») хаққында келтірілген мағлыұматлар жүдә тартымлы. Бизің ата бабаларымыздың жыраулар хаққындағы түсиниклери менен жүдә жақын келеди.

Донган олонгошылары, былинашылары туұралы да пайдаланылған мағлыұматларда олардың атқаруы ұсыллары хәм қалай, қашан айтатуғынлықтары хаққында пайдаланылған илимий-әмелий материаллар қарақалпақтардың жырауларының шеңберінде анализге тартылады. Жыраушылық дәстүрінің олонгошылық, былинашылық дәстүрлери менен жәмийетлік орталықтағы атқаратуғын функциялары салыстырмалы ұсылда үйреніледі.

Түрклердің меддахі хәм ашуглары да той-жыйындарда дәстанлар атқарған деп меддахилардың репертуарлары жазба дәстанлар, ал, ашуглар ашықлық дәстанларды атқаруы менен бир қатарда устаз-шәкіртлік традициясы сақланып, олар ұзақ ұақытлар даұамында саз шертиу хәм дәстанларды ядлауды үйренген деген шешімлери арқалы қарақалпақтардың жыраушылық өнерінің ерте дәуірлерден бери сақланып киятырған хәм өз алдына қәлиплесіу, раұажланыу принциплеріне ийе болған халықлық өнер екенлігін дәліллеп береді хәм «биз жырау хаққында сөз ете отырып фольклористика илиминде кеуіл бөлінбей киятырған, илимий әхмийети үлкен эпослардың атқарушылары, эпослардың музыкасы, атқаруы сырларын фольклористиканың бир тарауы сыпатында изертлеу илимінің ең әхмийетлі тарауы деген шешімге келдік» [14, 101-102 бб] деген жуұмаққа келеди.

С.Бахадырованың қарақалпақ жырауларының намаларын изетлеудеги баслы себеплерінің бири миллий ғәрезсізлігіміз алып берген имканиятлар менен тығыз байланысly. Себеби, бұрын хәм удайына дәстан текстлерін жыйнау, жырлау, изертлеу жұмыстары менен шуғыллансақ та қосық текстлерінің музыкалық өзгешеліклеріне итибар қаратылмады дерлік. Тек ғана искусство таныу өнері қәнийгеси Т.Ақанбаеваның халық музыкасы бойынша ісленген айырым илимий концепцияларынан басқа хеш ким шуғылланбады. Алым ұсы мәселенің үйреніу зәрүрліклерін ортаға қойып, өзі де ұсы жұмысты алып барыуға себепші болатуғын илаждарды іслеп шығады. Мәселен, ол өзінің «Қарақалпақ жырауының намалары» деген мийнетінде дәстан қосықтарында атқарылған 123 намаға аналитикалық көзқарастан пикирлер жүргізеді. Бұларды изертлеу барысында намаларды классификациялау тенденциялары да орын алған. Мәселен, миллий үрп-әдетлеріміз, дәстүрлерімізге байланысly дөретілген намалар өз алдына ажыратып белгіленген. Усы басламаның өзі соңғы изертлеулерде толық

мәнісіндегі классификациялаулардың іслениіне жағдай жаратып беретуғынлығы турған гәп. Атап айтқанда, қахарманның психологиялық халаттарын тәрийплеуші намалар («Асырым», «Айға шап», «Жаман шығанақ» хәм т.б.) адамды еликтириуші тәрбиялық характердегі намалар («Зибан», «Көз айдын», «Қара жорға», «Терме», «Талқын» хәм т.б.) қобыз әсбабы туұралы намалар («Қобыз», «Қобыз нағышы», «Талма», «Тер шығар», «Нама басы», «Қорқыт» хәм т.б.) жыраулардың жеке авторлығындағы намалар («Нурабылла толғауы», «Айтуұар толғауы», «Кепе жырау толғауы», «Дүйсенбай толғауы», «Сыбай толғауы», «Ырза», намасы) хәм т.б. толып атырған жыраулар атларына байланысly дәретилген қобыз намалары бизиң миллий музыка мәдениетимыздың дәреклерин, олардың қәлиплесиу, рауажланыу жолларын белгилеуде әхмийетли эпикалық мағлыұматлар болып табылады.

Изертлеуші усындай аналитикалық пикирлери менен эпостың атқарылуы өзгешеликлерин илим дәрежесине көтериуді усыныс етеди. Ол бул мәселениң тийисли нәтижелерин эпослар хәзирги күнде хәрекеттеги жанр сыпатында сақланып қалған қосықлар орталығында ғана әмелге асыруы мүмкин екенлигин қатаң ескертип өтеди. Себеби, эпосты қалай атқаруы, оның модели, формаларын үйрениу ушын дәстан дәретиушилик дәстүри елеге шекем дауам етип киятырған халықлардың мәдений орталығында ғана шешилиуі мүмкин. Ал, Европа фольклорында эпостың алтын дәуири Орта әсирлерде-ақ шекленип қалған. Биз олардың мазмунларын билгенимиз бенен қалай атқарылғанлығын, кимлер атқарғанлығын, қандай музыкалық әсбаптардан пайдаланғанлығын биле алмаймыз. «Бул мәселениң түйини шығыс халықлары фольклорында, соның ишинде, Орайлық Азия фольклорында шешиледі [14, 120-б] деген жуўмаққа келеди. Ол өзиниң пикирин былайынша дәлиллейди: «Эпосты тили эпикалық процесс сыпатында жасауында және бир кеуил бөлинбей атырған мәселе бар, ол эпостың музыкалық жақтан атқарылуы формуласы, онда традиция хәм импровизацияның берилиу мәселеси. Эпосты музыкасыз атқармайтуғын халық – қарақалпақлар. Эпостың халық арасында жасауы бойынша түрли профессионал атқарушыларына ийе халық – қарақалпақлар» [14, 121-б] екенлигин атап өтеди.

Ол өзиниң илимий пикирлерин тастыйықлау мақсетинде қарақалпақ жырауларының «Алпамыс» дәстанының нама тәртиплери бойынша қайсы жырау, қандай намаларды атқарған, намаларды текстлердиң мазмунына қарай қалай пайдаланған деген мәселелер үстинде жұмыс алып барып олардың схемалық моделин ислеп шықты. Әлбетте, бул қарақалпақ фольклортаныуындағы дәслепки тәжрийбе сыпатында өзиниң буннан былайғы рауажланыу жолын табады, деген үмиттемиз. Изертлеушиниң өзи көрсетип өткениндей, тек қарақалпақлардың ғана емес, түркий тиллес халықлар эпосларын үйренгенде эпос намаларын музыкалық жақтан безелиуин, наманың орналасуы тәртибин үйрениуимиз, буны тюркология илиминиң ең әхмийетли тарауы етип қойуымыз, илимниң бул тарауын пән сыпатында оқыу орынларында оқытуы сабақлықлар, қосымша кураллар

жазыу, фольклортаныу илиминде буны өз алдына қәнийгелик сыпатында қарау фольклористика илиминің алдында турған тың проблема болып есапланады» [14, 127-б] деген жуўмаққа келеди. Ол тағы да «Қарақалпақ жырауы» деген түсиникти өз алдына илимий термин түрінде қабыл етиу зәрүрликлерине тоқтайды. Әлбетте, бул термин логикалық характерде примитив түсиниклер дәрежесинде өз миллий орталығымызда белгили. Бирақ, дәстанларды атқаратуғын жыраулардың жырау аты тек қарақалпақларда сақланып қалғанлығын есапқа алған ҳалда оларды дүнья жүзилик көлемдеги фольклорлық термин дәрежесине көтериу мүмкиншиликлери бар екенлигине дыққат аударды. Ҳақыйқатында да, ҳәр бир халықтың дәстанларын атқарыушыларының турақлы термини болғанындай, қарақалпақлардың да жырау терминине ийелик етиу, «жырау» дегенде қарақалпақларды ғана түсиниу дәрежесине жеткерийүмиз керек. Илимпаз Баҳадырова Сарыгүл миллий ғәрезсизлигимизге ерисиу мүнәсибети менен қарақалпақ фольклористикасының буннан былайғы раўажланыу жолларын белгилеуге, тактикалық ҳәм стратегиялық мақсетлерди әмелге асыруу ушын қандай илажлар көриу керек екенлигин анықлауға үлкен үлес қосқан алымлардың бири. Оның илимий орталыққа қойған мәселелери қарақалпақ дәстанларының вариантларындағы ҳәр бир жыраудың өзине тән өзгешеликлерин анықлау, дәстан сюжетлеринің басқа миллий дәстанлар менен генетикалық, типологиялық байланыста пайда болыу, қәлиплисиу, раўажланыу тенденцияларын үйрениу, сырт ел фольклористлери менен илимий-мәдений қатнастарды жолға қойыу, ең баслысы, бизиң усы қутлы күнимизге шекем келип жеткен қаҳарманлық дәстанлардағы пайдаланылған намаларды илимий басқыштан ең әҳмийетли илимий объект ретинде изертлеу, яғный халқымыздың мәдений турмысында узак дәуирлерден бери сақланып киятырған саз өнерин үйрениу зәрүрликлерин тийкарлап бериуе еристи. Бул илажларды әмелге асыруу ушын жол-жоба түриндеги басламаларды да белгилеп берди. Енди миллий фольклористикамыздың баслы ўазыйпаларының бири – усы илажларды әмелге асыруушы изертлеуши қәнигелерге барып тақалады. Буның ушын миллий халық намаларын жақсы билетуғын ҳәм халық дәстанларында ўақыяларға серли, қаҳарманлардың характерлерин жақсы түсинетуғын, баянланып атырған ис-хәрекетлерди бақлауға укыплы өнертаныу илимин фольклортаныу илими менен бирдей етип алып барыуға қәбилетли қанигелерди жетилистирип шығарыу керек болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баҳадырова С. «Китабы дадам Корқыт», «Қоблан», «Едиге» ҳәм ҳәзирги дәуир әдебияты ҳаққында ойлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
2. Баҳадырова С. Фольклор ҳәм қарақалпақ прозасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Баҳадырова С. Фольклор ҳәм ҳәзирги әдебий процесс // «Әмиўдәрья» журналы. – Нөкис. 1991.
4. Баҳадырова С. Жийен жырау ҳәм Гүлайым ертеги ҳаққында // «Әмиўдәрья» журналы. – Нөкис. 1983.

5. Бағадырова С. Бердақ шығармаларында мифлер // «Бердақ хақында сөз». Мақалалар топламы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
6. Бағадырова С. «Китаби дада Қорқыт» жазба естелик хәм «Алпамыс» дәстаны // «Әмиўдәрья» журналы. – Нөкис. 1988. № 11.
7. Бағадырова С. Қарақалпақ дәстаны «Едиге» хәм оның татар халық дәстаны «Едигей» менен байланысы // «Әмиўдәрья» журналы. – Нөкис. 1992. № 2.
8. Бағадырова С. Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» дәстаны «Манас» ортасындағы байланысы // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Нөкис. 2001, № 1-2.
9. Бағадырова С. Жийемурат жыраў // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Нөкис. 1986. № 4.
10. Бағадырова С. Өгиз жыраўдың «Алпамыс» дәстаны хақында // ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. – Нөкис. 1990, № 3.
11. Бағадырова С. Илим бул мәселени изертледи ме? // «Устаз жолы» газетасы. 2019, 3-июнь.
12. Бағадырова С. Қарақалпақ жыраўы // «Қарақалпақ әдебияты» газетасы 2017, май-июнь, № 5-6.
13. Бағадырова С. Қарақалпақ жыраўы // Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Наўрыз», 2017.
14. Бағадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Наўрыз», 2017.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАЎЛАРЫ ХӘМ МИЙРАСЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЙИ

З.У.Бекбергенова

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Жыраўлар хәр бир дәўирде де жәмийетлик турмыстың талапларына, халықтың идеалына, руўхый дүньясына сәйкес дәстанлардың мазмунын байытып, олардың текстин үзликсиз раўажландырып отырған. Сонлықтан да, халық арасында жыраўлар айрықша хұрмет-иззетке ийе болған. Бурынғы ўақытлары ҳеш бир той-мереке жыраўсыз өтпеген. Халықтың турмыс-тәризи, үрп-әдет, дәстүрлери, этнографиясы менен тығыз байланысып кеткен дәстанларды жазып алыў хәм оларды баспадан шығарыў ислери ХХ әсирдин басларында рус илимпазлары тәрәпинен аз да болса әмелге асырылды. Лекин, фольклордың басқа жанрлары менен қоса, дәстанларды массалық жазып алыў ислери жергиликли илимпазларымыз тәрәпинен өткен ХХ әсирдин 1930-жылларынан баслап шынтлап қолға алынып, оларды баспадан шығарыў хәм изертлеу жумыслары алып барылды. Дәстанларды изертлеу менен қоса оларды атқарыўшы жыраўлардың өмир жолы, жыраўшылық өнери, устаз-шәкирт мектеби, хәр бир жыраўдың өзине тән жеке атқарыўшылық шеберлиги, жыраў намалары сыяқлы мәселелер қарақалпақ фольклор изертлеушиери Нәжим Дәўқараев, Исмайыл Сағитов, Қаллы

Айымбетов, Қабыл Мақсетов хәм Сарыгул Бахадыровалардың мийнетлеринде [3; 5; 1; 4; 2] арнаўлы сөз етилди .

Изертлеўши Нәжим Дәўқараев халықтың арасынан шыққан қарақалпақ жыраў-бақсыларының устаз хәм шәкиртлик дәстүри ҳақында айта отырып, қарақалпақ жыраўларынан Жийен мектеби, Соппаслы сыпыра жыраў мектеби, олардың шәкиртлери, хәр қайсысының эпикалық хәм музыкалық репертуары туўралы мағлыўмат береді» [3, 36-б]. Талантлы жыраў-бақсыларды: «булар аўыз әдебиятын дәретиўши хәм қайта ислеп толықтырыўшы хәм сақлаўшылар еди» [3, 23-б], – деп жазады хәм Және де, автор изертлеўинде бақсы-жыраў репертуарының халықтың арзыў-әрманлары менен байланысы, усы тийкарда болып отыратуғын өзгерислер ҳақында илимий түсиниклер берилген.

Бизге қарақалпақ жыраўлары ҳақында дәслепкилерден болып бай мағлыўматлар берген профессор Қаллы Айымбетов болды. Ол 1968-жылы басылып шыққан «Халық даналығы» китабында 54 жыраў, 73 бақсы, 52 қыссаханның исми, туўылған хәм өлген жыллары ҳақында информация береді. Фольклоршы Қаллы Айымбетов «Жыршылар» деген терминге бақсы, жыраў, қыссахан, шайыр, қосықшы, ертекиши т.б. фольклорды айтыўшы, дәретиўши, атқарыўшы, сақлаўшылардың хәммесин жатқарады. Ол қарақалпақларда жыраўдың ески заманларда пайда болғанын көрсетиў менен бирге, жыраўлар көбинесе қобыз бенен батырлық дәстанларды, тарийхый жырларды, толғаўларды, термелерди айтатуғын болған деген пикирлерди билдиреди. Және де, хәр заманның жыршысы дәстанға өз үлесин қосады, дәретпе узайыўы, кеңейиўи, жетилисиўи мүмкин деп көрсетеди. Қаллы Айымбетов бириншилерден болып аўыз әдебияты менен музыкалық фольклорды қосып изертлеў мәселесин ортаға қояды. Қаллы Айымбетов «Жыраўлар» деген бөлимінде өзи билетуғын хәм баспада жәрияланған, жыйналған материаллар тийкарында Шанкөт (Шаңқай) жыраў, Жиёмурат жыраў, Нурабулла жыраў, Ерполат жыраў, Қурбанбай жыраў, Төре жыраў, Өтенияз жыраў, Өгиз жыраў, Есемурат жыраў, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраўлардың устазы, репертуары, қысқаша өмирбаяны ҳақында баҳалы фактлер келтиреді [1, 62-б]. Әсиресе, алымның қарақалпақ жыраўларының шайырлық өнери ҳақындағы ойлары дықкатқа ылайық.

Қаллы Айымбетовтан соң профессор Қабыл Мақсетов қарақалпақ халық дәстанларын жырлаўшы жыраў-бақсылардың өмир жолын, атқарыўшылық хәм дәретиўшилиқ шеберликлерин, устаз-шәкиртлик дәстүрлерин, репертуарларын сөз ететуғын бир неше қунлы илмий мийнетлерин дәретти. Мысалы, илимпаздың 1976-жылы Ташкентте рус тилинде жәрияланған «Қарақалпақский эпос» атлы китабында қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының көркемлик өзгешеликлерине тоқтап, усы көркемлик жыраўлардың атқарыў қәбилетлери менен беккем байланыста болатуғынлығын дәлиллеп, буны белгили халық жыраўы Қурбанбай Тәжибаевтың жәрияланған хәм жәрияланбаған дәстанлары тийкарында көрсетип берди. Бунда жыраўдың репертуарынан кең орын алған дәстанлардың мысалында кең көлемли илимий-әмелий изертлеўлер

жүргізеді. Құрбанбай жыраудың дәстанды атқарыудағы индивидуаллық өзгешеліктері, импровизациялық уқыплықтары сыяқлы мәселелер өз илимий тастыйығын табады [4, 34-б]. Алымның «Қарақалпақ жырау, бақсылары» (Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983) деген кітабында болса, ири баслы қарақалпақ жыраулары хәм бақсыларының атқарыушылық хызметлери менен дөретиушилик қәбилетлерин оқыушыларға кеңирек таныстыруу мақсетинде Соппаслы Сыпыра жырау, Нурабылла жырау, Құрбанбай жырау, Бухарадағы қарақалпақ жыраулары (Шанкөт жырау, Бегмурат жырау) Есемурат жырау, Қыяс жырау, Қуламет жырау хәм Жапақ бақсы, Ешан бақсы, Қаражан бақсы, Әмет бақсы, Генжебай бақсы сыяқлы халыққа белгили саз хәм сөз шеберлериниң өмири, ели-халқы алдындағы хызметлери ҳаққында бақлаулары менен болжаулары хәм пикирлери енгизилген [4, 47-б].

Белгили фольклор изертлеушиси, профессор Сарыгул Баҳадырованың «Қарақалпақ қандай халық» (Ташкент, «Наўрыз», 2017) деген кітабының үлкен бир бөлими «Қарақалпақ жырауы»на арналады. Изертлеуши қарақалпақ жырауы хәм оның саз әспабы қобыз ҳаққында сөз етпестен алдын «дәстан» хәм оның атқарыушыларын түркий тиллес халықлар қалайынша атайтуғыны ҳаққында қызықлы мағлыұматты былайынша келтирип өтеди: «Көлемли эпикалық жыр-эпос («дәстан» сөзи көпшилик халықта усы термин менен алынған) түрки халықларының көпшилигинде дәстан, якутларда олонхо, қазақларда жыр, қырғызларда ыр, башқұртларда кобаир т.б. десек, оның жыршысын қарақалпақларда жырау, қазақларда жырау, жыршы, жыршы-ақын, өзбеклерде ирау, бахши, түркменлерде бахши, озан, азербайжан менен түрклерде озан, ашық, ашут, ваншаг, якутларда олонхосут, хакасларда кайчи, башқұртларда сәсэн, кобаиршы т.б. деп айтады. Булардың бәри көлемли эпикалық жырды жырлаушылар. Бирақ, барлығына ортақ нәрсе – темасы менен идеясы, яғный халықты душпаннан қорғаған батырлардың ерлиги ҳаққында жыр, ал оның атқарылыуы, жырланыуы бир-бирине уксамайды» [2, 66-б].

Автор «Дәстанды атқарыушысы (жырау-Б.З.) миллионға жақын текстти ядында сақлайды, оны атқарады, халық арасында таратады, және өз өнери өлип кетпеуи ушын шәкирт таярлайды. Демек, бул жән-жақлама толық жетилискен өз алдына өнердиң түри. Оның өз дәстүри, жолы, өз заңы, теориясы өзиниң механизми бар» деп қарақалпақ жырауларының кең көлемли дәстан текстлерин атадан балаға, әуладтан-әуладқа устаз-шәкирт жолы менен жеткеріу өнерине жоқары баға береді.

Қарақалпақ халқының кең көлемли Алпамыс, «Қоблан», «Едиге», «Қырқ қыз», «Мәспатша», «Ершора» х.т.б. дәстанларының аўыз еки түрде бүгинги күнге жетип келиуинде жыраулардың теңи-тайы жоқ хызметиниң бар екенлиги белгили. Изертлеуши С.Баҳадырова қарақалпақ жырауларының кең көлемли дәстан текстлерин ядтан айтыудағы эридуциялық билиминиң тереңлиги менен энциклопедиялық шеберлигине айрықша дыққат аўдарады хәм «Қарақалпақ жырауы дәстан атқарғанда 130 ға жақын намасы менен атқарған және сол намалардың 4, 5 вариантлары болған, сонда қарақалпақ жырауында 650 ге жақын намалар вариантлары менен болған. Қарақалпақ

дәстанларының көлеми 15.000-25.000 қатар қосықтан турған, бир жыраўдың репертуарында 20 дан аслам дәстан болса, сонда жыраў 500.000-600.000 қатардан туратуғын қосықты 650 мелодия менен атқарған хәм ядында сақлай алған» [2, 68-б], – деген пикирлерди билдиреди. Автор соның менен бирге эпостың аўызеки жасаўында, яғный өмир сүриўинде тек оның тексти ғана емес, ал оның атқарылыўы, қалайынша атқарылыўы, музыкасы, музыкалық жақтан безелиўи әҳмийетли мәселелердиң биридеп есаплайды. Қарақалпақ жыраўының нотасыз 25.000 қатар қосықты түрли намалары менен атқарыўын, және де ол намаларды стихиялық түрде пайдаланбастан, хәр бир наманың жыраў тәрәпинен эпостың мазмунын ашыўда өз орны менен қолланылып барылғанын айрықша атап көрсетеди. Алымның «Эпосты аўызеки түрде атқарып, бизге аўызеки жеткеизген атқарыўшылардың классик түри қарақалпақлардың жыраўы» [2, 69-б], – деген пикирлери де дыққатқа ылайық.

Әлбетте, жыраўларды айттырыў, жыр тыңлаў халқымыздың жақсы күнлеринде, той-бәзимлеринде, қуўанышлы күнлеринде әмелге асырылып отырған. Сонлықтан да, изертлеўши қарақалпақ жыраўын аўызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әйjemги дәўирден бери жыйнап келген руўхый мәдениятын, ақыл-ойын, философиясын бизге жеткизген өнер ийеси сыпатында баҳалайды. Қарақалпақ халқының күн-көрис тиришилиги әзелден дийханшылық хәм шарўашылық ислери менен тығыз байланысly болғанлықтан, халқымыздың қаҳарманлық эпосларындағы ел қорғаў темасы менен биргеликте, социаллық турмыс тиришилигин сүүретлейтуғын эпизодлардың жыраў намаларында өзгеше ырғақ пенен атқарылыў шеберликлери изертлеўши тәрәпинен оғада дурыс атап өтиледи.

Изертлеўшиниң мийнетинде қарақалпақ дәстанларын атқарыў ушын эпикалық аудитория, яғный оны тыңлайтуғын тыңлаўшылар жыраў менен контактта болыўы кереклиги сөз етиледи. «Қарақалпақларда жыраў айттырыў – бул дала театры сыяқлы. Қарақалпақ жыраўлары дәстанды атқарғанда қасында сол елдиң жасы үлкенлери, ақсақаллары басшылық еткен, жыраўға хызмет етип жүрген хызметшиси болған», – деген пикирлери арқалы қарақалпақларда жыраў айттырыў хәм оны тыңлаўда өз алдына искусство екенлиги айтап өтиледи [2, 90-б].

Және де, профессор С.Бахадырова өткендеги ески идеология себепли «Қарақалпақ жыраўларынан бизге 300 ден аслам жыраўлардың аты белгили болғаны менен олардың ишинде 40 қа жақын жыраўдың репертуарынан 200 ден аслам дәстанлар жазып алынған» деген өкинишке орай пикирлерин билдиреди [2, 90-б]. Илимпаздың қарақалпақ жыраўы, хәм оның жырлаў өзгешелиги, қаҳарманлық дәстанларды атқарыўдағы тийкарғы саз әспабы «қобыз» хақкындағы пикирлери де дыққатқа ылайық. «Қарақалпақ эпосларының ишинде тек қаҳарманлық эпослар, терме, толғаўлар ғана қобызда жыраў тәрәпинен, тамақты қырып айрықша гүңиренген даўыс пенен жырланады. Қобызды қарақалпақлар адамзат бина болып, қосық айтыўды үйренген ўақтында пайда болған биринши музыкалық инструменти деп

есаплайды, ал оны биринши соққан адам Қорқыт ата дейди. Сонлықтан, Қорқыт атаны қарақалпақлар жыраулардың пири деп есаплайды» [2, 96-б].

Қарақалпақ қобызы – батырлық, қахарманлық дәстанларды атқаратуғын музыкалық инструмент. Қахарманлық эпослары бар халықтарда қазақта – қобыз, өзбекте – лақай, долганда – хамус, хакаста – хайак, хайдши деп атайды. Қобызда тамақты қырып айтыу өнери бар халық көп емес» [2, 98-б].

С.Бахадырова айырым илимий мийнетлерге сүйене отырып, қобызды биринши соққан Қорқыт ата хаққында былайынша пикир билдиреди. «Қорқыт ата энциклопедияларда легендарлық мифологиялық қахарман деп берсе, ал айырым изертлеулерде оны тарийхый адам делинеди. Қорқыт ата сөзлери илимде IX әсирлерде жазып алынғаны менен ол хаққында мифлердің пайда болыуы күтә ерте заманларға тийисли. Қорқыт атаның соққан қобызы әсирлер өтиуи менен басқа музыкалық инструментлер менен алмасады, қобыз көпшилик халықта хәр түрли әсирде әстен пайдаланыудан қалады. Ал, қарақалпақтар ғана қобызды сол турысында, биринши Қорқыт ата соққан технологиясы менен бизге жеткизди». [2, 99-б].

Түркий тиллес халықтардың бәрінде дерлик қобыз сөзинің түбири бирдей. «Қобыз», «хомус», «кобуз», «қамус», «кей-қобыз» деп бериледи. «Қобыз» дегенде хай деген мәнис бар, хайлап жырлау, демек хай, хай-хайлау, атқару, ал «хай» дегенде айырым түрки халықтарда тамақты қырып атқару деген мәнисти береді. Қазақ, өзбек қобызы да қарақалпақ қобызына жақын» [2, 100-б].

Әлбетте, эпостың аўызеки жасау сырларын үйренгенде, оның усы тәрәпин есапқа алмай оны түсиниу мүмкин емес екенлигине айрықша дыққат аўдарады. «Эпосты аўызеки түрде атқарып, бизге аўызеки жеткизген атқарушылардың классик түри қарақалпақтардың жырауы. Қарақалпақ жырауының аўызеки атқаруында пайдаланған музыкалары, дәстанның музыкалық жақтан аўызеки өнердің заңлары тийкарында безелиуин сөз етпей, улыума эпос ямаса дәстан хаққында толық мағлыұмат берилиуи мүмкин емес деп ойлаймыз» [2, 69-б], – деген пикирлери жүдә дыққатқа ылайық. Солай етип, хәр бир халықтың кең көлемли дәстанларының бизиң дәуиримизге жетип келиуинде жыраулардың атқару шеберлигин, жыраушылық өнерин, жырау пайдаланған намаларын, музыкалылығын х.т.б. көркем-эстетикалық өзгешеликлерин изертлеу фольклортаныу илиминде әҳмийетли мәселелердің бетин ашатуғыны анық.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Бахадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Навруз», 2017.
3. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Мақсетов К. Каракалпакский эпос. – Ташкент, 1976; Мақсетов К. Карақалпақ жырау бақсылары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
5. Сағитов И. Каракалпакский героический эпос. – Ташкент: «Фан», 1962.

РОМАН ХӘМ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ МӘСЕЛЕСИ

З.У.Бекбергенова

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Әдебиат теориясына арналған илимий мийнетлерде роман жанры ҳаққында: «Роман французша roman – дәслеп роман тиллеринде жазылған шығарма деген мәнисти билдиреди. Жәмийетлик турмыс ўақыяларын эпикалық масштабта ашып сүүретлейтуғын прозаның ири жанрлық түри. Бул жанр өзиниң көтерген мәселелери жағынан да, турмысты қамтыў масштабы менен де бир неше гүрриң хәм повестлердиң ўазыйпасын бир ўақыт ишинде атқара алады, соның ушын да ол оғыры қурамалы хәм қоспалы, бир неше жанрларды өзиниң бойына сиңирген синтетикалық сыпатқа ийе. Усындай қәсийетлери менен де ол реалистлик прозаның, улыўма миллий әдебиаттың жетилискен жанры болып есапланады» [1,181-б], – деген түсиник бериледи. Оқыў қарақалпақ тилинде алып барылатуғын улыўма билим беретутуғын мектеплердиң 9-класс сабақлығында белгили жазыўшы К.Султановтың «Әжинияз» романынан хәм Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының 1-китабы «Маман бий әпсанасы» романынан үзиндилер берилген. Жоқарыдағы әдебиат теориясына арналған мийнеттеги илимий-теориялық пикирлерге итибар қарататуғын болсақ, роман оғада қурамалылықты хәм қоспалылықты, дәўирдиң кең эпикалық машқалалары менен рәң-бәрең образлардың характерлик белгилерин жән-жақлама қамтып алыўы менен басқа жанр шығармаларынан өзгешеленип туратуғынлығын терең аңлаўға болады. Олай болса, әдебиат пәни оқытыўшысы К.Султановтың «Әжинияз» романын түсиндирип талқылаў барысында қандай мәселелерге итибар қаратса болады деген сораўлардың туўылыўы тәбийғый. Ең биринши гезекте жазыўшының бул романының дәретилген дәўирине, темасына хәм Әжинияздың ким екенлигине итибар қаратқан мақул. Жазыўшы «Әжинияз» (1967) романын еки китап етип шығарыўды мақсет еткен. Лекин, романды оқып болып, ең соңғы бетине нәзер тасласақ, биринши китаптың соңы деген жазыўға көзимиз түседи. Демек, жазыўшы бул романды даўамлаўды нийет еткенлиги, лекин айырым себеплерге байланыслы жазылмай қалғанлығы өз-өзинен мәлим болады. Екиншиден, жазыўшы XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиятымыздың көрнекли ўәкили Әжинияз Қосыбай улының образын бириншилерден болып кең эпикалық шеңберде дәретеди. Олай деўимиздиң себеби, сонынан Әжинияз образы жазыўшы К.Мәмбетовтың «Бозатаў» (1986) романында да белгили дәрежеде өз сәўлелениўине ийе болды. К.Султановтың «Әжинияз» романының дәретилген дәўири менен шайыр жасаған дәўир ҳаққында белгили маглыўматқа ийе болғаннан соң, ең қызығарлы мәселе – шайыр өмириниң қайсы тәреплерин қамтып алып сүүретлегенлигине дыққат аўдарған мақул. Романда жазыўшы Әжинияздың жас өспиримлик хәм жаслық жылларын сәўлелендирген. Бул көринис романның басланыўында Әжинияздың онт төрт жасында-ақ өзиниң жазған қосықларын қатар досларына оқып берген орынлары менен ол дәреткен қосықлардың идея-

тематикалық жақтан еле қам хәм писпегенлигин реал сүүретлеген. Елге, халыққа белгили қәлеген тарийхый шахслар жәмийетте де, өмирде де өз өзинен хәрекет алмағанындай, Әжинияздың да образының қәлиплесиўинде хәм еле де терең ашылыўында романда Елмурат ахун, Есенгелди бий, Ерназар алакөз, Турым бий, Ережеп тентек, молла Пирим сыяқлы тарийхый тулғалар менен бирге Таўмурат, Азберген, Қабыл, Әсенбай сыяқлы персонажлардың тәсири күшли болғанлығын оқыўшыларға роман контексти тийкарында түсиндирип өтиў зәрүр. Сабақлықта берилген романнан алынған үзиндиде де усы адамлардың исмлери мәзи аталып қоймастан, жас шайырға үлкен хұрмет хәм исеним менен қарағанлығы, хәттеки оның Хийўада оқып илим-билим сырларын ийелеп, халқымыздың руўхый жақтан жетилисиўине үлес қосыўының тәрептары болғанлығы, олардың өзара сәўбетлесиўлери менен ис-хәрекетлеринде өз көринисин тапқан. Усылайынша, бул романды оқытыўдың әхмийетли тәрепи сонда, бир ўақыттың өзинде оқыўшы, хәм классик әдебиятымыздың көрнекли ўәкили Әжинияздың өмири ҳаққында бай мағлыўматлар менен танысатуғын болса, хәм К.Султановтың Әжинияз жасаған дәўирди хәм шайыр образын дөретиў шеберлиги менен жақыннан танысыў мүмкиншилигине ийе болады.

Т.Қайыпбергеновтың «Маман бий әпсанасы» (1968), «Бахытсызлар» (1971) хәм «Түсиниксизлер» (1977) деп аталған үш романнан ибарат бул трилогияда қарақалпақ халқының тәғдириде XVIII, XIX әсирлерде жүз берген үлкен тарийхый ўақыялар, гүреслер, жоғалтыўлар, халық болып қәлиплесиўге деген тилеклер хәм арзыў-әрманлар, усы жолда жәбириў-жапа шеккен халықтың руўхый кеширмелери тарийх сахнасынан пүткиллей өшип кетиўге сәл қалған тарийхый қахарманлардың исми хәм халық ушын ислеген пидайы хызметлери тийкарында қайта тикленди. Жазыўшы бул романның идея-тематикасы арқалы өз халқының еркинликке хәм азатлыққа талпыныўлары менен өзлигин аңлаўға умтылыў процесслериниң буннан бир неше әсир бурын-ақ жүз бергенлигин батыл түрде сүүретлей алған.

Сол нәрсе дықкатқа ылайық, шығармаға тийкар етип алынған дәўир ҳаққында, үлкен тарийхый шахслар туўралы анық мағлыўматлар аз, бар болса да көпшилик жағдайда бир-бирине қайшы хәм жумбақлы екенлиги сыр емес. Сонлықтан да, жазыўшы өткен дәўир ҳаққында жазғанда тарийхый дереклерди қум астынан алтын тинткендей етип излеўге хәм ең тийкарғысы халық арасындағы аңыз-әпсаналарға, рәўият-гүрриңлерге сүйениўге туўра келди. Бул роман-эпопеяның (1968-1977) пайда болыўы бурынғы аўқам көлеминде үлкен жаңалық сыпатында қабыл етилди. Бул дөретпеге қарақалпақ әдебий сынын есапқа алмағанда «Правда», «Комсомольская правда», «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Литературное обозрение» баспаларында да түрде унамлы мақалалар басылып шықты.

9-классқа арналған «Әдебият» сабақлығында Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының «Маман бий әпсанасы» романынан үзинди берилген. Бул романнан үзиндини оқыў арқалы оқыўшы Маманбийдин жаслайынан ақ, халық ғамын ойлаған ақыллылығы менен даналығы ҳаққындағы пикирге ийе болатуғыны анық. Жетим еменниң

түбине сөз ойынын жарыстырыуға, әсіресе жас өспірім балалардың ақыл-ойын, дилуарлығын сынап, ертеңгі ел ағасын ізлеп табыу үшін көпшилик аламан жыйналады. Жыйналыс Ғайыпханның басшылығында өткени менен оның мәсләхәтшилери сыпатында бийлердің жасы үлкенлери Мурат шайық хәм Ырысқұл бийлер сайланады. Жас жигитлерге хан тәрәпинен үш сорау, еки бий тәрәпинен бир-бир сораудан қосымша берилиуі сынау шәрти сыпатында атап өтиледі. Романда сүүретленген бул көринис өткендеги бабаларымыздың елдің келешегі болған жаслардың «сөйлер сөзин, отырар орнын билиуге» тәрбиялау хызметін атқарады. Усындай сөз өнері жарысында Оразан батырдың баласы Маман өзіннің озық ойлылығы, берілген сорауларға қайтарған салдаманлы пикирлери менен жеңімпаз болады. Усы күннен баслап, Маман Ғайыпханның нәзерине илинип, ел басқаруы іслеріне тарытылады. Романда Маман бийдің образының хәр тәрәплеме ашылуында Ғайып хан, Абылхайыр хан, Мурат шайық, Айғара бий, Есенгелди бий сыяқлы тарийхый шахслар менен бирге Седет керей, Дмитрий Гладышев, Кузма Бородин, Қудыяр сейис, Бағдагүл, Аманлық хәм оның қарындасы Алмагүл х.т.б. сыяқлы қосымша ойдан қосылған образлар да белгили дәрежеде хызмет атқарады. Жазушы тарийхый дәуір уақыяларын көркем шынлыққа айландыруда тек ғана тарийхый мағлыұматларға сүйенип қоймастан, халық арасындағы ауызеки гүрриңлер менен аңыз-әпсаналардан да шеберлик пенен пайдаланып барғанлығын тийисли орынларда айтып өтиу зәрүр. Жазушы бул роман эпопеясы арқалы қарақалпақ халқының еки әсирлик тарийхый жылнамасын дөретип, бурынғы аўқам сыйлығын алыуға миясар болды.

«Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының өзегін кураушы көркем концезия елди, журтты, миллетти, ұатанласларын ауызбиршиликке, татыулыққа, бир-бирин түсинип, улыұма максетлер жолында жасауға хәм гүресиюге шақырудан ибарат. Бундай идея, бундай пикир тек өтмиште ғана емес, ал хәзирги ғәрезсизлик дәуиринде де бәрше халықлар үшін бирдей әхмийетке ийе. Неге дегенде, барлық үлкен иллетлердің өзегі өзара келиспеушиликтен жүзеге келеди. Жазушының Орайлық Азия халықлары әдебиятының раўажланыуына қосқан үлкен хызметлериниң бири – әне усы идеяны көркемлик жақтан жоқары дәрежеде әмелге асыруында көринеди.

Солай етип, әдебият сабақлықларында белгили проза жазушыларының романлары үзинди түринде берилиуіне қарамастан, белгили қахарманлардың ел хәм халық үшін ислеген хызметлерін оқыушыларға тереңнен түсиндирип, оларды толық оқып шығуға қызықтырып бару хәр бир әдебият оқытушысының әдиули ўазыйпасы есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1994.

2. Мәмбетниязов Т., Бекбергенова З., Мамбетниязова З. Әдебиат (9 – класслар үшін сабақлық), – Нөкіс: «Билим», 2019.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ҚОСПА СӨЗЛЕРДІҢ ИЗЕРТЛЕНІҮ ТАРИЙХЫ

Қ.А.Бекбергенов

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақ тилиндегі сөзлердің жасалыуы, соның ишинде сөз қосылыу усылы (қоспа сөзлердің жасалыуы) 30-жыллардан баслап дәслепп мектеп грамматикаларында үйреніле баслады. Ал, Н.А.Баскаковтың 1932-жылы шыққан «Қысқаша қарақалпақша тил сабақлығы» («Краткая грамматика каракалпакского языка») китабында сөз жасалыуы өз алдына бөлек берилип, онда тек айырым сөз жасаушы аффикслер ғана қаралған, бирақ сөз қосылыуы ҳаққында ҳеш нәрсе айтылмаған [1].

Қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлер бул дәуирде тек мектеп грамматикаларында оқыту мақсетинде үйренилди. Мәселен, 1936-жылы шыққан мектеп сабақлығында «Қоспа сөзлер» деген тема берилип, онда «еки ямаса екиден артық түбирден қосылып, бир ғана түсиникти аңлататуғын сөзлер қоспа сөзлер деп аталады» делинген хәм қоспа сөзлердің еки түри көрсетилген: «1) тиркелиу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер» (буған хәзирги жуп хәм тәкирар сөзлер киргизилген) хәм бойсыныу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер» (буған хәзирги курама хәм бириккен сөзлер киргизилген) [2]. Буннан кейинги мектеп грамматикаларында да қоспа сөзлер бөлек тема етип бериле баслады. Мәселен, А.Есемуратов қоспа сөзлерди жуп, бириккен хәм қысқарған сөзлер деп үшке бөлип қарайды [3]. Кейинги мектеп сабақлықларында қоспа сөзлер бириккен (*белбеу, бүгин, асқабақ, түйетауық*), бирикпеген (*темир жол, қызыл шырайлы*), жуп хәм қысқарған қоспа сөзлер болып төртке бөлінген [4].

Н.А.Баскаков өзиниң «Қаракалпакский язык» мийнетинде қарақалпақ тилиндегі сөзлердің жасалыуын хәр бир сөз шақабының ишинде алып қарайды. Сөз қосылыу усылын ол дәстүр бойынша синтаксислик усыл деп атайды хәм бул усыл арқалы жасалған сөзлерди екиге бөледі: составлы сөзлер хәм қоспа сөзлер. Составлы сөзлерге автор хәзирги курама хәм бириккен сөзлерди киргизеди де, ал қоспа сөзлерге хәзирги жуп хәм тәкирар сөзлерди жатқарады [5].

60-жыллардан баслап қарақалпақ тилиниң грамматикалық курылысын изертлеуге айырықша дыққат қаратыла баслады хәм сөз жасалыуы, морфология хәм синтаксис бойынша көплеген жумыслар исленди. Усы дәуирде қоспа сөзлердің айырықша бир түри болған жуп хәм тәкирар сөзлер

А.Нажимов тәрәпинен илимий планда кеңнен анализленди [6]. Жуп хәм тәкирар сөзлердің өзгешеликтери оның айырым мақалаларында сөз етилген.

Авторлар жәмәәти тәрәпинен жазылған биринши норматив грамматикада сөзлер қурылысына қарай әпиұайы сөзлер хәм қурама сөзлер деп бөлинип, қурама сөзлерге қоспа сөзлер, жуп сөзлер хәм қысқарған сөзлер киргизилген [7;18]. Усы тараўдың авторы А.Қыдырбаев атлықлардың жасалыўын анализлегенде сөз қосылыў усылын синтаксислик усыл деп атап, қоспа атлықларды бириккен қоспа атлықлар, жупласқан қоспа атлықлар, дизбекли қоспа атлықлар деп үшке бөлген [7;50] хәм оннан кейин қысқарған қоспа атлықларға тоқтаған. Китапта қоспа келбетликтер де, рәуишлер де синтаксислик усыл менен, яғный еки сөздің дизбеклесийи хәм жупласыўы арқалы жасалады делинген [7; 85, 226-227]. Ал «Қоспа фәйил» темасында олардың атаўыш хәм көмекши фәйил түри бөлек сөз етилип, ал хал фәйил хәм көмекши фәйил түри фәйилдің аналитикалық формалары менен қосылып қаралған [7; 125-128].

Университет студентлерине арналған морфология бойынша сабақлықта қоспа сөзлердің жасалыўы (авторлары – А.Нажимов хәм П.Бекимбетов) морфология-синтаксислик усыл деп аталған хәм қоспа сөзлер: 1) тең байланысқан қоспа сөзлер – жуп сөзлер; 2) бағыныў жолы менен жасалған қоспа сөзлер: составлы сөзлер, бириккен сөзлер, қысқарған сөзлер болып бөлинген [8;23].

Сөз жасалыўы қарақалпақ тилинің соңғы академиялық грамматикасында өз алдына бөлек алып қаралды. (авторы – А.Бекбергенов) [9; 22].

Онда қоспа сөзлер сөз қосылыў усылы арқалы жасалады делинип, сыртқы формасы хәм компонентлеринің қосылыў дәрежесине қарай олар: 1) составлы сөзлер; 2) жуп сөзлер; 3) тәкирар сөзлер; 4) бириккен сөзлер хәм 5) қысқарған сөзлерге бөлинген [9; 26-28]. Китапта қоспа сөзлердің сондай-ақ сөз қосылыўы хәм аффиксация усылы, лексика-синтаксислик усыл (лексикализация) менен жасалатуғынлығы көрсетилген.

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің орфографиясы да, қоспа сөзлердің өзлери сыяқлы, тартыслы мәселелердің бири. Сонлықтан хәзирги қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жазылыўын тәртиплестирийге арналған айырым мақалалар да жәрияланды [10].

Қоспа сөзлердің еле де изертлеўди, анықлаўды хәм шешиўди талап ететуғын мәселелери көп. Олар, бизиң пикиримизше, төмендегилерден ибарат:

1. Қоспа сөзлердің сөз жасалыўға хәм форма жасалыўға қатнасы анықланбаған. Қоспа сөзлердің барлық түрлери арқалы жаңа мәнидеги сөзлер жасала бермейди. Мәселен, тәкирар сөзлердің көпшилиги форма жасаў хызметин атқарады хәм т.б.

2. «Қоспа сөз» термини көпшилик мийнетлерде сөз қосылыўы арқалы жасалған барлық сөзлердің улыўма атамасы сыпатында қолланған. Ал гейпара изертлеўшилер оларға улыўма атама сыпатында «қурама» терминин усылған [7;18]. Бизиңше, улыўма атама сыпатында бурыннан қолланылып

киятырған дәстүр бойынша «қоспа сөз» терминін қолланыу дұрыс болады, себебі қоспа сөз түрлерінің бұрыннан қалыптасқан өздерінің атамалары бар. Жұп сөз, тәкирар сөз, бириккен сөз хәм т.б.

3. Қоспа сөзлердің айырым түрлері хәр қыйлы атамалар менен қолланылып жүр. Мәселен, семантикалық жақтан бір мәні аңлататуғын, бірақ компоненттері бири биринен бөлек жазылатуғын қоспа сөзлердің түрі биресе «бирикпеген сөз» (мектеп сабақлығында), биресе «дизбекли» [11], биресе «составлы» [12], деп аталып киятыр. Бизиңше, олардың орнына «курама» терминін алған орынлы, себебі бундай лексикалық бирлик бирнеше сөзлердің қуралыуынан жасалып, курама структураға ийе болады.

Ал «бирикпеген» деген термин қоспа сөзлердің улыуа анықламасына қарсы келеди: сөзлер өз ара бирикпесе, олар қалай қоспа сөз болады? Сондай-ақ «дизбекли», «составлы» терминлері де көбинесе синтаксислик категорияларға тән, сонлықтан сөз жасалыуда оларды қолланыу қолайсыз хәм орынсыз.

4. Қоспа сөзлердің жасалыуының айырым усыллары еле толық анықланбаған хәм олар хәр қыйлы терминлер менен аталып киятыр: синтаксислик усыл (Н.А.Баскаков, А.Қыдырбаев, Хәзирги қарақалпақ тили, 1974), морфология-синтаксислик усыл (Хәзирги қарақалпақ тили, 1981), сөз қосылуы усылы (Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология, 1994). Бизиңше, соңғы термин қоспа сөзлердің жасалыуын анығырақ сыпатлайды, сонлықтан да сол термин қолланылуы керек.

5. Қоспа сөзлердің жай сөзлерден хәм өзлерине уқсас сөз дизбеклері хәм фразеологизмлерден айырмашылықтары толық ашып берилмеген.

6. Айырым мийнетлерде фейилдің аналитикалық формалары қоспа фейил лерден ажыратылмай, соларға қосылып берилген [7;128]. Хәқыйқатында, олар екеуі еки тарауға: қоспа фейил сөз жасалыуға, ал аналитикалық форма фейиллердеги форма жасалыуға киреди.

7. Сөз дизбеклерінің (еркин хәм фразеологиялық) лексикаласыуы арқалы қоспа сөзлердің жасалыуы қарақалпақ тилинде еле арнаулы сөз етилмеген.

8. Гейпара мийнетлерде *тау бүркити, Арал теңизи, рус халқы, халық суды, алтын саат, тас жол, темир жол* [11], *көрсетпели қурал, азаннан кешке шекем, күнлерде бир күн, пахта териу машинасы, демалыс үйи, жети асырым (намасы), Қырық қыз (дәстаны* [8; 28,70] усаған сөз дизбеклері хеш дәлийлсиз қоспа сөзлерге киргизилген.

9. Тәкирар сөзлердің қоспа сөз жасаудағы орны анықланбаған. Гейде *бири бирине, аўылдан аўыл, күннен күнге* усаған бағыныңқы қатнастағы дизбеклер, гейде *тий тий десем, жетейин жетейин деп тур* усаған бир сөздің жай қайталаныуы [13], *келбетликтің үлкен-үлкен, жап-жаңа*, *фейилдің қарай-қарай, бара-бара* формаларының қоспа сөзлерге қатнасы дәлийлленбеген.

10. Рус тилиндеги дизбеклесіу арқалы жасалған а) *город-герой, телефон-автомат, летчик-космонавт, вагон-ресторан, инженер-механик,*

сахар-рафинад хәм б) *шеф-повар, альфа-лучи, джаз-оркестр* усаған сөзлердің қарақалпақ тилиндегі аудармалары хәм калькалары жуп сөзлерге киргизилип жүр. Ҳақыйқатында олар жуп сөзлер емес. Рус тилинде, қарақалпақ тилиндегідей улыўмаластырыў мәнисиндегі жуп сөзлер жоқ. Мысалға келтирилген сөзлер рус тилинің қурылысындағы айырықша составлы қоспа сөзлер [14;271]. Биринши топардағы сөзлердің екинши компоненти-айқынлаўыш, ал екинши топардың биринши компоненти – анықлаўыш. Сонлықтан да олар қарақалпақ тилинде анықлаўышлы сөз дизбеги аркалы бериледи: а) *қаҳарман қала, автомат телефон, космонавт-ушыўшы, ресторан-вагон, механик инженер, рафинад қант*; б) *шеф-повар, альфа нурлар, джаз-оркестр*.

11. Қоспа сөзлердің хәм олардың түрлеринің хәр бир сөз шақабындағы жасалыў модельлери толық көрсетилмеген.

12. Қоспа сөзлердің орфографиясы да бирқанша анықлық хәм толықтырыўларды талап етеди.

Қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлерди изертлегенде усы мәселелер дыққат орайында турыўы керек.

Солай етип, хәзирги ўақытқа дейинги изертлеўлерде қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлердің тийкарғы түрлери, олардың өзгешеликлери, олардың жасалыў усыллары хәм қурамы бойынша түрлери, тийкарынан анықланды. Бирақ соған қарамастан қарақалпақ тилиндегі қоспа сөзлер хәзирге дейин актуал мәселелердің бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932. – с. 146.

2. Ерман улы Қ., Саттар улы Ш. Грамматика. Морфология. М., Учпедгиз, 1936. 29-б.

3. Есемуратов А. Қарақалпақ тили, 1-бөлим (5-6-класслар ушын). Нөкис, ҚҚМБ, 1957. 52-58-бб.

4. Бердимуратов К., Есемуратов А. Қарақалпақ тили, 1-бөлим (5-6-класслар ушын). Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1970, 56-58-бб.

5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. первая, М., изд-во АН СССР, 1952. – с. 184-185.

6. Нажимов А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. АКД. Нукус, 1971; сол автор: Қарақалпақ тилиндегі жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис, 1979.

7. Хәзирги қарақалпақ тили, I бөлим, Морфология. – Нөкис, 1974. 18-б.

8. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, 1981. 23-б.

9. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис, «Билим», 1994.

10. Нажимов А. Қоспа сөзлердің жасалыўы. – Совет Қарақалпақстаны, 1974, 19-декабрь; Бекбергенов А. Қоспа сөзлердің орфографиясы ҳаққында. - ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалының Хабаршысы, 1977, №1, 69-73-бб.

11. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер. – Нөкис, 1961. 58-59-бб.; Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, 1974. 50-б.
12. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. – Нөкис, 1979. 18-б; Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, 1981. 27-б.
13. Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. – Нөкис, 1979. 91-б.
14. Потиха З.А. Современное русское словообразование. М., 1970. – с. 271.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰЫНЫҢ ХӘЗИРГИ ЖАҒДАЙЫ

Т.Қ.Байниязова

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

XX әсирдің ақыры – XX әсирдің басы жамийетлик турмыстың барлық салаларында өзгерислердің жүз бериуине алып келди, бул өзгерислер Өзбекстан Республикасының ғәрезсизликке ерисиуи менен тиккелей байланыслы болды. Ғәрезсизлик дәуириндеги миллий сана-сезимнин ояныуы руўхый-мәдений тараўда миллий қәдириятларды қайта тиклеу, мәдений мийрасты уйрениуе дыққат аудару, дәретиушилиқ излениушиликтеги еркинлик әдебий процесстиң жана бағдарда раўажланыуы ушын кең мүмкиншилиқ жаратты.

Қарақалпақ әдебияты ушын ең баслы жетискенлик – бул «үйренилиуи хәм басып шығарылыуына тыйым салынған «Едиге» дәстаны, диний-ағартыушы шайыр-жазыушылардың шығармалары қайтадан үйренилмекте хәм басып шығарылмақта. Қызыл идеология дәуиринде «абайлап» қатнас жасаймыз деп әбигерлеп таслаған классик шайырларымыздың шығармалары хаслы нускасына қайтпақта. Әдебиятта нени айтыу керек деген сораўға хәр бир талант ийеси еркин қатнас жасай баслады, нени айтпау керек деген сораў күн тәртибинде улыума жоқ» [25, б. 108].

Усы жағдайда әдебияттаныу илиминің күн тәртибинде *бириншиден*, миллий мәдений-руўхый мийрасты қайта тиклеу, *екиншиден*, қадаған етилген диний-ағартыушылық мазмундағы әдебий дәретпелерди дурыс баҳалау бағдарында изертлеулер жүргизиу, *үшиншиден*, миллет әдебиятын миллий мәдений тийкардағы жаңаша бағытта изленислер алып барыу сыяқлы әхмийетли ўазыйпалар турды.

Бул ўазыйпаларды иске асырыуда әдебияттаныу илими ушын белгили дәрежедеги қыйыншылықлар да орын алған еди. Өйткени, татар әдебияттаныуы ўәкили А.Закирзяновтың көрсетип өткениндей, «илгеридеги дәуирлерде қолланылып жүрген принциплер хәм анализлеу жоллары әдебий қубылыслардың бир тәреплеме ашылыуына алып келди. Бундай шәраятларда илимий-теориялық хәм методологиялық мәселелерди айқынластырыу, оларды әдебият тарийхын түсиндириуе тийкар болатуғын белгили бир системаға салыу, сөз өнеринің әсирлер кесилиспесиндеги жағдайын, тийкарғы тенденцияларын, миллий әдебияттың раўажланыу өзгешеликлерин ашып бериу зәрүрлиги пайда болады» [12, с. 25].

Бұған қосымша, электрон мағлыұмат технологияларының раўажланыўы, шет ел әдебиеттаныўы жетискенликлери менен танысыў ушын имканият жаратып, дўнъя жүзилик интеграция хәм глобализация шәраятында көркем сөз дөретиўшилигин илимий тийкарда үйрениўге қойылатуғын талаптың күшейиўине алып келди. Солай етип, қарақалпақ әдебиеттаныўы ушын да миллий көркем сөз дөретиўшилигин жаңа тийкарда үйрениў проблемасы баслы орынға шықты.

Ғәрезсизликтің жылларында қарақалпақ әдебиеттаныўында жетекшилик етип киятырған Н.Дәўқараев, М.Нурмухамедов, С.Ахметовтың избасарлары болған әдебиетшы-алымлардың қатары жаңа илимий кадрлар менен толысты. 1991-2010 жыл аралығында 7 илим докторы, 31 илим кандидаты жетисип шықты. Илимий изленислерде миллий әдебиет материалын илимий-теориялық бағдарда изертлеўге дыққат аўдарылды. Атап айтқанда, әдебий мийрастың бир бөлегин қурайтуғын классикалық әдебиет үәкиллериниң дөретиўшилиги (XVIII-XX әсир баслары), XX әсир қарақалпақ әдебиетин теориялық бағытта изертлеўде әдебий байланыслар, әдебий дәстүрлер, дара жазыўшылардың көркемлик излениўшилиги, әдебий жанрлардың эволюциясы, миллийлик хәм интернационаллық, шеберлик, поэтика сыяқлы аспектлердеги әхмийетли мәселелерди үйрениўге, сондай-ақ әдебиет тарийхының «ақ таңлақ» бетлерин ашыўға умтылыс жасалды.

XX әсирдиң 90-жылларына келип тоталитарлық режим тусында репрессияға ушыраған жазыўшы-шайырлардың исмин қайта тиклеў, олардың әдебиет тарийхындағы орны жөнинде қалыс пикир айтыў, XX әсир қарақалпақ әдебиетин тарийхында ақ таңлақ болып киятырған бетлерин толықтырыў туўралы сөз етиў имканияты пайда болды. Мәселен, өткен әсирдиң 40-жыллары жазылған И.Сағитовтың «25 жылда қарақалпақ әдебиетин» мақаласында 1920-1949-жылға шекемги қарақалпақ әдебиетинә шолыў жасаў барысында 1930-жыллары репрессия қурбанына айланған С.Мәжитов, Қ.Ерманов, Қ.Әўезов, И.Фазыловлардың дөретиўшилик исмлери тилге алынбайды, ал Қазы Мәўликтің дөретиўшилиги туўралы сөз жүриўи тийис болған пайытта изертлеўши төмендеги қатарлар менен ғана шекленип қояды: «Бурын гейпара жазыўшыларымыздың шығармаларында идеясызлық, сиясатсызлық, бурынғы ески феодаллық заманды тәрийплеў, орта әсирлердеги феодаллық поэзия үлгилерине еликлеў фактлары орын алып келген болса, тарийхый қарардан кейин (ВКП(б)ның 1949-жылғы ҳаққындағы қарары-Т.Б.) бизиң жазыўшыларымыздың көпшилиги ҳәзирги дәўирдеги совет тематикасына бет бурды хәм республикамызда социалистлик қурылысты, колхозлы аўылдын турмысын, колхоздағы мийнет ерлериниң өрнекли ислерин сүўретлейтуғын бир қатар жаңа шығармалар дөретти» [31, б. 20].

Сондай-ақ, «Қарақалпақ поэзиясы» мийнетинде кеңес хўкимети тусында «таза искусство»ның үәкили сыпатында «ишкерилик эмиграция»ға кеткен Қазы Мәўликтің исми тилге алынғаны менен, оның шығармалары илимий талқыға тартылмаған еди, ғәрезсизлик дәўиринде ғана Қазы Мәўликтің мийрасын қайта тиклеў мумкиншилиги пайда болып, шайырдың

дөретиўшилиги, Б.Дәўлетовтың арнаўлы изертлеў жумысында иске асырылды [8].

А.Иванов «Қайтарып алынған әдебиат» – көп кешиктириў менен бизге жетип келген шығармалар, – әдебиат тарийхында оз орнына ийе. Қаслын айтқанда, «қайтарып алынған» шығармалар менен әдебиат теориясы да кайтарылыўы тийис» екенлигин тастыйықлайды [13]. Қакыйқатында да, Б.Дәўлетов тәрeпинен Қазы Мәўликтің биографиясына дәрекли мағлыўматлардан тысқары, шайыр лирикасының идеялық-тематикалық ҳәм жанрлық өзгешелиги, сондай-ақ шығармалардың текстологиялық таллаўы сыяқлы теориялық ҳәм практикалық әҳмийеттеги мәселелер шешилген.

Мәлим болғанындай, ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында халық аўыз еки дөретиўшилиги дәстүрлериниң орны айрықша болды. 1970-жыллар орталарына келип фольклор менен әдебиаттың өз-ара байланысы қарақалпақ әдебиаттаныўы ушын илимий-әмелий әҳмийетке ийе проблемалардың бири ретинде ортаға қойылған еди. Бул бағдарда Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, И.Сағитов, С.Баҳадырова, А.Пирназаров, Қ.Камалов, Г.Есемуратов, М.Нурмухамедов сыяқлы әдебиатшы-алымлар өз көз-карасларын билдирди [15]. Ғәрезсизлик дәўиринде бул бағдарда изертлеў жүргизиў даўам еттирилди.

Халық шайырларының А.Муўсаев, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Т.Жумамуратовлар сыяқлы халық шайырларының дөретиўшилигинде аўыз еки ҳәм жазба әдебиат дәстүрлери уйғынласып, заман талабына сай түрде буннан былай да раўажландырылып, өз дәўириниң көркем-эстетикалық дәрежесине муўапықластырып оқыўшылар жәмәәтине усынылды. А.Мусаев, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Т.Жумамуратовлардың дөретиўшилик жолына тән болған сыпатлы белгилерден аўыз-еки ҳәм жазба әдебиат дәстүрлериниң синтези мәселеси К.Байниязовтың [2], миллийлик ҳәм интернационаллық М.Жумамуратованың [10] изленислеринде арнаўлы түрде үйренилген еди.

З.Бекбергенова тәрeпинен Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Мәтмуратовлардың шығармалары негизинде фольклор ҳәм жазба әдебиаттың өз-ара байланысы, миллий поэзиядағы стильлик излениўшилик, мифологиялық, символикалық сүүретлеў усыллары, фольклорлық сүүретлеўдиң қолланылыўы мәселеси 1970-1980-жыллардағы қарақалпақ поэзиясындағы фольклорлық дәстүрлер көзқарасынан таллаўға тартылған еди [3].

Солай етип, халық аўызеки дөретиўшилиги ХХ әсир әдебиятының идеялық-тематикалық, жанрлық-стильлик жақтан жетилисиўинде бийбаха дерек бола алды. Сонлықтан да ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының мазмун ҳәм форма, көркем-эстетикалық қәсийетлериниң сапа жағынан өзгериске ушыраўы фольклор ҳәм жазба әдебиаттың ушласқан ноқатында алып барылған изленислерде унамлы баҳаланды.

Әдебиат майданында өзине тән жол таўа алған шайыр, ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили – И.Юсуповтың поэтикалық ой-қыялының миллий поэзияны мазмунлық ҳәм формалық жақтан байытып барыўы әдебиаттаныў илиминиң турақлы дыққат орайында болды [23].

Шайыр поэзиясының қырларын ашып беріуге арналған Г.Есемуратовтың «Ибрайым Юсуповтың поэзиясы» [11], рус әдебиетші-алымы В.Ульяшовтың «Ветер земных дорог» [35] изерттеулері ХХ ғасыр 70-жылдарының орталарына келіп қарақалпақ әдебиеттануында Ибрайымтаныу бағдарының қалыптасуына қызмет етті.

Ғарезсіздік дәуірінде И.Юсуповтың дәретіушілік лабораториясына кирип барыу арқалы шайыр поэзиясының спецификасы, тематикасы, жанрлық дузилісі хәр тәрәплеме үйренілді. Атап айтқанда, Ж.Мақсетова тәрәпинен И.Юсуповтың поэтикалық шеберлігі [16], сондай-ақ Д.Пахратдиновтың ізленісінде шайыр дәретіушілігінің Шығыс әдебиеті менен [30], А.Хамидова тәрәпинен Батыс әдебиеті менен байланысы [37], М.Мәмбетованың изерттеу жұмысында И.Юсупов шығармаларының қосық қурылысы [17] мәселелері айқынластырылды.

Бұл жағдай И.Юсуповтың тәкирарланбас таланты, оригинал дүниетанымының ХХ ғасыр қарақалпақ поэзиясының рауажланыуындағы атқарған қызметі бойынша илимий билимлердің тереңлесіп барғанынан гүәлік береди.

1960-1980-жылдары әдебиет майданында шайырлық шеберлігі, лирикалық, лиро-эпикалық жанрлардағы дәретіушілігі, аудармалары менен көзге түскен Т.Мәтмуратовтың лирикасы Ә.Ешніязованың изерттеу объектіне айланды. Илимпаз тәрәпинен Т.Мәтмуратов дәретіушілігі идеялық-тематикалық, жанрлық хәм көркемдік өзгешеліктері бойынша анализленді.

Қарақалпақ әдебиетіндегі тымсал жанрының тарихый жолы бир неше басқыштан ибарат болып, XIV-XVIII ғасырларда жаратылған шығармалардағы сюжеттің айырым элементтерінде, аллегориялық маңызында тымсаллық сыпатқа ийе шығармалар дәрей баслады. Әсіресе XIX ғасырда тымсалға жақын болған шығармалар ушырасады.

Деген менен, бұл жанр ХХ ғасырда ғана, яғни 1960-1980-жылдары өз рауажланыуында жоқарғы басқышына көтеріліуі қарақалпақ әдебиеттануы илиминде хронологиялық тәртіпте илимий-теориялық жақтан арнаулы изерттеуді талап етті. О.Өтенизова тәрәпинен идея-тематикалық, проблемалық анализ жасау, сюжет хәм образ, көркем қурастарының өзгешелігін анықтау, жанрлық түрлер бойынша классификациялау нәтижесінде тымсалдың идеялық-көркемдік сағалары, түркий тиллес халықлар әдебиеті, сондай-ақ жәхән әдебиеті менен генетикалық хәм типологиялық байланыстары айқынластырылды [36].

1980-жылдардағы мәмлекет идеологиясы хәм сиясатындағы процесслер жәмийеттік сана-сезімде өзгерістер ушын тийкар жаратып, бұл жағдай өз гезегінде көркем ой-пикирің жаңаланыуына тәсір етті. Усының нәтижесінде қарақалпақ әдебиеті, соның ишінде лирикада форма тарауындағы ізленістердің жүргізіле баслады. Бұл дәуір лирикасы ой-пикир хәм сезімлердің еркін формада беріліуі, екінші жағынан – классик әдебиет дәстүрлеріне сүйеніу менен характерленді. 1980-жылдар әдебий

процесіндегі усындай қубылыстар Қ.Оразымбетовтың илимий ізленисінің тийкарын қурайды.

Илимпаз өз изертлеуінде 1980-жыллар лирикасының буннан илгери дәуірлердегі лириканың менен поэтикалық байланысы, дәстүр хәм мийраслылық маселелери, идеялық-тематикалық, жанрлық хәм т.б. көркемлик жаңаланыуларды конкрет әдебий материал негизинде ашып бериуге ерискен [26]. 2000-жыллар басында Қ.Оразымбетов «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» монографиясында ХХ әсирдің соңғы 30 жыллығында көркем формалардың эволюциясы, әдебий тәсирлер, форма хәм мазмунның бирлиги маселелери, қосық қурылысы тууралы илимий-теориялық мағлыұматларды қарақалпақ лирикасы материалына қатнаста үйренеди [27].

Буннан кейинги ўақытлары қарақалпақ әдебияттануында миллий поэзиядағы аралық формалар, дара шайыр лирикасындағы көркем форма, қарақалпақ публицистикалық лирикасы бойынша бир қатар изленислер жәрияланды [6]. Бул жағдай қарақалпақ әдебияттануында изертлеу объектине жантасыуда мазмун менен форманы бирпүтинликте қарастырып изленисте структуралық, салыстырмалы-типологиялық методлардың кеңнен қолланыла баслағанынан дәрек береді.

Мәлим болғанындай, 1960-жыллар қарақалпақ әдебиятында көплек прозалық шығармалар жарыққа шыға баслады. Егер буннан алдын әдебий процессте поэзия жетекшилик еткен ийелеген болса, 1960-жыллардың орталарына келип проза баслы орынға шықты. 1970-1980-жыллары болса прозада сапа жағынан өзгерислер жүзеге келеді. «Қарақалпақ прозасының раўажланыу тенденциялары» атамасындағы изертлеу жумысында илимпаз Қ.Султанов прозаның раўажланыуындағы тийкарғы ызамлылықларды анықлауды мақсет етеді [34].

1960-1980-жыллар ишиндегі прозаны изертлеу нәтийжесинде Қ.Султанов тарийхый хәм турмыслық фактлерди әпиұайы баянлаудан толық, диалектикалық жақтан қурамалы хәм шынлыққа толы, дәуірдің социаллық-нравлық мазмуны хәм инсанның ишки дүньясын көркемлик жақтан исенимли ашып бериуге қарай өткенин; турмыста хәм әдебиятта инсан факторына дыққаттың күшейиуи нәтийжесинде көркем әдебиятта психологизмнің орын алыуы; миллий әдебий дәстүрлер хәм бурынғы Аўқам қурамындағы халықлар әдебиятының прозадағы тәжирийбелериниң синтезлениуи негизинде қарақалпақ әдебиятында тарийхый романның жүзеге келиуин миллий прозаның жетискенликлери ретинде бақалайды.

Ғәрезсизлик дәуиринде қарақалпақ прозасы бойынша әдебий материаллардың топланыуы усы бағдардағы мағлыұматларды улыұмаластырып, илимий-теориялық жуўмақлаулар жасауды талап етти. Деген менен, бурынғы Аўқам республикаларында, атап айтқанда рус, өзбек, қазақ илимпазларының көркем әдебиятты үйрениудің методологиялық тийкарларын айқынластыруы бойынша теориялық хәм әмелий ис алып барып атырған бир ўақытта, қарақалпақ әдебиятын илимий тийкарда үйрениуде тосаңлық орын алған еді.

Бул жыллары П.Нуржанов [18], Х.Өтемуратованың [29] проза тарауындағы изленислери қарақалпақ тарихый романын үйрениўге бағышланса, 1980-жыллар қарақалпақ романларында қахарман характери мәселеси Н.Орымбетованың [28], 1980-жыллардағы қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер мәселеси Ж.Сағыйдуллаеваның [32] изертлеў объектине айланған. Егер гүрриң бойынша буннан илгериде, яғный 1970-жыллары С.Баҳадырова изленислер алып барған болса, бул бағдардағы изертлеўлер А.Аманова [1] тәрәпинен даўам еттирилип, типология хәм поэтика аспектінде үйренилди. Басқа халықлар әдебияты ўәкиллери дәретиўшилигиниң қарақалпақ жазыўшыларына тәсири мәселеси де дыққат орайына тартылып, М.Бекбергенова қарақалпақ әдебиятында дәстүр хәм мийраслылыққа арналған кандидатлық диссертациясын жақлап шықты [5].

Миллий сана-сезимде жүз берген жаңа ашылыўлар нәтийжесинде әдебий материалдың көркем-эстетикалық дәрежесин нәзерде тута отырып, дәўир талабына сай түрдеги теориялық изертлеўлер жүргизиў зәрүрлиги пайда болды. Сонлықтан да өзиниң «Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы» оқыў қолланбасында П.Нуржанов миллий әдебиятты, соның ишинде прозаны үйрениўде шешилиўи тийис болған мәселелерди ортаға қояды.

Әдебий процессте елеўли ўақыя болған прозалық шығармаларды талқылаўда дәретпениң көтерип шыққан проблемасының әхмийети хәм оған көркем форманың сәйкеслиги баслы критерия ретинде таңлап алынған. Автордың пикири бойынша, «адамзаттың ҳәзирги әдебий-эстетикалық ой-дүньясында реализмниң, модернизмниң түрли ағымлары, ҳәр түрли философиялық көз-караслар, әсиресе абсурд идеясының түрли көринислери бир-бири менен қарысып, ҳәзирги инсан баласының қурамалы келбетин, оның ишки дүньясының бар арпалысын, гүйзелисин көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўға хызмет етпекте» [19, б. 8].

Усы көз-қарастан келип шығып, П.Нуржанов реализм методынан тысқары, Батыс Европа, рус, ҳәттеки түркий әдебий-эстетикалық ой дүньясында жанланып атырған модернизм хәм абсурд әдебияты дәстүрлерине қарақалпақ жазыўшыларының қатнасы мәселесин қозғастырады. Жазыўшылардан Т.Қайыпбергенов, Ш.Сеитов, А.Султанов, Г.Есемуратова, К.Алламбергенов, О.Әбдирахмановлардың жанрлық-стильлик изленислери, шығармада ортаға қойылған проблема менен көркем форманың уйғынлығына ерисиўде қолланылған дәретиўшилиқ усыллар, жазыўшының қарақалпақ прозасына алып келген жаңалығы сыяқлы әхмийетли мәселелерди шешиўде П.Нуржанов басқа халықлар әдебияттаныў илими жетискенликлери, соның ишинде структуралық анализ усылларын қолланыўда рус әдебияттаныўы ўәкили М.Бахтинниң теориялық көзқарасларына, өзбек әдебиятшы-алымлары У.Норматов, Ш.Холмирзаев, Мелибоев, У.Хамдамовлардың пикирлерине сүйенеди хәм де усы арқалы 1990-2000-жыллардағы қарақалпақ прозасының раўажланыўындағы айырым бағдарлар, сыпатлы белгилер, өзгешеликлер айқынластырылады.

Қарақалпақ прозасы мәселелери менен шуғылланыушы илимпазлардан К.Мәмбетов, Қ.Камалов, Қ.Султанов, С.Бағадырова, К.Алламбергенов, Ж.Есенов, Х.Өтемуратова, З.Бекбергенова хәм өзиниң исмлерин атап өтиў менен бирге, П.Нуржанов бул бағдарда орын алған қәте-кемшиликлерди ашып көрсетеди және: «Келешекте биз ХХ әсир қарақалпақ прозасындағы улыўма инсанийлық идеялардың берилиў жолларын, бунда көркем форманын әҳмийетин, қарақалпақ прозасындағы ХХ әсир жәхән көркем прозасының реалистлик аўызеки әдебият дәстүрлериниң синтезин, тарийхыйлық хәм заманагөйликтин, автор хәм қахарман көз-карасының бир-бирине қарысып, сиңисип кетиў усылларын, қахарманның ишки дүньясын сүүретлеўдеги шеберликти, роман хәм повесть поэтикасындағы ўақыт хәм кеңислик категорияларының берилиў жолларын Орайлық Азия халықлары әдебий-әстетик ой-дүньясы көлеминде изертлеўдин ўақты жетти» дей отырып, әдебиятшы-илимпазлардың алдағы ўақытта қарақалпақ прозасын изертлеўдеги ўазыйпаларын белгилейди [19, б.56-57].

«Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы» оқыў қолланбасында орын алған кемшилик ретинде соны көрсетиў мүмкин, қарақалпақ прозасы жергиликли илимпазлар тәрәпинен қайсы бағдарда изертленип атырғаны, бул жолда қандай жетискенлик хәм кемшиликлер орын алып атырғанлығы, изертлеў жумысларының сапасы хаққында конкрет түрде ашық айтылмаған.

Солай болса да, автордың қарақалпақ әдебиятын үйрениўдеги актуаль мәселелерге дыққат аўдарыўы менен бирге, ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ прозасын изертлеў аспектлери, прозалық шығармаларды таллаўдағы итибарға алыныўы керек болған бағдарларын көрсетип бериўи қолланбаның тийимли тәрәплери сыпатында баҳалаўға мүмкиншилик береді.

Соны да атап өтиў орынлы, усы оқыў қолланбасы жарыққа шыққаннан кейинги дәўирде қарақалпақ әдебиятында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлерин үйрениўге бағышланған А.Султановтың [33], қарақалпақ романларының жанрлық-стильлик өзгешеликлери, сюжет хәм композиция қурылысы мәселелери бойынша П.Нуржановтың [20] монографиялары баспадан шықты. П.Нуржанов усы монографиялар тийкарында «Қарақалпақ романы поэтикасы. Сюжет хәм композиция» атамасындағы докторлық диссертациясын таярлап, 2020-жылы табыслы жақлап шықты [21]. З.Бекбергенованың «Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы» [4], Ж.Қаниязованың «Ш.Сеитов романларында характер жасаў шеберлиги» [14] атамасындағы диссертациялары табыслы жақланды.

Кейинги жыллары жергиликли илимпазлар тәрәпинен ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебиятында модернизм бағатындағы шығармаларда жаңаша мазмунды бериўге хызмет ететугын усыл хәм принциплерди айқынластырыў жолында бир қатар пикирлер билдирилди. Мысалы, Б.Генжемуратовтың «Хәзирги қарақалпақ поэзиясы: монофониялықтан – полифониялыққа, аламаншылықтан – индивидуаллыққа...» [7], Қ.Оразымбетовтың «Кеўил дүньямызға хұжим» [25, б.153-157] сыяқлы мақалалары қарақалпақ әдебиятындағы модерн үлгисиндеги прозалық,

поэзиялық шығармалардың сыпатты белгилерін ашып беріуге умтылыуы менен характерленеді.

Улыұма алғанда, жергиликли әдебиетші-алымдардың хәр қыйлы дәуірлерде жазылған изленислери хәм илимий-теориялық пикирлери менен бир қатарда З.Кедрина, Г.Ломидзе, Т.Давыдова [9] сыяқты басқа халықлар әдебиеттаныуы илими ўәкиллери тәрәпинен қарақалпақ прозасы мәселесиниң айырым аспектлери бойынша изертлеўлери жарық көрген.

Көркем сөз дәрәтиўшилигинде жаңа жанрлар хәм жанрлық формалардың пайда болып отырыуы унамлы кубылыс есапланады. Бул жағдай әдебиеттиң сапа көрсеткешиниң жоқарылауынан дәрәк береді. «Қарақалпақ прозасы» мийнетинде академик М.Нурмухамедов хәр бир жазыўшының өзине хәм кәсиплеслерине болған талапшаңлық, көркем сөз ийесиниң халық алдындағы жуўапкершилиги, классикалық хәм дүнья жүзилик әдебиеттиң ең жақсы үлгилери дәрәжесине ерисиўге умтылыў – хәр бир қарақалпақ жазыўшысы ушын нызам болыуы тийис. Айырым жазыўшыларда өз повестин роман, деп атаўға бейимлик сезиледи. Бул мәселеге субъектив катнас орын алғанда да, роман – повестьтиң бүркемеси емес, ал роман болыуы, повесть – гүрриң яки очерктиң сүлдери емес, ал повесть болыуы керек, деп тастыйықлайды [22, с. 304-305].

Жәхән әдебиетинде тән алынған сөз усталары дәрәжесине ерисиў ушын қарақалпақ жазыўшылары өз дәрәтиўшилигине үлкен жуўапкершилик пенен қараў керек, деген М.Нурмухамедовтың пикири ХХІ әсирде де хәр бир илимпаз ушын принципал позиция ийелеўде бағдар бола алады. Өйткени, усы күнге шекем мол тәжирийбе топлаған, өзиниң бай дәстүрлерине ийе хәзирги қарақалпақ әдебиетинде көркемлик дәрәжеси төмен шығармалар еле де ушырасып турады.

Мысалы, 2000-жыллардың басында «Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы» оқыў қолланбасының авторы П.Нуржанов усы дәуір прозасында табыссыз жазылған дәрәтпелерди тилге алыў менен бирге жазыўшылық тәжирийбенің жетиспеўшилиги, повестьтиң баянлаў техникасын ийелемегенлиги, оның өзине тән өзіншелигин, мүмкиншилигин билмегенлиги, халықтың үрп-әдетине, менталитетиниң айрықшалығына немқурайды қараўының салдарынан сәтсиз шыққан шығармалар авторлары ретинде А.Султанов, Я.Әжимов, П.Мырзабаеваны көрсеткен болса [19, б.56], Қ.Оразымбетов, Ж.Сағидуллаеваның «Жас қаҳарманның «ерликлери» хәм мухаббат ойындары ҳаққында шығарма» мақаласында А.Султановтың примитив сүўретлеўлерге курылған «Мухаббат мәўритлери» дәрәтпеси қатан сынға алынады.

Автор тәрәпинен «эссе-повесть» деп атама қойылған бул дәрәтпенің жанрлық тәбиятын анықлаўда авторлар әдебиет теориясында эссе хәм повесть жанрына қойылған талаптарды, усы жанрларға тән болған сыпатты белгилерди нәзерде тутады. Илимпазлардың пикиринше, «Мухаббат мәўритлери» эссениң де, повестьтиң де талаптарына жуўап бермейди. Қала берсе, автордың жаслықтағы көзсиз ис-хәрәкетлерин дәрәтпеде ашықтан-ашық баянлауы көркем әдебиеттиң талаптарына да, тәрбиялық характерине

де туўра келмейди, автордың өз тилинен «мухаббат мәўритлери» сыпатында баянланған ис-хәрекетлери жеңилтекликтен басқа нәрсе емес.

А.Султановтың дәрәтпесин таллаў барысында эссе жанрының өзине тән өзгешеликлерин ашып көрсетип, Қ.Оразымбетов хәм Ж.Сағидуллаева қарақалпақ әдебиятында бул бағдарда қәлем тербеткен жазыўшылар Т.Қайыпбергенов, О.Әбдирахмановтың шығармаларын атап өтеди хәм «Мухаббат мәўритлери» эссе-повесть жанрының сыпатлы белгилерине ийе емеслигин тастыйықлайды.

Соның менен бирге, көркем прозада «эссе-очерк», «эссе-повесть», «эссе-роман» деп айдар тағылған, бирақ сол қоспақ жанрлардың, улыўма көркем өнердиң үлгисине жатпайтуғын дәрәтпелердиң көбейип баратырғанлығы илимпазларды тәшўишлендиреди. Мақала «егер жағдай усылай даўам ете берсе, қарақалпақ әдебияты дүнья әдебияты менен тең қәдем басыўы былай турсын, өзиниң бурынғы раўажланған дәрежесинен де пәске кетиўи хеш гәп емес», деп жуўмақланады [25, б.193-199].

Өз ўақтында «қарақалпақ прозасының өсип-өркенлеўи хәм онда ири сүйекли шығармалардың дәрәлиўи жазыўшыларға қойылған талаптың пәсеңлеўине алып келмеўи керек. Өйткени пайда болып атырған повесть хәм романлар арасында әдебиятты бүлдириўши, дәрәтиўшилиқ раўажланыўдың саламат тенденцияларына сая салыўшы халтуралық, хәлсиз шығармалар да ушырасып қалыўы мүмкин» дей отырып, академик М.Нурмухамедов сапасы төмен усындай шығармаларды қатаң сынға алған еди [23, с. 30].

Прозалық шығармаға қатнаста билдирилген М.Нурмухамедовтың жоқарыдағы пикирлери көркем шығарма дәрәтиўдеги автор позициясы мәселесин жүзеге шығарады. Өйткени, көркем шығармада усындай позициядан турып сўўретлеў А.Султанов ғана емес, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сеитов, У.Пиржанов, Я.Әжимов, хаял-қызлардан П.Мырзабаева, А.Өтениязованың дәрәтиўшилигинде де орын алған болып, әсиресе Т.Қайыпбергенов, Ш.Сеитовтың дәрәтпелериндеги эпизодлар бойынша өз ўақтында баспа сөз бетлеринде тартыслы пикирлердиң болғанлығы белгили. Қала берсе, илимий дәрәтиўшиликте өз исине үстиртин қатнас жасаў салдарынан И.Өтеўлиев, Б.Қәлимбетовлардың монографияларында орын алған нуқсанлар [25, б.175-192] ақыр-аяғында көркем әдебият және әдебияттаныў илими тараўында дәрәтиўши тулғаның роли хәққындағы мәселеге барып соғады.

Раўажланыўдың хәзирги басқышында көркем әдебиятта, сондай-ақ әдебияттаныў илими тараўында да дүньяжүзилик стандартлар талабына сай дәрәтиўшилиқ изленислер алып барыў зәрүрлиги пайда болмақта.

Деген менен, пүткил инсаният бастан кеширип атырған интенсив раўажланыў шәраятларында жәмийетлик турмыстағы глобаль интеграция жағдайында басқа халықлар әдебиятлары сыяқлы қарақалпақ көркем сөз дәрәтиўшилиги ушын шәртли түрде дүнья жүзи әдебияты системасындағы көркем-эстетикалық қубылыс ретинде өзиниң миллий өзгешелигин, қунын, мүмкиншилиги болғанынша сақлап қала отырып алға раўажланыўы әҳмийетли ўазыйпасы тур.

Жуўмаклап айтқанда, қарақалпақ әдебиеттаныў илими миллий поэзия хәм прозаның эволюциялық жолын дыққат орайында тутып, заманға сай түрде изленислер миллий әдебиет материалын қамтып алыўшы изленислер жүргизбекте.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Аманова А. Каракалпакский рассказ 30-х – первой половины 50-х годов (вопросы типологии и поэтики). Москва, 1993. – 22 с.
2. Байниязов Қ. Қарақалпақ халық шайырларының творчествосында аўыз еки хәм жазба әдебиет дәстүрлериниң синтези. Докт. дисс. Нөкис, 2000. – 275 б.
3. Бекбергенова З. Народно-поэтические традиции в современной каракалпакской поэзии. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 1995. – 22 с.
4. Бекбергенова З. Қарақалпоқ романларида бадиий нутқ поэтикаси (1980-2010-йиллар). Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Нукус, 2017. – 76 с.
5. Бекбергенова М. Проблема традиции и преемственности в современной каракалпакской прозе. Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. Нукус, 1993, с.20.
6. Гайлыева О. Хәзирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хәм формалық қәсийетлери (1970-2000 жыллардағы еркин қосық хәм насырый қосықлар). Канд.дисс. Нөкис, 2006; Досымбетова А. Шаудырбай Сеитов лирикасында көркем форма (дәстүрий хәм жаңа формалар уйғынлығы, сүүретлеў усыллары, еркин қосықлардың формалық өзгешеликлери). Нөкис, 2008. 22 б.146; Аяпов А. Мустақиллик дәвридаги қарақалпоқ публицистик лирикаси. Филол.фанл.номз. .. дисс. автореф. Нукус, 2010.
7. Генжемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ поэзиясы: монофониялықтан – полифониялыққа, аламаншылықтан – индивидуаллыққа...// Әмиўдәрья, 2001 №3.
8. Давлетов Б. Творческий путь Казы Маулика (Жизнь и творчество, идейно-тематические и жанровые особенности лирики. Текстология). Автореферат дисс.канд. филол.наук. Нукус, 2002. – 22 с.
9. Давыдова Т. Проза Средней Азии и Казахстана. Москва: Знание. 1989. – 60 с.
10. Джумамуратова М. Национальное и интернациональное в творчестве народных шаиров (на материале творений А.Мусаева, А.Дабылова.С.Нурымбетова, Т.Джумамуратова). Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 1992. – 22 с.
11. Есемуратов Г. И.Юсуповтың поэзиясы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976. – 116 б.
12. Закирзянов А. Основные направления развития современного татарского литературоведения (кон. XX – нач. XXI в.). Казань: Ихлас, 2011. – 320 с, 25 с.

13. Иванов А.В. Учебное пособие по изучению литературоведческих методологий XX века (психоаналитическая критика, структурализм, структурно-семиотический метод, мифологическая критика). Могилев, 1998. – 20 с.
14. Қаниязова Ж. Ш. Сеитов романларида характер яратиш маҳорати // Филол. фанл. бўйича философия доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Нукус, 2017. – 50 с.
15. Максетов Қ. Фольклор ҳам адабият. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – 150 б.; Мәмбетов Қ. Фольклор ҳам жазба адабият. Нөкис: Қарақалпақстан, 1978; Сағитов И. Адабият ҳам фольклор. Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. – 120 б. Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. Нукус, Каракалпакстан, 1984. – 308с.; Пирназаров А. Өтеш, Омар ҳам фольклор. Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – б.; Камалов Қ. Фольклор ҳам жазба адабият. // Әмиўдәрья, 1978 №4; Есемуратов Г. Қарақалпақ поэзиясының сағасында. // Әмиўдәрья, 1979 №12; Нурмухамедов М. Түркий тиллес адабиятларда аўызеки ҳам жазба традициялардың синтези ҳақында. // Әмиўдәрья, 1981 №7.
16. Максетова Ж. Поэтическое мастерство Ибрагима Юсупова. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1992.- 20 с.
17. Мамбетова М. И. Юсупов поэзиясының қосық қурылысы. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 1999. – 16 с.
18. Нуржанов П. «Дастан о каракалпаках» Т. Каипбергенова – первая историческая трилогия в каракалпакской литературе. Москва, 1993. – 24 с.
19. Нуржанов П. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы (XX әсир қарақалпақ адабияты пәни бойынша қосымша оқыў қолланбасы). – Нөкис: Билим, 2003. – 74 б., б. 56. б. 8. б. 56-57. б. 56
20. Нуржанов П. Қарақалпақ романы (жанрлық-стильлик өзгешеликleri). Нукус: Билим, 2008. 116; Қарақалпақ романы. Сюжет ҳам композиция поэтикасы. Нөкис, 2009. 128.
21. Нуржанов П. Қарақалпақ романы поэтикасы. Сюжет ҳам композиция. Филол. илимл. докторы (DSc) ... диссертациясы. Нөкис, 2010. – 128 б..
22. Нурмухамедов М. Каракалпакская проза. Ташкент: Фан, 1968. – 312 с., с. 304-305.
23. Нурмухамедов М. Шығармалары. том II. Нөкис: 1985; Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. Нөкис, 1989, Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ совет лирикасы. Нөкис, 1989, Худайбергенов К. Лирика ҳам өмир. Нөкис, 1972 ҳам т.б.
24. Оразымбетов Қ., Сағидуллаева Ж. Жас қахарманның «ерликleri» ҳам мухаббат ойынлары ҳақында шығарма. // Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. Том 2. Нөкис: Билим, 2018. – 384 б., б. 193-199.
25. Оразымбетов Қ. Сынасаң сынып кетежақ (Хәзирги адабияттаныўдағы айырым жумыслар туўралы) // Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. Том 2. Нөкис: Билим, 2018. – 384 б., б. 175-192. Оразымбетов Қ. Кеўил дүньямызға хўжим. // Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. Том II. – 384 б., б. 153-157.

Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Екі томлық. II. – 384 б., 108 б.

26. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ (80-жыллар). Нөкис: Билим, 1992. – 124 б.

27. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис: Билим, 2004. – 188 б.

28. Орымбетова Н. Проблема характера героя в каракалпакском романе 1980-х годов. 2001. – 22 с.

29. Өтемуратова Х. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – 71 б.

30. Пахратдинов Д. Традиции классиков Востока в творчестве И.Юсупова. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 2001. – 19 с.

31. Сағитов И. 25 жылда қарақалпақ әдебияты. Қараңыз: XV жыл. Әдебий альманах. 1949, б. 20.

32. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ қиссаларида услубий изланишлар (1980-йиллар қиссалари мисолида). Филол.фанл. номз. дисс. автореферати. Нукус, 2010. – 19 б.

33. Султанов А. Қарақалпақ прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлери. Нөкис: Билим, 2007. – 112 б.

34. Султанов К. Основные тенденции развития современной каракалпакской прозы (1960-1980гг.). Автореферат дисс. докт. филол. наук. Ташкент, 1991. – 56 с.

35. Уляшов В. Ветер земных дорог: Литературный портрет Ибрагима Юсупова. Ташкент: Изд. лит. и иск-ва им.Гафура Гуляма, 1980. – 144.

36. Утениязова О. Жанр басни в каракалпакской литературе (эволюция жанра и его виды): автореферат дис. ... канд. филол. наук. - Нукус, 1993. - 17 с.

37. Хамидова А. Творчество И.Юсупова и европейская литература (к проблеме литературного взаимовлияния и взаимосвязи). Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Нукус, 1999. – 20 с.

О.ӘБДИРАХМАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИ Қ.СУЛТАНОВ ИЗЕРТЛЕҰЛЕРИНДЕ

А.У.Бекбергенова

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Өткен XX әсирдің 1980-жыллардың басындағы прозада жаңа бир тенденция жүзеге келди, ол көркем шығармалардың ишки мазмунының жайдарылығы болып есапланады. Сол процесске байланыслы шығармалар жазыўшы О.Әбдирахмановтың «Бир мухаббат тарийхы», «Қоңсы-қобалар» атлы топламларында анық ушырасады. Әдебиятшы алым Қ.Султанов өзиниң илимий мийнетиниң «Инсан күдирети» деген болиминде (159 бетте) жазыўшының «Ботаника», «Әзәзүл», «Туўылған күним», «Өгиздиң мийи», «Сойлақ», «Соқыр ешек» тағы басқа гүрриңлериниң тийкарғы мәселеси-мәкеме баслығының ылайсаңы екенлигин, хақыйқат адам сыпатындағы мәкеме баслығына усы гүрриңлерде сүўретленген адамлардың хәммеси де

мүтәж екенлигин, жазыушының усыны ортаға қойып, усыған хәммениң дыққатын аўдартқанын, жәмийетлик турмысымызда бул үлкен гәп екенлигин, буған хәммениң күш салыуы, оларды өзгертиуи талап етилетуғынын, ондай мәкеме баслығының қарауында ислеген адамлардың шырайы шығыуы мүмкин емес екенлигин көриуге болатуғынын, ал булар болса, О.Әбдирахмановтың прозада жаңалығы екенін айтып өтеди. Оның еки топламдағы гүрриңлериндеги бир әхмийет берилиуи керек мәселе «жигиттиң жуп қатыны он баласы бола қойсын, босағасынан сыртқа атлады ма болды, ол бойдақ есапланады» деген пикир менен байланысly екенін, бул пикирди жигирмаланшы, отызыншы, қырқыншы, елиуінши, алпысыншы, жетписинши жыллардың адамы айтқан емес, жәмийетлик турмыстағы тарийхый өзгерислерди әдебият өзиниң ишине қамтып алып, егер усыннан айрылса әдебияттың әдебият болыуының мүмкиншилиги жоқ екенін, ал бул пикирлерди сексенинши жыллардағы айырым адамларынан еситиу қыйын емес екенін, орайлық баспа сөзлерден баслап, киши үлке, республиканың газеталарында да усындай хулиган, жалатай, саўдагер зыянкес, геллекесер адамлар хаққында жазылған фельетонлардың, очерклердиң бар екенін, ал, О.Әбдирахмановтың «Бойдақ» гүрриңи сондай очерклердиң, фельетонлардың хәммесинен артықмаш екенін айта отырып, гүрриңде «қолларында мөри бар мәкеме басшылардың, мөри жоқ орынбасарлардың сондай болыуына қарамастан, олар өзлерин халықтың мәпин қорғаушы адам сыпатында көрсететуғынын, сөйлеген сөзлерин сиясий жақтан да, илимий жақтан да тыянақлы етип айтатуғын, мәкеме басшысы Таўбай Турсыновичтиң басшылығы арқалы таўдай табыслар асқарынан асып, сүннет тойға мийнетте жайнаған саўғалары менен келиуін, басшы Таўбайдың пәтиуалы сөзлеринен рухланған» енди аржағының кереги жоқ, усының өзи де мәкеме баслықларының отырыспасын, қолында мөри жоқ Мамыттың жағымпазлық пенен айтқан сөзин, жәмийетшиликтиң көрер көзинен узақта, жасырынып жатқан мәселени ортаға шығаратуғынын, ол мәкеме баслықларының аўызбиршилиги хәм Мамыттың үстинен «жоңышқаның ба, я иримшиктиң бе ийиси шығып турғанына күлиўден ибарат екенлигин, жазыушы адамларды кемситиушиликке, паракорлыққа қарсы гүрес алып барғанлығы, жәмийетлик турмыстағы, адам өмириндеги ўақыялар қызық, ал қоркем шығармаларда сүўретлениуи оннан да қызық, абзалырақ, ықшамлырақ, нышанаға дәл тийетуғын болып келетуғыны илимпаз тәрөпинен айтып өтиледі. Соның менен бирге, «Бир мухаббат тарийхы» усы «Бойдақ» гүрриңинен де орын алғанлығын, ямаса, биреўлер алған хаялын санап таўыса алмайды, биреўлер қырыққа шыққанша қолын бир нәзелимниң мойнына сала алмайды, жазыушының қатын пурышқа да, бойдаққа да теңдей жаза берететуғынын, бирақ, адамгершилик саналылықтың мәниси неден ибарат екенін, тәбийғый майып адамларға тийисли емеслигин, ол дени саў, сап жүрек адамлардың ўақтында турмыс кура алмауы мәмлекет ушын үлкен зыянға түсип атырғанын, ал қатынпурышлардың жәмийетлик турмысқа қанша зыян берип атырғанлығын көрсетиўди мақсет еткенлигин айтады. «Ерли-зайыпшылар арасында еки бала болса, онда халықтың саны

өзгермейди дегенді аңлатса, егер үш бала болса, еки адамның орнында бир өсим бар деген сөз. Егер қырыққа шыққанша үйленбеген, турмысқа қырыққа шыққанша шықпаған қызлар болса, онда буларды еки мыңыншы жылларда салынатұғын микрожатақханалардың ағзалары деп есаплауға болады». Көркем шығарма ишки мазмунға бай болса, усындай пикирлерди келтирип шығаратуғынын айтып өтиў менен бирге, барлық бойдақларды, кеселге ушыраған мәкеме баслықларын, жағымпазларды, аўмаларды, бир мухабаттың тарийхына усылай етип байланыстырғанын, бул шығарма жазыўшының гөзлеген нийетиниң әмелге асатуғынын билдирип өтеди. «Соның менен бирге, илимпаз О.Әбдирахмановтың «Қоңсы-қобалар» деп аталған гүрриңлер топламының да жәмийетлик турмысымыздағы үлкен мәселелерди ортаға қойыўға қаратылғанын, жәмийетлесип жасаў хәр бир үйден, оның қоңсы-қобаларынан басланатуғынын, бул топламға кирген гүрриңлерде «Бир мухаббат тарийхының» жалғасы екенин, бунда да сол жәмийетлик турмысымыздың раўажланыўына иркиниш берип атырған иллетлерди каралаў, олардың келип шығыў жолларын анықлаўдан басланатуғынын, мәселен «Актёр» гүрриңиндеги елиўге шыққан Туршекениң отыз жыллық сахнадағы дөретиўшилиги төрт бөлмели жай алыўына ғана жететуғынын, ал, отыз жылдың ишинде бир де дурыс атқарған роли болмаса, тек ғана кийим кийип жатақ орнын билетуғын актерлар ғана емес, жазыўшылар арасынан да интеллектлер арасынан да ушырасып туратуғынын, гүрриңниң жазылмай, түсирип қалдырылған тәрәплери көп екенин, бирақ соған қарамастан, оны хәр қандай адам түсинип өзи уғып алатуғынын, бул жазыўшының және бир шеберлигинен ибарат екенлигин айта отырып, халықлық хәм жәмийетлик әхмийетке ийе болған сахнаны, тартысыўлардың мәканы болған, характерлер арасындағы гүреслерди келтирип шығарған сахнаны ойыншыққа айландырған актерлардың юбилейи тек «көмешине күл тартыў» ушын өткерилетуғын болса, «Қәрежет» гүрриңи ше?, ал сюжетты сатып алған жазыўшы ше? Әтир суўды дизкийиминен баслап шашының ушына шекем сеўип жүрген соның себебинен бас бухгалтердиң жәрдемшисине көтерилген қатын ше?, Шерим етиктиң жуллығын илимий жақтан изертлеген Дәлдалов пенен Қайтпасовлар ше? «Сәдеп» гүрриңиндеги Таўыпалдыев-ше? Усы топламдағы қатар арзагөйлер, соннан жазыўшылыққа кәдем таслап баратырғанлар ше? Қоңсысына шекем танымайтуғын справкасына қол қоймайтуғын Әлий ше? Мектепте сабақ өте алмаған муғаллимлерди тартып, кеселдиң диагнозын дурыс анықламайтуғын врачларға шекем олардың ишки жасырын безлериниң хаммеси ашылғанын, бундай етип гүрриң жазыўды қайсы жазыўшы әмелге асырған? деген сораў этирапында илимпаз жазыўшының шеберлигиниң жоқарыдағы топламы арқалы жоқары баҳалады хәм Ж.Аймурзаевтың «Келин», Н.Дәўқараевтың «Интернатта», А.Бекимбетовтың «Естелик басында», гүрриңлериниң қарақалпақ прозасының ең жақсы шығармалары сыпатында белгилеў менен бирге, О.Әбдирахмановтың гүрриңлерин усы үлкен ағымның жалғасы деп қараў кереклигин айтып өтеди. Сондай-ақ, илимпаз топламдағы гүрриңлердиң ишиндеги мазмун жәмийетлик турмысымыздың сырларын

түсиніуіге жәрдемлесетуғынын бул жазыушының жетискенлиги екенин айта келип, кемшиликлерине тоқтайды. Бириншиден, имла қәделеринен шетлеу, сөзлердің айтылуы нормасын, жазылуы нормасына енгизип жиберіу сыяқлы ҳадийселер азғана болса да орын алғанлығын, екіншиден, гүрриңдеги қахарманлардың сөзи арқалы сондай-ақ, автордың сөзи арқалы адамлардың атларының қасында жүретуғын «дәлдал», «маңқа», «суўдыр» тағы басқа усыған сөзлер қатар қолланылатуғынын, бирақ, жазыушы усындай жанапайшы лақаптарды қолланыу арқалы миллий характер дәретиледи деп ойлауы мүмкин, бирақ олай емеслигин, миллий характер тилдеги сөзлерди дурыс қолланыу арқалы ишки мазмунның жайдарылығына ерисиу арқалы, адам ушын әхмийетли мәселелерди ортаға қойу арқалы дәретилетуғынын, үшіншиден, гейпара гүрриңлердеги баянлауда очерктің формасына жақын болған сөзлердің дизбеклери «Қол қоя көр ме», «Қулағы қыймылдады» гүрриңлеринен орын алғанлығын, буларды мүмкиншилиги болғанынша жазыушының келешекте есапқа алыу кереклигин, улыума жуўмағында еки гүрриңлер топламының да қарақалпақ прозасының раўажланыуына қосылған үлкен үлес екенин, киши жанрда үлкен гәпти айтыу хәммениң қолынан келе бермейтуғынын айта отырып, келешекте жазыушыға табыслар тилеп қалады. Илимпаздың пикирлерине қосымша соны айтып өтемиз, жазыушы О.Әбдирахмановтың ««Бир мухаббат тарийхы», «Қоңсы-қобалар» атлы топламларындағы бир қатар гүрриңлерінде қахарманлардың ишки дүньясын кең көлемде тереңнен ашып беріу шеберлиги нәзерде тутылады. Бурынғы тенденциялардағыдай еки жаман-жақсы образды қарама-қарсы қойу, салыстырыу арқалы емес, бир қахарманның ишки дүньясының қарама қарсылықтарын, жүйзеликлерин кең көлемде шебер ашып бере алған. Жазыушының жаңа тенденцияға бурылуы нәтийжесіндеги шеберликлерине илимпаз Қ.Султанов өз ўақтында дурыс хәм әдил баха берген деп есаплаймыз. Соның менен бирге, жазыушының жаңа идеядағы гүрриңлери хәзирги дәуир көзқарасынан қарақалпақ прозасының раўажланыуына қосылған үлкен үлеси деп есаплаймыз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫНДА ДӘУ ОБРАЗЫ

А.М.Бекимбетов

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қала, қорған хәм мавзолейлердің қурылуы тарийхы хаққындағы қарақалпақ топономикалық әпсаналары арасында өзинің көркемлик дәрежеси, функциясы, идеялылығы хәм өзінде әййемги диний исенимлерди белгили дәрежеде жақсы сақлап қалған әпсаналарға «Төк қала», «Кетенлер», «Шылпық», «Мазлумхан сулуы» [7, 70-80 бб] әпсаналары киреди. Бул әпсаналарды усы топономикалық объектлердің қурылысын әмелге асырған «қурылысшы» яғный эпик персонаж бойынша шәртли түрде бир циклге бириктириуіге болады. Себеби, усы циклге киргизилген әпсаналардың хәр бири олардағы эпик персонаждың хәр қыйлы дәуирлердеги көринисин, трансформациясын өзінде сәулелендирген хәм соған сай хәрбир әпсана

«қурылысшы» хақындағы эпсананың миграциялық хәм эволюциялық шынжырының бир бөлеги деп есаплаўға тийкар бар. Бул циклдің эволюциялық шынжырының басында «Шылпық», «Төк қала» хәм «Дәўкескен» эпсаналары турады. Бул үш топонимикалық объекттиң жүзеге келиўи, яғный қурылыўы тек ғана Хорезм оазиси ғана емес, ал дүнья халықлары эпик мийрасында белгили болған эпик қахарман – дәў образы менен байланыстырылады. Хорезм оазиси халықларының исламға дейинги диний исенимлери хәм салт-дәстүрлерин изертлеген этнограф Г.П.Снесарёв бул аймақтағы көпшилик әйjemги қурылыслардың қурылыў тарийхы хақында гәп кеткенде олардың қурылысы эпсанаўий қурылысшы - дәўге барып тақалатуғынлығын келтирип өтеди [8, 29-б]. Қарақалпақ топонимикалық эпсаналары системасындағы жоқарыдағы үш эпсанада Хорезм халықлары фольклорында кең тарқалған усы қурылысшы дәў хақындағы эпсаналардың қарақалпақ миллий интерпретациясы есапланады. Шылпық қорғаны хақындағы эпсананың қарақалпақлар арасында төрт варианты бар. Олардың бириншиси венгер саяхатшысы Армений Вамбериге тийисли болып, эпсанада өз әкесиниң қулына ашық болып, әкесиниң қуўдаланыўына ушырап, өзи сүйип қалған қул менен қашып усы қорғанды паналаған мәлика хақында сөз етиледи [1, 113-114 бб]. Вамбери тәрeпинен жазып алынған вариант қысқа болып, оның толық варианты автор тәрeпинен 2000-жылда Нөкис қаласы турғыны Қ.Ешимбетовтан жазып алынған [2]. Бул вариантта патша әкесинен қашқан мәлика хәм оның ашығын Шылпықты салған хәм онда мекан тапқан дәў тәрeпинен қутқарылып, оның қорғанында пана табады. Г.П.Снесарев тәрeпинен Қыпшақ қаласынан жазып алынған эпсанада Хожа Мүлик атлы дәўдиң Әмиўдәрьяның оң жағына дәрьядан үлкен қоллары менен ылай тасып, Шылпықты қурғанлығы хақында айтылады [8, 30-б]. Усы эпсананың қарақалпақ вариантында Шылпықты қурған дәўдиң исми Қара дәў болып, ол дәрьяның түбинен ылайды етегине салып, тасып әкелип Шылпықты қурады. Г.П.Снесарев тәрeпинен Самамбай аймағынан жазып алынған «Төк таўы» эпсанасында дәў Хожа Мүлик адамлардың егинлерин Әмиўдәрьяның тасқынынан сақлап қалыў ушын жыққын кеткен жерге етеги менен топырақ әкелип салып, атызларды тасқыннан сақлап қалады хәм сол дәўдиң етегинен төгилген топырақтан пайда болған таў «Төк таўы» деп атала баслаған [8, 30-б]. Эпсананың қарақалпақлар арасында Г.П.Снесарев вариантына салыстырғанда кең таралған бир вариантында дәўдиң хәрeкети Снесарев жазып алған вариантқа пүткиллей қарама-қарсы. Онда сөз етилиўине қарағанда бурынғы заманда бир өжет дәў адамларға жаманлық ислегиси келип, Әмиўдәрьяны бөгеў ушын етегине топырақ салып, дәрьяға келеди. Әмиўдәрьяның суўынан күн көрип отырған халық шуўлап, дәўди тоқтататуғын адам излейди. Сонда бир кемпир: «Дәўди мен тоқтатаман!» депти. Кемпир дәўдиң изинен барып: «Дәрьяны бөге! Адамлар суўсыз қалсын» депти. Сонда қырсық дәў: «Мен сениң айтқаныңды ислеймен бе?!» деп кемпирге қырсығып, етегиндеги топырақты сол жерге төгипти. Сол дәўдиң етегинен төгилген топырақтан пайда болған таўды халық «Төк таўы» деп атай баслапты» [7, 71-б].

«Төк» тауының пайда болыуы хақындағы бұл эпсана қарақалпақ фольклорында дәу образының синкретик формаға ийе екенін көрсетеді. Әдетте қарақалпақ ертеклерінде дәу бас қахарманның антогонисті, жауызлық күшлерді сыпатлаушы персонаж сыпатында көрініс тапқан болса, «Шылпық» хәм «Дәуекескен» эпсаналарында ол дөретиуші мәдений қахарман сыпатында сәулеленсе, ал «Төк тауы» хақындағы эпсанада ол үш сыпатты: инсанларға жаманлық етиуші антогонист, мәдений қахарман, соның менен бирге ең дәслепки адам (первопредок) белгилерін өзінде жәмлеген. Ол эпсанада адамларға жаманлық етиу нийетінде етегине топырақ салып әкеліп Әмиүдәрьяның сууын бөгемекши болады. Соның менен бирге ол бәрибир адамлар турмысы ушын әхмийетли болған объект – Төк таудың пайда болыуына себепши болыуы менен дәстүрий қурылысшы – дәу образынан узақласып кетпейді.

Төк тауының пайда болыуы хақындағы эпсанадан тысқары жоқарыда атап өтилген эпсаналарда ол қала, қорғанларды бина етиуші қурылысшы сыпатында сәулеленген. М.Жұраев Орта Азия түркий халықлары фольклорындағы Алангосор Алиф, Авж ибн Унук, Хужимадулук, Жожи Мулук, Одами Од, Вуйд атлары менен аталыушы эпсанауий қахарман дәулердің образларының келип шығыуын түркий тиллес халықлардың ең дәслепки адам хақындағы мифологиялық қараслары менен байланыстырады [3, 33-б]. Өзбек фольклористика илиминде дәу образы эволюциясын қурамалы түрде ашып бере алған алым Ж.Эшонқулов өзбек халық ертеклерінде дәулер еки түрли: әменгер илах хәм жауыз рух ұазыйпасын өтеген. Дәудің иләх (тәңри) сыпатындағы көринисинің дәлили сыпатында қәдимги түркий сөзликте «дәу» сөзинің «тәңри», «иләх» сөзлеринің синоними сыпатында берилгенин келтиріп өтеді [11, 9-б].

М.Жұраев хәм Ж.Эшонқуловтың қурылысшы-дәу образы төркінлеринің түркий тиллес халықлардың мифологиялық қарасларлары менен байланысы хақындағы пикирлері Г.П.Снесаревтың төмендеги шамалауы менен сәйкес: «Шама менен соны айтыу мүмкин, қала, қорғанларлардың ғайрытәбий қурылысшылары хақындағы қараслар әйjemги дәуірлерде мәдений оазисти мекәнлаған отырықшы орталықта емес, ал оның сахра шегераларында, кемирек рауажланған этносоциаллық орталықта пайда болған болыуы мүмкин. Өз падалары хәм көшпели үйлері менен барқулла бир орыннан бир орынға көшип жүрген сахралы ушын отырықшы халықлардың хожалығындағы рауажланған ирригациялық системалар, беккем фортификацияға ийе қала хәм қорғанлары, сарай, храмлары, баклау минараларының қурылысы әпиуайы инсан қолынан келмейтуғындай ис сыяқлы түйилиуі тәбий. Усы тақлетте қурылысшы – дәу хақындағы эпсаналар жүзеге келген болыуы мүмкин. Әйjemги дәуірлерде антик цивилизация әпиуайы мәдениетқа ийе көплеген көшпели қәуимлер менен қоңсылас болған Кубла Арал бойы усындай фантастикалық қараслардың пайда болыуына жақсы шараят жаратқан. Бизің гипотезамызды Хорезм халықларының арасында кең таралған өнерментшилик, санаат, хәр қыйлы кәсиплердің ең дәслепки ийелері дәулер, перилер болғанлығы хәм

олардың бул нәрселерди инсанларға бергенлиги хаққындағы әпсаналар да тастыйықлайды» [9, 52-б]. Хорезм халықлары қарасларында дәўдин дәў-қурылысшы сыпатында қәлиплесиўине байланысы бар хәм Ж.Эшонқуловтың жоқарыдағы пикирин тастыйықлаўшы және бир мағлыўмат Г.Кероглы тәрәпинен берилген: «Орта Азияның базыбир халықлары арасында дәў зороастризмге дейинги культте қудай сыпатында иләхийлестирилген» [4, 98-б]. Алым буның дәлили сыпатында 1937-жылы басылған «Дәў хаққындағы жазыўлар» эпиграфик естелигин келтирип өтеди. Усы естеликтің 4-параграфында Иран шахы Ксеркстің патшалығына қараған Хорезм, Парфия, дахлар, амиргий саклары, шошақ бас кийимли саклар аталып өтилип, сол мәмлекетлер арасында дәўге сыйынған халықлар болғанлығы көрсетип өтилген [4, 98-б]. Қарақалпақлардың этногенези хаққындағы басым илимий мийнетлерде сак қәўимлериниң қарақалпақлардың этногенезиниң қәлиплесиўинде тутқан орны хаққында сөз етиледи. Ж.Эшонқулов, М.Жўраев хәм Г.Снесаревтың жоқарыда келтирилген пикирлери Хорезм халықлары арасында дәўдин қурылысы - дәў вариантының қәлиплесиўи хаққындағы пикирлерди хәр түрли аспектте дәлилеўши хәм толықтырыўшы мағлыўматлар есапланады.

Дәўдин қурылысшы дәў вариантының қәлиплесиўи хаққындағы мәселеге ең анық анықлама Хорезм тарийхын археологиялық дәлиллер тийкарында изертлеген алым С.П.Толстов «Фархад дәў» әпсанасындағы Фархад образына берилген анықламасында келтириледи: «Бу уринда у (Фарход) ер ости дунёсининг худоси, қурувчи ва тоштарошлар ҳомийси – дев Фарход ўзида тоштарош ва меъморга хос белгиларни сақлаб қолған адабий асарнинг прототипи сифатида гавдаданади [10, 31-б].

Дәў образының түркий тиллес халықлар, солардың арасында қарақалпақларға да сырттан кирген образ емес, ал оның тарийхый тегиниң усы халықлардың илах, ең дәслепки адам хаққындағы мифологиялық қарасларға барып тақалатуғынлығын қарақалпақлар арасында хәзирги дәўирлерде де рудимент формада сақланып қалған «Бурынғы адамлардың басы булытқа тийетуғын болған, олар дәрья, көллерден бир атлап өтип кете береді екен» деген қараслары, соның менен бирге халық арасында кең таралған Шамун Наби хаққындағы әпсанадағы оның сыртқы көринисине берилген сыпатта қосымша дәлил бола алады [5, 242-б].

«Жәмийетлик сананың раўажланыўы менен дәў келбетиндеги персонаж кейинги дәўирлердиң эстетикалық талабы менен хәр түрли трансформация хәм модификацияларға ийе бола баслағаны соншелли, олардың архетип, яғный дәслепки көриниси менен байланысты табыў жүдә қыйын. Буннан тысқары ол эпикалық дәретиўшилиқ системасында оған теклес (родственный) ямаса уқсас болған образлардың тәсирине ушырайды. Бул персонаждың жаңа семантикалық мәни менен толысыўына, жаңа өзгешеликлерге ийе болыўына алып келеди. Дәў образының трансформацияланыў процесси инсанның оны қоршаған орталықтан шахс сыпатында ажырала баслаўы, сондай-ақ оның тәбият дүньясынан

дифференциялануының күшейіуі менен қатар барып, образда кем-кемнен мифлик-гиперболалық белгилер жоғала бастайды» [6, 28-б].

Улыұма фольклорлық традицияда дәу образы екі ең дәслепки хәм пүткиллей өзгерген көринислерде сәўлеленеди. Қарақалпақ фольклорының әпсаналар системасында образдың эволюциясының барлық басқышларына дәрек көринислери өзиниң сәўлелениўин тапқан.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Армений Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М., 2003. – с. 193.
2. Бекимбетов А. Дала жазыўлары //ӨзРИАҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фонды. Р-1302, №183830.
3. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари // Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 1996. – Б. 57.
4. Кероглы Г. Огузский героический эпос. – Москва. – с. 98.
5. Кнозоров В. Мазар Шамун Наби // Советская этнография. 1949. №2. – с. 242
6. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза // Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Петрозаводск. 1991. – с. 28.
7. Қарақалпақ фольклоры. 78-том «Әпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. – Б. 560.
8. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – с. 29.
9. Снесарев Г.П. Три хорезмские легенды в свете демонологических представлений //Советская этнография. – Москва-Ленинград. 1973. №3. – с. 52.
10. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент. 1967. – 31-б.
11. Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини // Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 1996. – Б. 53.

КҮНДЕЛИКЛИ БАСПА СӨЗДЕ МАҚАЛА ТЕМАЛАРЫНЫҢ АТҚАРАТУҒЫН ХЫЗМЕТИ

Д.Қурбаниязов

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Күнделикли баспасөз оқыўшыларының жәрияланған информацияларды қабыллаўы еки басқышлы болады. Биринши басқышта өзин қызықтыратуғын ўақыялар, фактлер хәм т.б. туўралы мағлыўмат алыў ушын газетада жәрияланған белгили бир мақаланы таңлайды. Екинши басқышта сайлап

алынған текст туұралы ойлайды хәм қабыллайды. Мақала арқалы берилген информация деталластырылады, анықлық киргизиледи, расшифровка жасалады. Информацияны жеткеріу хәм қабыллау усыллары бойынша үш топарға ажыратып қарау мүмкин. Биринши топарға оқыушы ушын бағдарланған вербал қураллар киреди. Оларға анонслар, рубрика, тема, киши анонслар, эпиграфлар киреди [1].

Тема оқыушыға бағдар бериуши ең әхмийетли қураллардың бири есапланады. Газета мақаласының тийкарғы компоненти болып, ол бизиң дыққатымызды өзине тартады, мақала туұралы дәслепки информацияны өзінде саўлелендиреди.

Теманың шеберлик пенен қойылыуы оқыушының мақаланы дәрхал сол ўақытта оқыу ямаса қолым тийген ўақытта оқыйман деп кейинги қалдырыуына себепши болады. Сонлықтан да мақаланың тексти тема арқалы анықланады, тема күшли позицияны ийелейди.

Газета темалары тийкарынан үш хызмет атқаратуғыны белгили: номинатив хызмет; информатив хызмет хәм прагматикалық хызмет. Газета мақаласының мазмуны хәм формасы улыўма коммуникативлик хәм газета мақаласының прагматикалық бағдарланғанын сәўлелендиреди. Газета темасының прагматикалық өзгешелиги оқыушыға бағдарланғанлығы болып табылады, мақаланың текстине салыстырғанда темада әдеўир дәрежеде анық сезиледи. Илимий әдебитларда «тема» түсинигине хәр қыйлы анықлама бериледи. Бираз ўақытлардан берли тилши илимпазлар газета темасына анық хәм дурыс анықлама бериўге умтылып келмекте. Рус тил билиминде газета темасын изертлеўге арналған көплеген мийнетлер дөретилген. Илимпаз Л.А.Манькова тема - бул системаға киретуғын басқа компонентлер менен тығыз байланыслы тексттиң бир компоненти екенлигин айтады.

Тема стилистикалық күшли позицияны ийелейди, текстти атайды хәм ол ҳаққында дәслепки информацияны береді. Газета темасы позициясында хәр қыйлы синтаксислик бирликлер - синтаксема, сөз дизбеги хәм гәп қолланылады [2].

В.Г.Костомаров газета темаларын «публицистикалық сөйлеўдиң айрықша жанры» сыпатында қарайды хәм оның өзгешелиги айрықша «рекламалық функция» атқарыуында деп есаплайды [3].

Илимпаз И.А.Сыровтың анықламасы бойынша, газета бетлериндеги темалар тексттиң атамасын билдиретуғын синтаксислик дүзилiske ийе, тексттиң мазмунын туўра ямаса қосымша түрде көрсетиуши, бир сөйлеу бирлигин басқасынан шегаралайтуғын тексттиң басындағы позицияда қолланылатуғын коммуникатив бирлик [4].

Ю.А.Белова «тема» түсинигине төмендегише анықлама береді: «Тема-тилдиң вербал хәм вербал емес қураллары менен аңлатылған, салыстырмалы автосемантикалыққа ийе, абсолют бас позицияда қолланылатуғын, тексттиң барлық элементлери ушын ортақ, текстти атап хәм сыпатлайтуғын, мазмунды болжайтуғын текстти интерпретациялап, оған қосымша мәни беретугын графикалық жақтан ажыралып туратуғын тексттиң таңбасы есапланады [5].

Илимпазлардың пикирлерінен көриніп тұрғанындай, тема тексттің компоненти есапланады, синтаксислік дүзіліске ийе, тексттің мазмұнын туұра хәм қосымша түрде көрсетеді. Илимий әдебиеттерде теманың тийкарғы түсинигін анықлаудан басқа газета темаларының хызметі туұралы хәр қыйлы пикирлер билдирилген.

Г.О.Винокур өзинің «Фейил ямаса атлық» мийнетінде газета темаларының үш түрлі хызмет атқаратуғынын жазады: 1) аңлатыўшы; 2) көрсетиўши; 3) теманың рекламалық хызметі. Ол өзинің усы изертлеўінде теманың атқаратуғын хызметі хәм мәніси туұралы айта келип, оның тийкарғы хызметі ўақыяны көрсетиў хәм аңлатыў ушын хызмет ететуғынын билдиреди. Ол сондай-ақ, теманың рекламалық хызметине айрықша дыққат аўдарып оның тийкарғы ўазыйпасы оқыўшының дыққатын өзине тартыўда рекламалық хызмет атқаратуғынын айтады [6].

Илимпаз В.П.Вомперский газета темаларының төрт түрлі хызмет атқаратуғының көрсетеді: а) коммуникатив; б) аппелятив (тәсир етиўшилиқ); в) экспрессив; г) графикалық-ажыратыўшылық. Газета темаларына коммуникативлик хызмет тән, себеби тема сөйлеў предмети ҳаққындағы хабарды аңлатыў хызметин атқарады. Газета темалары аппелятив тәсир етиўшилиқ хызмет атқарады, яғный мақала тиккелей оқыўшылар аудиториясына бағдарланған болады.

Мақала темасы сөйлеў предметинің мазмұны ҳаққында оқыўшыға тек информация жеткерип қоймайды, ал оқыўшыға белгили дәрежеде тәсир жасап, оқыўшының баянланып атырған хабарға деген социаллық қатнасын қәлиплестиреди. Газета темаларына экспрессивлик хызмет тән, ол жазыўшы шахсын сыпатлайды. Мәселеге авторлық көз қарасты сәўлелендириў арқалы экспрессивлик хызмет күшейеди. Мақала темасы графикалық-ажыратыўшылық хызмет атқарады, яғный газета полосасында бир материалды екинши материалдан шегаралап, ажыратып турады [7].

В.Г.Костамаров газета темаларының тийкарынан еки функциясы болатуғынын айтады: 1) рекламалық хызметі; 2) көрсетиўши-атаў хызметі [8]. Ал илимпаз А.С.Поповтың пикиринше, газета темалары тийкарынан үш түрлі хызмет атқарады: 1) Номинатив ямаса атаў хызметі; 2) информациялық, хабар жеткеріў хызметі; 3) рекламалық хызметі.

А.С.Попов мақала темаларының бул хызметлерин кең түрде анализлейди, әсиресе информациялық хызметине айрықша тоқтаған. Информациялық хызметине теманың директивалық хәм эмоциональлық функцияларын киргизеди, яғный газета оқыўшысына теманың эмоциональлық хәм рәсмий тәсир ететуғынын көрсетеді [9].

С.П.Суворов газета мақалалары темасының төмендеги функцияларын атап өтеди: а) бир хабар ямаса бир материалды кейингисинен ажыратады; б) анаў ямаса мынаў материалға оқыўшының дыққатын аўдарады; в) материалдың тийкарғы мазмұнын қысқа түрде хабарлайды; г) оқыўшының қызығыўшылығын оятады; д) оқыўшыға белгили дәрежеде эмоциональлық тәсир етеди. Биринши функциясы ажыратыў хызметин атқарады, ол автордың көрсетиўинше тиллик емес графикалық кураллардың жәрдемінде

әмелге асады, ал екінші функциясын әмелге асырыу үшін полиграфиялық кураллардың көлемі, формасы ямаса шрифттің бояуы белгилі хызмет атқарады [10].

В.С.Мужеваның пикирінше, тема тийкарынан төмендегі хызметті орынлайды: а) номинатив хызмет; б) информациялық (мағлыұмат беріу, хабар жеткеріу) хызмет; в) экспрессив-апеллятив (тәсир етіушілік) хызметі; д) ажыратыу, айырып көрсетіушілік хызмет. Ол бул тоқтамға англис, француз, рус тилиндегі материалларды терең үйреніу тийкарында келеді. В.С.Мужева теманың жокары да көрсетілген функцияларын үйреніп, теманың барлық функцияларына тән белгі олар белгилі дәрежеде бир-бири менен байланысқан хәм өз-ара тәсир ететуғынын анықлайды. Егер теманың бир функциясы үстинлік етсе, соған сәйкес басқа функциялары екінші планға шығады ямаса улыұма жоғалады. Сондай-ақ, публикацияның түрі хәм баянлау стилине байланысly теманың бул функцияларының әхмийетлилік дәрежесі хәм қолланылыуы ғәрезлі болады [11]. Бул тарау бойынша дәретілген илимий мийнетлерді үйреніу барысында газета темаларының атқаратуғын хызметі туұралы илимпазлардың пикирлері бирдей емеслігін көріу мүмкін. Л.А.Ноздрина хәм Э.И.Турчинскаялардың пикирі В.С.Мужеваның пикирине сәйкес келеді.

Л.А.Ноздрина тема бир неше функцияларды атқаратуғынын айта келип ол қәлеген тексттің жоқарғы шегарасы екенлігін, газетада жәриланған материалдың мазмуны онда сәулененетуғынын реципиент (яғный оқыушы) мақала менен танысуыдың басында темаға дус келетуғынын айтады. Сондай-ақ, Л.А.Ноздрина тексттің темасын текстте теманың атқаратуғын функциясын түсиндириуші оның мазмунлық доминанты сыпатында қарайды.

Ол теманың төмендегі функцияларын көрсетеді: а) номинатив хызмет; б) информациялық (хабар жеткеріушілік) хызмет; в) экспрессив хызмет; г) апеллятив хызмет; д) рекламалық хызмет; е) исендириу, тастыйықлау хызметі; ж) конспектив хызмет; з) ажыратыушылық ямаса делимитивлестириу хызметі [12].

Тема атқаратуғын функциялар тексттің қайсы жанрға тийислі екенлігінен ғәрезлі болады. Тексттегі теманың ұазыйпасы хәм хызметі бойынша илимпазлар тәрепинен билдирилип атырған хәр түрлі пикирлер хәр бир функциональ стильге тән болған тийкарғы белгілерге нәзер аударылса өз-өзинен айқынласады. Мәселен, рәсмий ис қағазлары стилинде тема тийкарынан номинатив хызмет атқарады, яғный тексттің әпиұайы атамасы хызметін атқарады. Ал көркем әдебий шығармаларда көркем дәретпениң атамасы тексттің әпиұайы атамасына салыстырғанда әхмийетли хызмет атқарады. Ол тексттің бир бөлімі. Бул хәр қандай көркем шығармада теманың атқаратуғын функцияларының курамалы комплекси хәм мәнилік ұазыйпалары тийкарында тастыйықланады.

Э.И.Турчинскаяның пикирінше, хәтте тийкарғы функциясы хабарлау хәм тәсир етіушілік болған газета-публицистикалық стильде тема публицистика жанрларынан ғәрезлі болады. Информациялық жанрларда

хабарлау хызметі баслы орында тұрады. Бас мақалада информация исендируішілік-шөлкестіруішілік сыпатта болады, ал фельетон хәм памфлетлерде тәсір етіуішілік функциясы баслы орынға шығады. Автордың көрсетуішінше хәр қандай тема жанр хәм тексттің стилинен ғәрезсіз тийкаргы үш хызмет атқарады: а) тексттің жанры хәм характери туұралы оқыушыға хабарлайды; б) тексттің мазмұны туұралы мағлыұмат береді; в) текст пенен танысуға оқыушыны қызықтырады.

Биринши хәм екінши функция теманың информациялық функциясын кең түрде түсиніуге байланысly. Бул халатта тема тек ғана затлық логикалық информацияны жеткеріу менен шекленбейді, ал оның мазмұны менен байланысly, тексттің түрі, характери хаққында информация береді [13].

Қулласы, тил билиминде газета мақаларына тема қойыудың теориялық мәселелери әдеуір дәрежеде изертленген. Ал қарақалпақ тил билиминде бул мәселе елеге шекем изертленбеген, изертлениуі зәрүр актуал мәселелердин бири. Қарақалпақстанда жәрияланатуғын газета материаллары тийкарында бул теманы арнаұлы түрде изертлеу қарақалпақ халқының миллий менталитетине байланысly газета материалларына атама қойыуда қандай өзгешеликлер бар екенлигин, оның семантика-структуралық хәм стилистикалық өзине тәнлигин анықлау мүмкиншилигин береді.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Александрова А.И., Васильев С.Л. Ориентирующая функция газетного заголовка как ключевой компонент его прагматики // Вестник Балтийского федерального университета им.И.Канта. 2014. -Вып.8. – с. 62-67.
2. Манькова Л.А. Лингвистическая типология газетных заголовков (90-е годы XX века) // Дисс....канд.фил.наук. – Симферополь. 2000. – с. 192.
3. Костомаров В.Г. Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки // Из опыта преподавание русского языка не русским. –Москва: Мысль, 1965.
4. Сыров И.А. Функционально-семантическая классификация заглавий и их роль в организации текста // Филологические науки. – Москва. 2002. – с. 116.
5. Белов Ю.А. Смысл газетного заголовка: трудности интерпретации // Вестник Башкирского университета. 2013. –Т. 18. №3. – с. 794-796.
6. Винокур Г.О. Глагол или имя. – Москва: Русская речь. 1928, №3.
7. Вомперский В.А. И изучению синтаксической структуры газетного заголовка // Тезиси докл на республикан.наук.конференции. – Алма-ата, 1966. – с. 82-85.
8. Костомаров В.Г. Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки // Из опыта преподавание русского языка нерусским. –Москва, 1965,- Вып. 3. – с. 162-185.

9. Попов А.С. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие // Развитие синтаксиса современного русского языка. – Москва, 1966. – с. 95-126.

10. Суворов С.П. Особенности стиля английских газетных заголовков // Язык и стиль. – Москва: Мысль, 1965.

11. Мужев В.С. О функциях заголовков // Вопросы романо-германской филологии. – Москва, 1970. – Вып. 55. – с. 86-94.

12. Ноздрина Л.А. Заглавие текста // Грамматика и смысловые категории текста: Сб. науч. труд. им. М. Тореца. – Москва, 1982. – Вып. 189. – с. 183-200.

13. Турчинская Э.И. Соотношение заголовка и текста в газетно-публицистическом стиле // Лингвистика текста и лексикология. – Сб. наук трудов МНПНИИЯ им. М. Тореца. – Москва, 1984. – Вып. 234. – с. 134-146.

ҲАҶИРГИ ДАӢИР ҚАРАҚАЛАПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ ӢЛГИЛЕРИ

А.Қалендерова

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеӢ институты

Қарақалпақ халқы раӢажланған халықларынан есапланып оның социал экономикасы, мәденияты, илими бугинги күнде айрықша раӢажланыӢына еристи. Мәмлекетимиздеги болып атырған пүткүл жержүзлик машқалалардың бири пандемия (covid-19) өзиниң тәсирин бергени менен илим раӢажланыӢын ирикпеди. Қарақалпақ аӢызеки дәретпелери, илими аралықты сақлаған халда көплеген интернет арқалы илимий конференциялар алып барды. Усындай машақатларда халқымыздың балалары, жас өспиримлери қандай турмыс жүргизди деген сораӢлар өз-өзинен туӢылады.

Ҳәзирги заманда балалар фольклорының жағдайы қандай, балалар фольклоры өзиниң тийкарғы мазмуны менен аӢыздан аӢызға көшип, өзиниң атқарыӢ функциясы менен жасап атырма? Ҳәзирги балалар фольклорында вариантлылық барма, авторы халыклық болған балалар фольклоры барма?

Бул сораӢларға жуӢап беретуғын болсақ, хәзирги күндеги балалар фольклоры бираз өзгериске ушырады деп айта аламыз. Себеби, адамлардың турмыс тәризи хәм жасаӢ шараяты өзгериӢи менен бирге балалар фольклорында да өзгерислер болғанлығы байқалады. Елимизде илимий – техникалық прогресстиң алға илгерлеӢи, компьютерлик-информациялық раӢажланыӢлардың жүз бериӢи, әсиресе интернет, сотовый телефонның үлкенлер менен бирге балалар турмысына да кирип келиӢи балалар фольклорының да мазмунының өзгериӢуине өз тәсирин тийгизбекте. Бүгинги дәӢирдиң балалары 7-8 жасынан баслап интернеттен, сотовый телефоннан, компьютерден пайдаланыӢды биледи. Сонлықтан да, хәзирги балалар фольклоры компьютерлескен, интернет информациялары менен араласқан жаңа дәӢирдиң балалар фольклоры сыпатында көринбекте.

Солай болсада, балалар фольклоры өзиниң бурынғы дәстүрий жолынан, дәстүрий жанрларынан узақласпастан, бурынғы фольклорлық

жанрларын сақтаған халда жаңа дәуірдің жаңалықтарын өз бойына сиңіріп барып уқыбына ийе. Хәзирги дәуір қарақалпақ балалар фольклорының жанрлары мазмунлық жақтан информациялық технологияның тийкарында жаңаланып атырса да, екіншиден өзіннің бурыннан бар традициялық жолын дауам етип рауажланбақта. Демек, хәзирги дәуір қарақалпақ балалар фольклоры жанрлары басқа фольклорлық дәретпелерден жаңалықты хәм ескини өз бойына сиңіріп барыуы менен өзгешеленеди.

Бизиңше балалар фольклоры, өзіннің өмир сүриуін дауам етип атырған хәм үзликсиз рауажланып атырған жанлы процесс есапланады. Биз балалар фольклорының қолланылыу хәм жасау өзгешелигин шәртли рәуиште ауыл хәм қалалық жердеги балалардың фольклоры деп бөлип қарайтуғын болсақ, ол көбинесе ауыллық жердеги балалар арасында жийи ушырасады. Қалалық жерде жасайтуғын балалар фольклоры менен ауыллық жерде жасайтуғын балалар ортасында өзгешелик бар. Қалалық орынларда туратуғын балаларда мийримсизлик, қаталлық сезилип турса, ауыллық жердеги балалар фольклорында тәбиятты сүйиу, ғамхорлық етиу, аяушылық, меҳрибанлық сезимлери күшли бериледи. Балалар тәбиятқа қаншелли дәрежеде жақын болса фольклорлық жанрлары соншелли дәрежеде бурынғы дәстүрий үлгилерин сақтаған халда рауажланады. Қалалық балалар турмыстағы жағдайларды өз-ара, өзи менен қатар балалар менен ойын дәлкек сыпатында интернет арқалы нақыл хәм мақаллар курап айтысқан, мәселен:

Маскасы бар бала,
Маскасы жоқ бала менен ойнамайды.
Температурасына қарап қызын ал.
Өзге елде ауырыу болғанша,
Өз елинде карантинде бол.
Масқаң болса қалтаңда,
Далаға барып талтаңда [1].

Нақыл-қысқа, тәрбиялық мәнисиндеги сөзлер, халық афоризми болып, бул жерде балалар өзлеринің әдеплилигин аңлатып өз-ара қызықлы мәнисинде әңгимелескен [2]. Хәммеге мәлим қарақалпақ нақылларда халық даналығы бериледи, сол сыяқлы балалардың да даналығы сөз шеберлиги көринип тур. Соның менен бир қатар пандемия уақтында халқымыздың хайт байрамы хәр бир шаңарақта өтти, бул пайларда интернет тармақларда балалар ярамазан айтысқан. Ярамазан халқымызда диний қосықлар қатарында қараған, хәм сол күнлери балалар хәр бир шаңараққа тилеклерин айтып ярамазан айтқан. Бул байрамда балалар өз жора-жолдасларына ярамазан айтып интернет арқалы тарқатқан, себеби, үйме-үй, қоңсы-қобаға барып жүрип айтатуғын мүмкүншилик болмаған, мәселен:

Ярамазан айтайық десек есигиңе,
Қошқардай ул тилесекте бесигиңе,
Карантинен үйимизден шығалмай,
Штрафына шамаң жетсе,
Шаңарақта той болсын.
Әри шәри кудағай,

Ақша берсең дезинфекциялап бер,
Мақұлы пластиктен «клик»тен салып бер² [1].

Тәжрийбемізге сүйене фольклорлық жанрлар бүгінгі күнде халық арасында балалар фольклорлық жанрларының дәстүрий-бул дегениміз ески хәр шаңарақта жасап киятырған атадан қалған вариантларды хәзирги дәўир балалары ядтан биледи. Сол билимлерин санасында қурап импровизициялық шеберлиги бүгінгі жағдайлар менен, ўақыялар менен байланыстырады, байытып барады. Бундай уксас поэтикалық қатарлар көплек ушрасады, хәзирги заман балалары өз-өзинен қосық қураўға, анекдотлар ойлап табыўға сана сезими раўажланған. Өзи менен қатар балалар арасында емін еркін ой пикирлеўлери раўажланған, буның менен хәзирги дәўирдеги балалар фольклорында традициялық жанрлардың жасаўын бийкарлаў мүмкин емес. Хәзирги дәўир қарақалпақ балалар фольклорында бесик жырлары менен бирге балалар еркелетиўлер де ушрасады, мәселен:

Балам, балам балдайды,
Баламды қызлар алдайды,
Қолындағы «Айфонды»³,
Меники деп жылайды [1].

Бул жерде апасы баласын айрықшалығын билдиреди, оннан хәш нәрсени аямайтуғын билдиреди, баласын хәмме нәрселерден үстем қояды.

Булар мазмұны хәм атқарылыў функциясы бойынша да тек үлкенлер тәрәпинен орынланады. Үлкенлер тәрәпинен орынланатуғын фольклордың максети баланы тәрбиялаўды, жубатыўды, баланын кеўилин көтериўди мақсет етеди.

Соның менен бир қатарда хәзирги дәўир қарақалпақ балалар фольклоры өзине тәң өзгешеликти қабыл етиўди талап етеди, оның айырмашылығын, өзгешелигин айырып тек балалар дәретиўшилигин қарап шығыўда халық дәстүрлери хәм халық педагогикасы жеткиликли болмайды. Себеби, балалар фольклоры мәдений дәстүрлердің мийрасы болып, ал оның тийкарында типологиялық өзлестириў хәм қайталаўлар қурайды. Балалар фольклоры, улыўма фольклортаныў илиминдеги мәнисинде алып қарағанда атқарыўшылықты билмейди. Балалар фольклорлық билимлерге ийе болмаўы да мүмкүн хәм поэтиклік қатарларды оқып ядтан билиў емес, ал оның ойын пайтларда активлиги себеп болады. Әйне усындай ойын пайтларда балалардың дәретиўшилиги келеси әўладларға конкрет бир бала арқалы өтеди. Усындай пикирлерди балалар фольклорының изертлеўшиси С.М.Лойтер [3] билдирип мийнетинде В.Е.Гусевтиң «подхватывание» деген терминди қоллайды. Балалар өз ойнларында ата-бабаларымыздан өтип киятырған мийрасларды уғып алып өзлестириў шеберлиги.

² Бул балалардың карантин дәўиринде «онлайн» ярамазан варианты, хәзил дәллек.

³ Айфон – қымбат бағалы хәзирги дәўир қол телефоны.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Автордың жийнаған материалларынан //Хожели р/н Иван жап аўыл. Сайдуллаева Гулистан 59 жас.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1988. 36 б.
3. Лойтер С.М. Изучение детского фольклора. [File://localhst/F.](#)

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЫ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ Ж.НАРЫМБЕТОВА

Р.Мамбетназарова

Қарақалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук ККОАНПУз

Нынешний этап развития нашего общества открывает широкий простор для высокого развития литературы и культуры нашей страны. Ярким свидетельством этого является современная каракалпакская литература, которая, успешно, пройдя за короткий исторический срок этап зарождения и становления, ныне вступает в стадию бурного развития во всех жанрах и формах.

Неутомимые каракалпакские учёные и литературоведы внесли свой весомый вклад в развитие каракалпакской науки. Одним из них является известный каракалпакский ученый Ж.Н.Нарымбетов. Он в своей научной работе «Вопросы каракалпакской литературы» («Қарақалпақстан», 1995. 220С) исследует творчество классиков, ряда писателей и ученых, в частности отмечает мастерство классика Бердаха – великого сына каракалпакского народа, пишет о талантливом писателе и педагоге – К. Аvezове, писателе А. Шамуратове, об ученом – М. Нурмухамедове, о поэте Ж. Аймурзаеве – лауреате республиканской премии имени Бердаха, об ученом-философе Ж.Базарбаеве, а также в работе имеют место выступления, отзывы и рецензии автора.

В частности, автор отмечает, что современная каракалпакская литература уверенно прошла путь от полуфольклорной поэзии до многоплановых реалистических полотен – поэм, пьес, повестей и романов. Создано глубокие по содержанию и яркие по форме произведения, воспевающие нашу современную действительность. Также современную каракалпакскую литературу своими яркими произведениями обогатили А.Мусаев, С.Мажитов, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, А.Шамуратов, Б.Каипназаров, Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Каипбергенов, Х.Турымбетов, А.Бекимбетов, Т.Матмуратов, К.Рахманов и др.

В тот период благодаря переводам на русский, узбекский и другие языки лучшие произведения каракалпакской литературы выходят на широкую арену. Ныне миллионы читателей с интересом и любовью читают замечательные поэтические создания классика каракалпакской литературы

Бердаха, поэмы и стихотворения выдающегося поэта И. Юсупова, романы и повести народного писателя Т. Каипбергенова и многих других.

Широкую мировую известность завоевывает богатейшее фольклорно-поэтическое наследие каракалпакского народа. На пять языков переведен народный дастана «Сорок девушек», в отличном издании выпущен в Москве героический эпос «Сказание о Шарьяре». Проведена большая работа по дальнейшему изучению и публикации других произведений устного народного творчества, по переводу их на другие языки. Автор в своем труде подробно останавливается на творчестве известного ученого-литературоведа и фольклориста Каллы Аимбетова.

Известный ученый-литературовед, фольклорист Каллы Аимбетов принадлежит к тому поколению людей, судьба которых начала слагаться на грани двух эпох, людей, которые обрели себе счастье, творческую силу и признание только в условиях новой действительности. От забитого, лишенного с детства отца и матери, неграмотного сироты до крупного ученого – таков его полувековой жизненный путь. Однако путь этот был долог и тернист, сложен и полон трудностями. Десятилетиями длились годы учебы в первых, организованных в начале 20-х годов школах, Турткульском педагогическом техникуме, Казахском педагогическом институте и аспирантуре Института национальностей СССР, годы многогранной трудовой деятельности от воспитателя детского дома до народного комиссара просвещения автономной республики, героической борьбы с фашизмом, и наконец, годы, отданные делу развития науки и воспитания высококвалифицированных педагогических кадров для школ республики.

Эти годы выявили в нем большой, незаурядный талант воспитателя-педагога, литературного критика и исследователя-ученого, развили творческую активность и твердую волю к достижению поставленной цели, привили ему горячую любовь к мудрости народной – фольклору.

Каллы Аимбетов – большой труженик науки, тогда еще молодой политпросветработник, впервые отправился собирать произведения каракалпакского фольклора в составе этнографической экспедиции, возглавляемой профессором А.Л.Мелковым. С тех пор ни на минуту не расстается он со своим любимым делом – научно-исследовательской работой. Четыре раза, в 1929, 1933, 1934, 1949 годах участвовал в фольклорно-этнографических экспедициях, собирал, изучал и издавал лучшие образцы народных дастанов и песен, пословиц и поговорок, сведения о жизни и творчестве видных представителей устной народной поэзии. За эти годы он вырос от автора маленьких газетных статей до создателя ряда учебников, больших научных трудов. В написанных им в разные годы многочисленных литературно-критических статьях, которых около полусотни, и книги «Очерки истории каракалпакской советской драматургии», нашли свое яркое освещение многие важнейшие, остро актуальные вопросы каракалпакской фольклористики и современного литературоведения.

Самым ценным и самым значительных из всех его научных работ является монументальное исследование: «Қарақалпақские народные сказители». Работа представляет собой итог многолетней исследовательской деятельности автора и относится к числу исключительно важных проблем, пока еще недостаточно разработанных в нашем литературоведении. Ученый в широком, глубоко научном плане рассматривает в ней вопросы теории и истории устной народной поэзии и на базе богатого фактического материала дает подробный анализ и классификацию устно-поэтических созданий и их исполнителей. Со страниц работы встает многовековой процесс становления народного сказительского искусства, обогащения, систематического пополнения и последовательного совершенствования репертуара народных жырау, бахсы, кыссаханов, шаиrow и косыкшы, вопросы преемственности обучения исполнительскому искусству. Через всю работу красной нитью проходит авторская мысль о подлинной народности произведений устной поэзии, героических и лиро-эпических дастанов, исторических, обрядовых и величальных песен и других, в которых нашли свое яркое воплощение вековые мечты, чаяния, лучшие идеалы каракалпакского народа, отражались взгляды, мировоззрения создавших и исполнявших эту поэзию людей, которые были выходцами из народных низов.

Исследователь глубоко научно и верно прослеживает развитие народной поэзии и сказительского искусства с древнейших времен до наших дней, раскрывая тем самым их органическую связь с современной литературой и искусством. Большое внимание уделяется в работе особенностям исполнительского мастерства народных сказителей, вопросам связи их творчества с творчеством сказителей других братских народов.

Автором убедительно раскрывается большое воспитательное, познавательное и обогащающее современную литературу идейно-художественное значение устного народного поэтического творчества и исключительно важная роль народных сказителей в донесении сквозь века до нас этой жемчужины народного ума. В этом суть той высокой оценки, данной работе со стороны известнейших филологов В.М.Жирмунского, Н.А.Баскакова, Б.А.Кариева, Е.Исмаилова и ряда других. В этом и суть того большого успеха, который сопутствовал ей при обсуждении в такой высокой научной среде, сделал К.Айымбетова доктором филологических наук и поставил его имя в один ряд с именами видных ученых нашей страны.

Каллы Айымбетов не только большой ученый. Вместе с тем, он и известный всей республике писатель. Его творческие дарования особенно ярко проявились в военные и послевоенные годы. Тогда он, участник Великой Отечественной войны, по свежим следам своих фронтовых впечатлений создал немало ярких очерков и публицистических статей, как «Марш казахского корпуса», «В Югославии» и другие.

В становлении и развитии в современной каракалпакской литературе нового мемуарного жанра важную роль сыграли книги воспоминаний писателя «Разные разности» и «Эпизоды из прошлых лет». Богатый жизненный опыт, глубокое знание истории, характеров людей, умение

синтезировать, обобщать фактический материал и талантливо выражать его дали ему возможность создать произведения, отличающиеся оригинальностью жанра, доступностью и увлекательностью.

Вся сознательная жизнь К.Айымбетова тесным образом связана с благородным делом воспитания и образования молодого поколения. Он свою творческую и исследовательскую работу сочетал с преподавательской, научно-педагогической работой в школах и педагогическом институте. Он воспитал целую плеяду высококвалифицированных кадров, из числа которых выросли заслуженные учителя – педагоги республики, выдающиеся писатели, поэты, артисты, известные ученые, общественные и государственные деятели.

К.Айымбетов был ярким, самобытным талантом и неутомимым исследователем национального фольклора.

Ученый Ж.Нарымбетов в своей работе уделяет также особое внимание творчеству узбекского писателя Айбека. Айбек – любимый миллионами читателей поэт, писатель и ученый-академик. Творчество Айбека отличают богатство содержания, широкий диапазон тематики, жанровое многообразие, тонкий лиризм, высокое мастерство и большая идейно-воздействующая сила. Оно свидетельствует о неразрывной связи писателя с жизнью народа, об умении его всегда своевременно откликаться на важнейшие события времени, ставить и решать наиболее актуальные его проблемы, улавливать самое главное в характере героев и мастерски раскрывать его.

Глубоким патриотизмом, твердой верой в силу своего народа пронизаны произведения поэта военных лет. А со страниц поэм «Девушки» и «Хамза», написанных в послевоенные годы, встают героические дела отважных тружениц хлопковых полей, этапы жизни поэта – борца, классика новой узбекской литературы Хамзы Хаким-заде Ниязи. В поэмах мастерски созданы чудные картины своеобразной и яркой природы Узбекистана. Поэзию Айбека характеризуют яркость и красочность, выразительность языка, глубина поэтического осмысливания жизненных фактов, тесная связь с народным творчеством, новаторство. Все это ставит Айбека в один ряд с лучшими поэтами Узбекистана.

Однако, подлинную славу большого писателя принесли Айбеку его прозаические произведения. Его перу принадлежат несколько рассказов, повести «В поисках света», «Детство», романы «Священная кровь», «Ветер Золотой долины», «Солнце не померкнет» и ряд других произведений.

Первый большой роман писателя «Священная кровь» (1939г.) изображает картины тяжелой жизни узбекского народа в годы, предшествовавшие революции, рост идейно-политической сознательности масс, их восстание против царизма в 1916 году. Автор правдиво и глубоко реалистично описывает жизненный путь главного героя романа – темного, забитого бедняка Юлчи, который под влиянием освободительных идей превращается в сознательного и активного борца против насилия и гнета.

Под влиянием событий, происходящих в жизни, в столкновениях со многими ее сторонами, жизненными фактами, людьми разных характеров во

внутреннем мире героя происходят глубокие изменения. В его сердце пробуждается протест против бесчеловечных социальных порядков. Этот протест постепенно перерастает в активную борьбу за свержение существующего строя. Такая эволюция образа Юлчи отражает в себе ступени развития политического сознания народа.

Созданию образа великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои посвящен другой роман писателя «Навои» (1944г.). На широком историческом фоне средневекового Герата, окутанного междоусобными феодальными раздорами и дворцовыми интригами, враждой ко всему новому, возвышается гигантская фигура Навои, замечательного поэта-гуманиста, друга обездоленных людей. Богатую и многогранную жизнь героя в органическом единстве с эпохой писатель сумел передать исторически достоверно, не лишая в то же время образ авторского художественного вымысла. За это произведение в 1947 году автору была присуждена Государственная премия.

После войны Айбек создал еще два больших романа – «Ветер Золотой долины» (1949г.) и «Солнце не померкнет» (1959г.). Главным идейным мотивом первого романа является показ становления нового человека в процессе мирного коллективного труда. Таким героем в произведении выступает фронтовик Уктам. А второй роман повествует о событиях времен Великой Отечественной войны.

Большое воспитательное значение и художественную ценность представляют созданные писателем для детей, интересно и увлекательно рассказывающие об их жизни рассказ «Кровавые пальцы», повесть «Детство» (1963г.) и многие другие произведения. Многие сделал писатель в области художественного перевода. Им переведены на узбекский язык «Евгений Онегин» А.С.Пушкина, «Маскарад» М.Ю.Лермонтова, многие произведения В.Г.Белинского, А.М.Горького, Г.Гейне и других корифеев русской и мировой литературы. Кроме того, он является автором ряда статей и научных литературоведческих трудов по истории узбекской литературы.

Айбек – писатель большого таланта и богатых дарований. Его многогранное творчество, несомненно, оказывает благотворное влияние на дальнейшее развитие наших братских литератур. Замечательные произведения писателя, его неповторимые литературные образы служат важным средством воспитания молодого поколения, обогащают их духовный мир.

Книга ученого-литературоведа Ж.Н.Нарымбетова «Вопросы каракалпакской литературы» представляет собой сборник научно-критических статей и трудов, написанных автором в разные годы по актуальным вопросам теории, истории и современного развития каракалпакской литературы, искусства и науки. В ней представлены также материалы из других литератур. Книга предназначена для студентов и учащихся высших и средних специальных учебных заведений, учителей литературоведческих дисциплин, ученых-филологов и литераторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ж. Нарымбетов. «Вопросы каракалпакской литературы». «Қарақалпақстан», 1995. 220С.
2. К. Аимбетов. «Қарақалпақские народные сказители». Нукус. 1972.
3. К. Аимбетов. «Эпизоды прошлых лет», Нукус -1975.
4. К. Аимбетов. «Народная мудрость», Нукус – 1976.
5. Айбек. «Священная кровь», Ташкент. 1939 г.

ЖОҚЛАҰ ЖАНРЫНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ МӘСЕЛЕСИНЕ

Г.Қ.Нуратдинова

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақтардың мархумды жерлеу мәресими өз ишине атқаратуғын функциясы, тематикалық бағдары, мазмұны, құрылысы, образлар системасы, жерлеу мәресимінің белгилі бір компонентіне қатнасы арқалы бірлескен жоқлау қосықтарының бір қанша түрлерін өзінде қамтыған. Қарақалпақ жоқлау қосықтарының текстлеріне іскенген анализлер жоқлау қосықтарының жанр ішіндегі түрлерге бөліу, мархумды жерлеу менен байланыссы салттың өткеріліу басқышлары менен тиккелей байланыссы екенлігін көрсетеді. Қарақалпақ фольклорында бул ішкі түрлердің көпшілігінің өз алдына халықтық атамасы жоқ хәм бул түрлер көпшілік жағдайда тек улыуға «жоқлау» атамасы менен айтылады.

Н.Жапақов өзінің жоқлау бойынша изертлеуінде мархумды жерлеу менен байланыссы салттың алып барылуы басқышларына қарай жоқлауларды мархумды жерлегенге дейін атқарылатуғын тийкарғы түрі – жоқлау-айтым, мархумның жерленгеннен кейінгі өткерілетуғын мәресімлерде атқарылатуғын түрлері, сондай-ақ жоқлау – еситтиріу сыяқты түрлерінің бар екенлігін айтып өтеді. Илимпаз тийкарынан усы үш түрге хәм усы түрлердің мазмұны, образлар системасы, баянлау стиліндегі өзгешеліктері хәм оларды бірлестіріуші улыуға белгілерге байланыссы дыққатқа ылайық пикирлер келтиріп өтеді [6, 15-20 бб]. Қ.Айымбетов өзінің салт-дәстүр қосықтарына іскенген классификациясында салт-дәстүр қосықтарының инсанның өліміне байланысы атқарылатуғын қосықтар есапланған жоқлау, еситтиріу, кеуіл айтыу түрлерін «Муң-шер қосықтары» топарына кириуші хәр қыйлы жанрлар сыпатында қарайды [1, 18-20 бб]. Қ.Мақсетов хәм Ә.Тәжимуратовлар халық қосықтары хақында сөз етилген мийнетлерінде еситтиріу қосықтары хәм оның жанрлық тәбияты хақында өз алдына сөз етпесе де, алымның еситтиріуді жоқлау қосықтарының бір түрі сыпатында қарағанын төмендегі факт арқалы аңлауға болады. Илимпазлар «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығында халық арасында кең тарқалған «Қоңыратбай» жоқлауы менен бір қатарда Қазалы қаласына талап етиуге кеткен хәм сол жерде қазаланған Гүлімбеттің өлімі хақындағы хабарын оның қалыңлығына еситтиріуін жоқлау қосықтары сыпатында

келтиріп өтеді. Н.Жапақов еситтиріу хәм кеуіл айтыу қосықларын өлим менен байланысшылығына қарай жоқлау жанры курамындағы оның бир түри сыпатында анық белгилеп, еситтиріу қосықларына байланысшы *жоқлау-еситтиріу* атамасын қолланады [6, 20-б]. Инсанның дүньядан өтиуін, енди оның тирилер арасында жоқлығын мархұмның жақынларына хабарлау функциясын атқаратуғын еситтиріу қосықларын жоқлау жанры курамында оның бир түри сыпатында қарау мәселеси өз алдына изертлеу жүргизиуди талап ететуғын мәселелерден есапланады. Егер, Қ.Айымбетовтың еситтиріу қосықларын өз алдына жанр сыпатында қарауына бул жанрдың функциясы тийкарынан хабар бериуден ибарат екенлигин есапқа алыу тийкар болған болса, улыуа фольклористика илиминде жанрларды белгилеуде жанрдың атқаратуғын функциясы тийкарғы критериялардың бири екенлигин есапқа алыу зәрүр. Ал, Н.Жапақовтың еситтиріу қосықларын жоқлау қосықларының бир түри сыпатында қарауына, бизиң пикиримизше олардың текстлери арасындағы стиллик, композициялық хәм т.б улыуамалықлар себепши болған болыуы мүмкин. Бизиң пикиримизше, еситтиріу хәм жоқлау қосықларының мархұмды жерлеу мәресимине қатнаслы атқаратуғын функциялары хәрқыйлы. Егер жоқлаулар жерлеу мәресиминиң бир компоненти есапланып, оның функциясы өлини жоқлап жырлаудан ибарат болса, ал еситтиріудиң тийкарғы функциясы Қ.Айымбетовтың белгилеп өткениндей, мүсийбет хаққында хабар бериуден ибарат. Соның менен бирге еситтиріу қосықларының жерлеу мәресимине қатнасы жоқ еситтиріулер жерлеу мәресимине дейин атқарылады. Мархұмды жерлеу салт-дәстүри хәм оның бир компоненти есапланған салт-дәстүр фольклоры басқа түркий тиллес халықларға салыстырғанда жетик рауажланған қазақ халқының фольклористика илиминде еситтиріу қосықлары өз алдына жанр сыпатында қаралған [8].

Усы дәуирге дейин халық арасынан жазып алынған жоқлау қосықларының текстлерине олардың жерлеу мәресиминиң барысының қайсы бөлегине тийислиги, тематикалық бағдары, стиллик өзгешелиги, образлар системасы хәм т.б белгилерине исленген анализ жуўмағына сүйене отырып, жанрды төмендеги түрлерге бөлиуге болады.

1. Жоқлау – сораныу. Қарақалпақлар менен этногенетикалық байланысы жоқ, бирақ өлим, мархұмды жерлеу үрп әдетлеринде типиклик анық көзге тасланатуғын рус салт-дәстүр фольклорындағы рус причетлери бойынша илимий изертлеулер алып барған К.Чистов мархұмды жерлеу мәресимине байланысшы атқарылатуғын рус причетлерин мархұмды жерлеу салтының белгилери бир басқышларында атқарылыуына қарай жети түрге бөледі. Усы жети түрдің басында ең алды менен атқарылатуғын түр сыпатында илимпаз «плач-вопрошение»ни сыпатлап өтеді [7, 38-б]. Биз халықтық атамасы жоқлығы себепли шәртли түрде «*жоқлау-сораныу*» деп атама берген жоқлау түри рус причетиниң усы «плач-вопрошение» түрине мазмуны хәм функциясы бойынша бирдей. Қарақалпақ жоқлау қосықларының қолда бар үлгилери арасында жоқлау-сораныу түри тексти басқа түрлерге салыстырғанда аз. Бирақ, бул текстлердің барлығы сондай-ақ

көпшилик қарақалпақ информаторларының бұл түрдің қарақалпақ дәстүрінде де бар екенлигі хақындағы тастыйықлаулары оны дыққат орайына алыуды хәм илимий анализге тартыуды талап етеді. К.В.Чистовтың көрсетіп өтіуі бойынша причеттің бұл түрі өлім жүз берген уақытта атқарылады [7, 38-б].

Қарақалпақтарда да халық арасында әсіресе, өлім күтілмегенде жүз бергенде мархұмның жақынлары тәрәпинен жоқлау-сораныу айтылады. Жоқлау-сораныу мархұмды жерлеу менен байланысly мәресимнің өткерилиу басқышының ең дәслеп атқарылатуғын компоненти есапланады. Жоқлау жанрының бұл түрінде текстінде атқарыушының мархұмнан көзин ашыуын, жақынларын таслап кетпеуін, оның өз шаңарағы ушын қаншелли қәдирли екенлигін, жақынларын мүсийбетке таслап кетпеуін соранған хәм тосыннан келген мүсийбетти еле қабыл ете алмай атырған инсанның ишки толғаныслары хәм айрықша эмоционаллық жүклетилген мотивлер орын алады. Көпшилик жоқлау-сораныу түрі ушын төмедегі текст типик үлгі есапланады:

Көзинди аш қулыным!
 Үзилмесин жулыным!
 Қызыл гүлим солмасын!
 Анаң сорлап қалмасын!
 Тур орныннан, қулыным! [3].

2. Жоқлау – айтым. Жоқлаудың бұл түрі мархұм жерлеуге алып кетилгенге дейін, халық тилинде «сүйекти шығарыу»ға дейін атқарылады хәм бұл басқыш жерлеу мәресимін шөлкемлестіриушілер хәм оған қатнасушылар тәрәпинен айрықша дыққат бөлінетуғын хәм жоқлаудың жанр сыпатында қәлиплесіуіне тәсир еткен тийкарғы түр есапланады. Сол себепли усы басқышқа байланысly атқарылатуғын жоқлаудың түрі, яғный жоқлау-айтым жоқлаудың ең көп тарқалған түрі есапланады. Буның дәлили сыпатында бұл түрдің усы дәуирге дейін халық арасынан жазып алынған үлгілердің арасында олар ең көп көлемге ийе екенлигін көрсетіп өтіу жеткикли. Түрдің рус фольклорындағы эквивалентин К.В.Чистов «плач-оповещение» [7, 38-б] атамасы менен сөз етеді. Бұл атама өзинің семантикасы бойынша қарақалпақ тилинде «жоқлау-айтыу, хабарлау» мәнисін билдирип, оның мархұмды жерлеу мәресимінде атқаратуғын функциясы биз жоқлаудың түрінің атамасы сыпатында қабыл етип отырған «жоқлау-айтым», яғный «басына түскен дәртти айтып, мәлім етип жылау» түрі менен бирдей.

Қарақалпақ дәстүрі бойынша адам өлген жерге еркеклер еки бүйирин таянып, даладан дауыс шығарып барады. Хаяллар үйге кирген соң жылайды [5, 155-б].

Жоқлау-айтым түрінің тийкарғы темасы – шаңарақ басына түскен мүсийбет, мархұмның өз шаңарағы, заманласлары арасындағы орны, оның инсаныйлық қәсийетлери, адамларға ислеген жақсылығы сыяқлы пазыйлетлери жүдә күшли эмоционаллық тәсирге ийе қатарлар арқалы жырланады. Дүньяның көплеген халықларының салт-дәстүрлеріндегі

сыяқлы қарақалпақтарда да, ең әйемги дәуірлерден қалған «егер жерлеуіге байланысly ритуалды әмелге асырыуда қәтеликке жол қойылса, мархум тирилерден өш алады» деген қарасқа мууапық оның тирилигинде қандай инсан болғанына қарамастан жоқлау айтқанда тек унамлы сыпатлама беріу дәстүрі сақланып қалған.

Түрдің текстинің образлар системасы да өзине тән өзгешеликке ийе. Онда инсанның өлими «батқан қуяш», «қулаған таулар», «сөнген жулдыз», «тынған суу», «үзилген жулын» сыяқлы метафораласқан турақлы формулалар қолланылады.

3. Жоқлау-хошласыу. Жоқлаудың бул түринің текстлери де басқа түрлерге салыстырғанда аз. Бул түр тийкарынан қарақалпақтардың өлини жерлеу мәресиминің мархумның табыты үйден шығарылып алып кетилип атырған басқышында атқарылады. Қарақалпақтардың мархумды жерлеу мәресими хаққында информаторлар берген мағлыұматларға қарағанда, жаназада өз ұазыйпаларын атқарып атырған молла тәрепинен ислам дининің жерлеу мәресимине байланысly жылауды хәм жоқлау айтыуды бийкарлауына қарамастан, жоқлау айтыу хәрекеті жиіи ушырасқан [3, 8-б]. Қолда бар жоқлау текстлерлерине исленген анализлер жоқлаудың бул түринің фольклорлық традицияда бар екенлигин хәм оның өз алдына түр сыпатында зәрүр болған барлық критерияларға ийе екенлигин көрсетеди. Бизің пикиримизше, информаторлардың берген мағлыұматлары хәм жоқлау-хошласыу түрине тийисли деп жуумақ шығарылған текстлерге тийкарланып белгили бир дәуірлерде бул түрдің жерлеу салт-дәстүринің зәрүр компоненти болған, кейин ала хәр қыйлы факторлар тәсиринде ол өз актуаллығын жоғалтқан хәм оның айрым турақлы формулалары жоқлаудың басқа түрлери курамына өткен деген пикирге келиуге болады.

Жоқлау-хошласыу түринің тийкарғы функциясы – мархум менен хошласыу. Өлген адамның табытын оның шаңарағынан алып шығыу басқышы мархумның жақынларының рухый халатына күшли эмоционаллық тәсир етиуши басқышлардан есапланады. Бул халат өлген адамның енди хеш қашан олардың арасында болмаслығы хаққындағы реаллық пенен дусластырады. Усы халатқа сай жоқлау-хошласыу түринің тексти жүдә жыйнақлы хәм күшли эмоционаллық тәсирге ийе қосық қатарларына ийе болады. Оның тийкарғы темасы-соңғы сапарға атланып баратырған инсан. Жаназаға қатнасыушылар усы жоқлау-хошласыу арқалы мархумның жақынларының оған болған мүнәсебетин бахалайды. Жоқлау-хошласыу түри де өзине тән турақлы поэтикалық формулаларға ийе болады. Бул түрдің қарақалпақтар арасында таралған типик үлгиси төмендегише:

Етеги жоқ, жеңи жоқ,
Ақ көйлекті кийдің бе?
Қуйрығы жоқ жалы жоқ,
Ақ боз атқа миндіңбе? [4, 73-б].

4. Жоқлау – еслеу. К.В.Чистов руслардың жерлеу мәресиминде атқарылатуғын причеттің бул түрин «причеть-поминальная», яғный «еслеу-причети» деп атап, оның мархумды жерлегеннен кейин мархумды еслеу

менен байланысly ритуал күнлери атқарылатуғын қосықлар циклинен туратуғынлығын айтып өтеди [7, 39-6]. Мархум жерленгеннен кейин оның өлиминиң жетинши, қырқыншы, жүзинши хәм жыл толыўына байланысly өткерилетуғын мәресимлер барлық түркий солардың арасында қарақалпақлардың арасында да бар салт-дәстүр хәм бул мәресимлер өз халықлық атамаларына ийе. Егер биз «еслеў» сөзиниң мәнисин усы ритуал күнлерди нәзерде тутқан ҳалда «жоклаў-еслеў» формасында қоллансақ болады.

Жоклаў – еслеў түрине кириўши жоклаў түрлери қарақалпақлардың өлим менен байланысly салт-дәстүри бойынша мархумның қайтыс болған болғанының халық тилиндеги атамалары болған «биринши пийшемби», «жетиси», «қырқы», «жүзи», «жылы» күнлери өткерилетуғын мерекелеринде атқарылады. Рус причитанияларын халық арасынан жазып алыў мәселесине арналған мақаласында М.Алексеевский жерлеў мәресими күни атқарылатуғын причитание менен еслеў мәресиминде атқарылатуғын причитаниялар арасында формасы хәм традицияда жасаў усылы бойынша үлкен парық бар екенлигин айтып өтеди. Алымның көрсетип өтиўи бойынша жерлеў күни атқарылатуғын причитанияларда импровизация тийкарғы орынды тутады. Ол ушын мархумның өмири менен байланысly болған жағдайлар, оның минезине тән болған қәсийетлер, шаңарақ ағзаларының басына түскен мүсийбет ҳаққында жырлаў тән. Оның текстлери жүдә эмоционаллы, синтаксислик қурылысы бойынша бир тегис емес хәм таңлақ сөзлер жийи қолланылады. Ал еске түсириў причитаниялары басық, мархумның тириликтеги өмирине байланысly фактлер, сыпатламалар дерлик келтирилмейди. Импровизация да қолланылмайды [2]. М.Алексеев тәрeпинен исленген бул жуўмақ олардың қарақалпақ фольклорындағы жоклаў-айтым хәм жоклаў-еслеў түрлериниң улыўма белгилери хәм өзгешеликлерин анықлаўда белгили дәрежеде әҳмийетке ийе. Бизниң пикиримизше жоклаў-айтым хәм жоклаў-еслеў қосықларының түрлер сыпатында өзгешелениўине тәсир етиўши тийкарғы фактор бул – түрлердиң өлим жүз берген ўақытқа қатнасы. Жоклаў-айтым өлим жүз берген күнге жақын, яғный мархумның жақынларының (жоклаўды атқарыўшылардың) қайғысы, дәрти еле жүдә жаңа, сол себепли текстлерде олардың усы ҳалатын бериўши эмоционаллықтың басым болыўы тәбийи. Сөзге шебер жокшы бул жағдайда бурыннан фольклорлық традицияда бар болған таяр стереотип модельге мархумның инсан сыпатындағы, оның өмирине байланысly фактлерди қосып импровизация арқалы жоклаўдың жаңа вариантын жаратады. М.Алексеевтиң жоклаў-еслеў түринде импровизацияның қолланылмаўы ҳаққындағы пикирине төмендегише түсиник бериў мүмкин: Жоклаў-еслеўлер жокшының өз басына түскен мүсийбетке, жоғалтыўға көнген ўақытларға туўра келетуғын ўақытта өткерилетуғын мәресимлерде атқарылады. Сонлықтан оның тийкарғы объекти тиккелей мархум емес, ал мархумның барған жаңа мөканының сыпатламасы, ол кеткеннен кейинги шаңарақтағы жағдай, өзгерислер, сағыныш сезимлери хәм бул фактлер бул ўақытқа келип атқарыўшының санасында писип жетилисип таяр поэтикалық

халатқа келген болады. Бир қарағанда мазмұны бойынша бір-бирине усас текстлерге исленген анализлер олардың арасында мазмұны бойынша белгили дәрежеде өзгешеликлерге ийе екенлигин көрсетеди. Мархұмның биринши пийшембиси хәм жетиси күни атқарылатуғын жоқлаў-еслеўдің типик көриниси көпшилик жағдайда төмендеги текстке мазмұнлас келеди:

Есиги жоқ, төри жоқ,
 Кең сарайға сарайға кирдің бе?
 Қутлы болсын сарайың,
 Сарайыңа барайын,
 Кирейин десем есик жоқ,
 Сығаларға тесик жоқ,
 Жети бир қабат жер асты,
 Халыңды қайдан сарайын [4, 73-б].

Енди мархұмның қайтыс болғанына жыл толыуы мерекесинде атқарылған төмендеги жоқлаў-еслеў текстин жоқарыдағы текстке салыстырамыз:

Мен жоқшыман, жоқшыман,
 Жоқшыларға қосшыман,
 Өлимлиге ортақпан,
 Қайғылыға шерикпен,
 Торқалы тойға бармайын,
 Азалы жерден қалмайын,
 Кешеги кеткен қулыным,
 Азырақ айтып қозғайын [4, 73-б].

Салыстырыўда келтирилген еки текст арасындағы ўақытлық хәм олардың мархұмның қайтыс болыўына байланыслы өткерилетуғын мерекелердің қайсы түрине тийислиги анық көринген. Биринши текстте қарақалпақлардың мархұмның қайтыс болыўының биринши пийшемби күни хәм жетинши күнине арналған мерекени өткерийден алдын өлинің қәбирин зияратлаў дәстүрине байланыслы факт хәм жоқшының дүньядан өткен жақынының ендигиден былайғы мәканы менен байланыслы тәсирлери сәўлеленген. Ал екинши текстте әлле қашан өз басына түскен мүсийбетке көнген, оны қабыл еткен жоқшының мүсийбеттен кейинги өмири өз сәўлесин тапқан.

Жуўмақлап айтқанда жоқлаў қосықларын жанр ишинде түрлерге бөлип, оның илимге тийкарланған классификациясын ислеп шығыў ҳәзирги дәўир фольклористика илиминің актуал мәселелеринен есапланады. Келешекте усы аспектте алып барылатуғын илимий жумыслар қарақалпақлардың миллий мәдениятында усы дәўирге шекем белгисиз болып келген көплеген фактларды жүзеге шығарыўы сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Алексеевский М. Проблемы фиксации похоронно-поминальной традиции (К.В.Чистов и вопрос об аутентичности записей причитаний). Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/01/978-5-88431-209-8/>
3. Автордың дала жазыулары // Информатор: Абди Құлымбетов 86 жас. Нөкіс қаласы турғыны.
4. Баўатдинова С. Қарақалпақ халық қосықтары. – Нөкіс, 2019.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Жапақов Н. Жоқлаў – айтым қосықтары \ Қарақалпақ фольклоры тарихы очерктері. (машинопись). Қарақалпақ фольклоры секторы архиві.
7. Чистов К. В. Русская причеть // Причитания. – Ленинград. 1960.
8. e-history. Kz kazakhstanika.show

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИНДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ИЗЕРТЛЕНИҮІ

Э.Ш.Оразымбетова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Қарақалпақ тили – әлем тиллери ишинде бай, тағы да тиллик қолланылыу өзгешелиги менен ажыралып туратуғын, астарлы мәнили сөзлер менен афоризмлерге, турақлы бирликлерге, жүйели сөзлерге жүдә бай тил. Сол тилимизде тилдиң халықлық тулғасы, халық тилиниң түп байлығы есапланған халқымыздың миллет сыпатында өзгешелигин билдиретуғын, көркем, жүйеленген турақлы сөз дизбеклери болған фразеологияға да тән болып табылады. Фразеология-тилимиздиң бөлинбейтуғын бир бөлшеги. Тилимизде бундай сөзлер қолланылып, гәпимизди өткір, тәсирли етип жеткеріуіге жәрдем беретуғын тил маржаны, тил ғәзийнеси болып табылады. Халықтың мүлки есаплаған зер сөзлерди илимпазлар былайынша сыпатлама берип: «Фразеологиялық сөз дизбеклер бул – «Тил маржаны»-деп М.В.Ломоносов үлкен баха берсе, В.Г.Белинский болса «Сөзлик курамда тилдиң халықлық тулғасы, халық тилиниң түп байлығы» екенлигин айтып өтеди.

Тилдиң сөзлик системасында пүтин бир номинациялық бирлик сыпатында тек сөзлер ғана емес, ал еки ямаса оннан да көп сөзлер дизбегинен турады. Оларда жеке сөз сыяклы тилде таяр түринде ушырасады. Мысалы: *уста, шебер, өнерли* деген жеке номинациялық хызметин атқарып турған болса, *ағаштан түйин түйеди* деген үш сөзден туратуғын сөз дизбегі жыйналып бир номинацияны курап тур. Бул фразеологиялық сөз дизбегі жеке сөзлерден өзиниң курамалы болған курылысы арқалы айырылады.

Тилде бундай таяр түрінде ушырасатуғын тұрақлы курамға ийе, пүтин бир номинациялық хызмет атқарыўшы өзгеше сөз дизбеклери түриндеги қоспалы бирликлерди фразеологизмлер деп атаймыз. Фразеология- тил илимининң белгили бир тараўларының бири. Бул термин гректинң *phrazis* (фраза) хәм *logos* (илим) деген сөзлеринен келип кирген. Объекти-тилдеги фразеологиялық сөз дизбеклери болып, өзине тән аңлататуғын мәнилери, курамы, дүзилиси, дөрелиў усылы, стильлик өзгешеликлери, өзгеше сыпатқа, айрықшалықларға ийе сөзлик курамның бир топарын курайды. Белгили түрлеринен нақыл-мақаллар, идеомалар хәм басқада түрлери күнделикли тилимиз арқалы қатнас жағдайымызда пикиримизди толық өзине тән барлық мәнилик бояўлары менен жеткерийге айрықша хызмет атқарады. Усы көзқарастан тилдиң қаймағы сыпатында келип, онда халықтың әсирлер бойы пайда еткен, жыйнаған ушқыр қыялларының, даналығының, сөз дөретиўшилигининң әжайып үлгилери жатыр. Фразеологиялық сөз дизбеклери басқа бирликлерден (сөз, қоспа сөз, дизбеклер) айырмашылығын, тийкарғы белгилери (релеванттылық) анықлаўда 3 түрли критерийде: 1) *мәнилик жақтан тутаслылығы (бир тутас мағанаға ийе)*; 2) *дизбеклер тыянақлылығы (орын тәртиби бирдей, өз қалпин сақлаўы)* 3) *қолланылыў тыянақлылығы (қәтесиз, қайталана қолланылыўы)* болып табылады.

Қарақалпақ халқының турмысы, тарийхы, күн көриси, улыўма халықтың пүтин өмири менен қатнаслы, оған ең жақын турған бирликлерди бири болған фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққында туўысқан түркий тиллери сыяқлы бүгинги күнге шекем көп илимпазларды қызықтырып келди.

Илимий шолыўға назер салатуғын болсақ фразеологиялық сөз дизбеклери бойынша дәслепки илимий көзқараслар өткен әсирдиң 60-жылларынан баслап жарық көре баслады.

Ең дәслеп қарақалпақ филологиясында «*фразеология*» термини белгили фольклорист, қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин жыйнаўшылардың бири, профессор Қ.Айымбетов тәрепинен қолланылған. [1,86]. Бунда фразеологияны мақалдың бир бөлекшелери сыпатында тәрйиплейди хәм фразеологиялық характерли мақаллар деген уғымларды келтирип өтеди. «Халықтың сөйлеў тилинде астарлы мәнисте сөйленетуғын мысал сөзлер фразеология болып айтылады, аўыз әдебияттың бул сөйлемниң қысқа фразеология (астарлы, өткир, ушқыр) түрин тилшилер тил илимине киритип жүритеди фразеологияның мақалдан айырмасы ол қысқа айтылады»-деген түсиниклерди берип өтеди (сонда 92-б).

Соңынан Ж.Ешбаев [2,135-142] «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселесине» деген темада мақала жазады. Тағыда Наўрызбаева С.Т., Бекбергенов А., Бердимуратов Е., Каримов К., Турабаев А., Айназарова Г., Юсупова Б., Алламбергенова Г., Пахратдинов Қ., хәм Бекниязов Қ., екеўиниң авторлығында, А.Пирниязованың мийнетлерин атап өтсек болады. Биз жоқарыда аты аталып өтилген илимпазлар мийнетлеринен басқада бир қанша илимий мақалаларға да төменде тоқталып өтемиз.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери 1968-жылы Е.Бердимуратовтың «Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы» атлы мийнетинде сөз етиледі. Автор фразеологиялық сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклерине карама-қарсы қойып, фразеологиялық сөз дизбеклеринің курамына қоспа терминлерди де, нақыл-мақалларды да киргизеди хәм семантикалық биригиўшилиги жағынан қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин төрт топарға бөледі: *фразеологиялық өтлесиў, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек, фразеологиялық сөзлер*. Фразеологиялық сөзлер топарына нақыл-мақалларды киргизеди. Илимпаздың тағыда Е.Бердимуратов хәм А.Дәўлетов пенен биргеликте «Хәзирги қарақалпақ тили» мийнетинде фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққында былай дейди: «Фразеологиялық сөз дизбеклери арқалы берилетуғын мәни екинши бир сөз бенен дәл сол өзгешеликлерин сақлаған ҳалында аўмастырыў дерлик мүмкин емес». «Соның менен қатар, фразеологиялық сөз дизбеклери бир нешше компонентлердиң жыйнағынан куралғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды, өйткени олар жеке сөзлер усап ажыралмаслықты талап етеди, пүтин бир мәни аңлатып келеди, хәр қандай компоненттиң бөлиниўи ондай сөз дизбеклерин семантикалық жақтанда грамматикалық жақтанда жарамсызлыққа алып келиўи мүмкин»-деп сыпатлайды. Бул мийнетте тағыда фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзине тән айрықша белгилерине тоқтап өтилген, яғный 1. *жеке лексикалық бирликлер сыпатында таяр түринде қәлиплесип кеткен сөз дизбеклери екенлиги*; 2. *мәнилик жақтан образлы характерге ийе екенлиги*; 3. *сөз дизбегин қурайтуғын компонентлер өзлериниң қәлиплескен турақлы орнына ийе екенлиги*; 4. *барлығы жәмленип, бир синтаксислик хызмет атқаратуғынлығы*; 5. *бөлеклерге бөлиўге болмайтуғынлығы*; 6. *басқа тиллерге туўрыдан-туўры аўдарыўға болмайтуғынлығын* мысаллар менен дәлийлеп көрсеткен. Тағыда фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөз шақапларына қатнасында фейил мәнили, субстантивлик, адъективлик, рәўишлик, гейде дәнекер, модальлық мәнисиндеги келиўи, сондай-ақ гәп ишинде сол сөзге сәйкес синтаксислик хызметте келиўин, лексикалық жақтан синонимлик қатарда ушырасатуғынларын талқылаған. Семантикалық биригиўшилиги бойынша түрлерине, қурылысы бойынша түрлери, тарийхый шығысы бойынша, экспрессивлик-стиллик, ортақ стиллик, сөйлеў, жазба стильге байланыслы, қолланылыў активлиги хәм пассивлиги, гөнерген хәм неологизм фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққында толық мағлыўматты илимий тийкарда улыўма мәселелери қамтылған.

Автордың тағыда «Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» [3,178-190] илимий монографиясында көркем шығармларда стиллик өзгешеликлерине толық сыпатлама берип өткен. Эмоциональлық-экспрессивлик жақтан аңлататуғын олардың семантикалық тәбиятына тән поэтикалық образлылыққа байланыслы екенлигин, көркем әдебий стилде сөз мәнилериниң образлылығын, тәсирлилигин, тил көркемлилигин пайда етиўде үлкен роль атқаратуғынлығын айтып өтеди:

Қыялымда қанат байлап өзімше,
 Дегендей-ақ Темікеңнің сөзінше,
 Жазыушының айға қолы жеткени,
 Оқыушының мухаббаты көрінсе.
 (Т.Жумамуратов «Қырғыз досларыма»)

Бунда *қанат байлап*- йошып, айға қолы жеткени-мәқсетіне жетіу тураклы сөз дизбеклери арқалы айрықша поэтикалық мәни беріп турғанлығын билдиреди.

Илимпаз А.Бекбергенов [4,71-77] фразеологиялық сөз дизбеклерін сөз шақаптарына ажыратып қарауда санлықтан жасалып пүтин лексика-грамматикалық бирликти аңлатып, бир синтаксислик хызметти атқарып, қарақалпақ тилинде 1ден 10ға дейінги санақ санлардың көбірек ушырасатуғынлығын көркем шығармалардан алынған мысаллар арқалы дәлілей береди. Мысалы: *Хәмме бир жеңнен қол, бир жағадан бас шығарып ауыз бирлик пенен ислесек, орынланбайтуғын ис жоқ* (Ж.Аймурзаев). *Үш жыл жолында еки көзи сарғайып, кутип отырады-мыш* (Т. Халмуратов). *Егер олай болғанда, баспашының адымын алты аштырмай төбесине жасыл тусирер едим* (Ә. Тәжимуратов). *Екеуиңизде он бармағы өнерге питкен уста адамларсыз* (К. Султанов).

Және бир илимпазымыз С.Т.Наурызбаева: «Фразеологиялық бирлик, бириншиден, еркин сөз дизбегінен өзінин лексика- грамматикалық жағынан бөлінбеушилик характери менен хәм сөйлеу тилинде сол конструкциядағы жай сөз дизбегіне қарағанда формалық жақтан көп өзгеріске ушырай бермейтуғынлығы менен ажыралады. Екиншиден, фразеологиялық бирликтің синтаксислик конструкциясының формалық мәніси менен хақыйқый мәнісине барлық уақытта сәйкес келе бермейди» –деп фразеологиялық бирлик хәм еркин бирлик арасындағы айырмашылығын дәлілейди.[5,70-72] Бул илимпаз ең биринши фразеологиялық сөз дизбеклери бойынша фразеологизмлердің сөзликлерде берилиу мәселелери, фразеологиялық сөз дизбеклерінің бөліну критериялары, олардың қарақалпақша-орысша сөзликте жайласу принциптері хәм усуллары, анықланған, олар бойынша пикирлер келтирилип өтилген.[6]

Илимпаз Ж.Ешбаев[7,158] тәрәпинен фразеологизмлердің қысқаша сөзлиги дүзилип, бунда фразеология хақында түсиник берилип, фразеологиялық сөз дизбеклерін фразеологиялық өтлесиу, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек деп үш түрге бөліп қарайды. Хәр қыйлы сөз шақаптарының хызметін атқарып келиу хәм жасалу курылысы, нақыл-мақаллар менен фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы қатнас, фразеологиялық варианттылық, фразеологиялық синонимлер хақында айтып өтилип, фразеологиялық сөзликтің дүзилиуіне тоқталып, халықтың жийи қолланып журген сөз дизбеклери, алфавитлик тартипте берілгенлиги, фразеологизмлердің варианттарына итибар берілгенлиги, синонимлик хәм антонимлик варианттарына да мүмкиншилиги болғанынша нәзер аударғанлығы сөз етиледі.

Сөзликлер бойынша тағыда Т.Жумамуратовтың [8] «Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников» атлы мийнетінде оқыушылар жәмийетшилиги ушын ең зарүрли мийнет хәм оқыу куралларының бири болып есапланады. Тағыда К.М.Қошановтың [9] «Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь» деген мийнетиде қысқаша фразеологиялық сөзликлерге арналады.

Тағыда Г.Айназарова [10] карақалпақ тилиндеги қурамалы дүзилiske ийе еки бөлектен туратуғын айрықша бир түри еки компонентли симметриялы фразеологизмлер ҳаққында «Қарақалпақ тилиндеги тенлес еки компонентли фразеологизмлер» деген темада илимий диссертациясын жақлады. Бул илимий мийнетте тенлес еки компонентли фразеологизмлер сөз дизбеклери системасында айрықша дүзилме сыпатында хәм фразеологизмлердиң қурамына киретуғын компонентлер(бөлеклер) егиздиң сыңарындай уқсас, ықшам, тендей болған еки параллель симметриялық пүтинниң еки жартысынан турады, оларды структуралық жақтан қарастырғанымызда олардың қурамы бирдей болған еки компоненттен турады, сондай-ақ хәр бир компонент ағзаларыда бирдей гармматикалық формадағы сөзлерден ибарат –деп тастыйықлайды автор. Мысал ретинде жау жағадан, ийт етектең (алыу), улды уяға, қызды қыяға (қондырыу), бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде (болыу) х.т.б. Тенлес еки компонентли фразеологизмлердиң фонетикалық, грамматикалық өзгешеликлери, яғный фонетикалық жақтан жасалыуы бойынша сәйкеслиги, грамматикалық форма сәйкеслиги, синтаксисилик сәйкеслиги, сөз шақапларға қатнасы, гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысуы усулларын дәлийллеп көрсеткен. Жанеде лексика-семантикалық хәм стиллик өзгешеликлерине тематикалық хәм мәнилик түрлерге ажыратып, көркем шығармаларда қолланыу өзгешелигин сыпатлайды.

Академик А.Даулетов өзиниң «Тил билими тийкарлары» монографиясында фразеологиялық сөз дизбегине түсиник бере отырып, басқа илимпазлар сыяқлы 3 түрге бөлип қарап, нақыл-мақаллардың фразеологизмлердиң бир түри сыпатында, « хәр бир тилде сол тилдиң миллий өзгешеликлерине байланыслы фразеологиялық дизбеклери, сондай-ақ халықаралық фразеологизмге айланып кеткен, «ушырма сөзлер», афоризмлер ушырасады, булардың катарына хәр бир тилде жумсалатуғын нақыл-мақалларда қосылады, мине, булардың барлығын бир топарға киргизип, бираз әдебиятларда оны фразеологиялық гәп, айырымларында фразеологиялық сөз деген атама менен атайды. Бизиңше, фразеологиялық гәп деген атама мазмунға көбирек сәйкес келеди, себеби бул топарға киретуғын фразеологизмлер синтаксислик дүзилиси жағынан сөз дизбегинен гөре гәпке көбирек уқсайды» [11,125] -деген тастыйықлауды алға сүреди.

Тил - әдебият пенен тығыз байланыста болып, хәр қандай әдебий шығарманың көркемлилиги оның тили арқалы көринеди. Қәлеген дөретиуши өз шығармаларында халықлық тилден көркем образларды дүзиу ушын сөзлерди, сөз формаларын таңлап қолланады. Хәр бир дөретиуши өз шығармаларында мейли ол поэзия яки проза болсын оның тил өзгешелиги,

шеберлиги, өткірлигін арттырыу мақсетінде фразеологиялық сөз дизбеклерінен кең пайдаланыу арқалы қосымша мәні беріу, образ жасау х.т.б. хызметлерден кең пайдаланады. Көркем шығарма тили бир тәрептен жалпы халық тилин терең үйрениуге тийкар болса, екінші жағынан хәр бир дөретиушінің тил шеберлигін жан-жақлама ашып көрсетиу арқалы әдебий тилимизди рауажландырыудағы ролин анықлаудың бирден бир жолы болып табылады. Себеби, фразеологизмлер көркем әдебиет зәрүрлигін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын жарыққа шығаратуғын ең күшли тил куралы есапланады. Жазыушы, шайырлар дөретиушілердің тил байлығын изертлеу питкеріу қәнигелик яки магистрлик дәрежесін алыу ретінде де талабалар тәрепинен: А.Пиримбетова «И.Юсупов шығармаларында тураклы сөз дизбеклерінің қолланылыуы», (2011, 52-б) Г.Хожабаева «Т.Қайыпбергенов шығармаларындағы фейил мәнили фразеологизмлер» (2013, 85-б), А.Бадахшанова «М.Нысанов шығармаларында фразеологизмлердің қолланылыу өзгешелигі» (2014, 84-б) х.т.б бир қанша мийнетлерди атап өтиуимиз мүмкин.

Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хақында тағыда Б.Юсупова [12, 244] теориялық хәм әмелий жақтан талабалар хәр тәреплеме, сондай-ақ өз бетінше билим алыуын тәмийнлеу мақсетінде берілген материаллар орын алған, онда фразеологизмлерди таллау үлгиси, сөзлик дүзиу ушын соматизмлер менен келген фразеологизмлер дизими берілген оқыу қолланбасы исленип шығылған. Оқыу қолланбада тийкарғы мақсет қарақалпақ тилинің сөзлик курамында фразеологизмлердің тутқан орны, олардың басқа бирликлерден мәнилері, курамы, курылысы, стиллик өзгешелигі, келип шығыуы х.т.б бойынша айырмашылығын түсиндириу, шегарасын дурыс ажыратыуына тийкар жаратыу болса, ўазыйпасы қарақалпақ тилинің фразеологиялық системасын хәр тәреплеме үйрениуден ибарат екенлигін нәзерде тутқан. Китаптың баслы мақсети тағыда фразеологизмлерди тилдің жәмийетлик хызметлерінде орынлы пайдаланылыуында, билимлерди толық өзлестириуде, зәрүр билим хәм көнликпелерге ийе болыуына қанигелерге ең бахалы әдебиет болып саналады.

Илимпаз Б.Диланов[13] тың «Сейфулғабит Мажитов шығармаларының тили» монографиясында С.Мажитов өз шығармаларында көркемдиликти, образлылықты арттырыу, пикирди жәнеде тереңлестирип беріу мақсетінде пайдаланған. Шайырдың көпшилик жағдайларда фразеологизмлерди өзгериссиз пайдаланғанлығын, гейде тилимизде қолланып жүрген айырым фразеологизмлердің басқада вариантларының қолланылғанын: *тамағы тоқ-көйлегі көк-тамағы тоқ, қайғысы жоқ, төрт тәрепи яки төрт таманы қубла-төрт жағы қубла, үнине суу қуйыу-сестине суу қуйыу, тандырды қызғанда жабыу-темирди қызғанда басыу, белдеусиз үйдің тутыуындай-белдеусиз үйдің шыптасындай* т.б, тағыда хәзирги әдебий тилимизде қолланылмайтуғын фразеологизмлерде бар екенлигін: *әпжыланның майын ишкен- сум, ҳийлекер, қазының қызын мұптының баласына бергендей-орынлы ис, үйрек жутаған жылы-аилық, суўсызлық, шелинен жүрип өтпеу-*

жақынламау, суў бұрқип, кесек сұртип-мақтап, сулыўлап хәм басқада, айырым фразеологизмлер өзиниң тийкарғы мәнисинен басқа мәни аңлатыпта қолланылғанлығын: *шебинен шығыў* фразеологизми «*зыянын тийгизиў*», «*ашыўына тийиў*» мәнисинде қолланылса, С.Мажитов «*изине түсиў*» мәнисинде, «*түп десе түкириги жерге түспеў*» турақлы сөз дизбеги «*қатты суўық*» мәнисинде қолланылса, С.Мажитов «*абырайлы*», «*хұрметли*» мәнисинде қолланған.

Жазыўшы хәм шайырлардың жеке сөз таңлаў хәм қолланыў шеберлигин, әсиресе олардың дөретиўшилигинде фразеологизмлерден пайдаланыў шеберликлерин кейинги ўақытлары изертлеўши алымлар саны көбейди. Буған мысал ретинде Г.Алламбергенованың [14,22] «И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши» деген темадағы илимий диссертациясына нәзер тасласақ, 3 баптан ибарат бул илимий мийнетинде фразеологияның әҳмийетли мәселелери хәм көркем шығарма тилиндеги фраземалардың үйренилиўи, тил илиминде турақлы сөз бирикпелериниң изертлениўи, көркем шығармалар тиллери фраземаларының үйренилиўи, И.Юсупов дөретпелеринде қолланылатуғын фразеологизмлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлерине тоқтап өтип, усы бөлиминде көп мәнили фраземалар, синоним, антоним, омоним, соматик фраземалар, фраземалардағы варианттылық мәселелери көрип шығылған. Бесте екен Бердақ туўылған жылы, Өзи үш кемпирдиң *басына жеткен* (И.Юсупов, Сорша). Ғарғысқа ушырап бәри қалыўсыз, *Туқымқурт болғай* деп барар тырналар (Тырналар). *Бунда басына жетиў, туқымқурт болыў*-жөк болыў мәнисинде бир-бирине синоним фразеологизмлер сыпатында қаралған.

*Кеўил деген кеңейсе,
Кең сарайдың өзи ол,
Кеўил қурғыр тарайса,*

Бир тебенниң өзи ол. Бунда *кеўил кеңейиў, тарайыўы* антоним фраземалар.

Мурны аспанда, кеўли айларда болды, Дәўири шым-шытырық болған шөгирме (Шөгирме)-менменлик, менсинбеў мәнисинде келсе, «*Арыў ҳаял қарсысында, Дизе бұгип, басын ийген*» (Тилек); хұрмет қылыў, сыйлаў мәнисинде келген соматик фраземалар. Автор И.Юсупов шығармаларындағы фраземалардың стиллик функциялары атлы 3-бабында шайыр дөретпелериниң фраземаларының стиллик түрлери, узуал стиллик хәм оккозациональ стиллик функциялары, ең соңғы бөлиминде И.Юсуповтың шығармалары фразеологиясында новаторлық мәселеси илимий тийкарда үйренилген.

Тағыда А.Пирниязова [15, 49] «Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имкәниятлары» деген докторлық диссертациясында да изертлеў дереги сыпатында таллаўға алынған фразеологизмлер қарақалпақ фольклорының жүз томлығына киргизилген фольклорлық шығармалардың, соның ишинде дәстанлардың тийисли тил фактлеринен, қарақалпақ тили түсиндирме хәм фразеологиялық

сөзликлеринен, сондай-ақ белгили қарақалпақ сөз шеберлери: К.Султанов, Ш.Сейтов, И.Юсупов, Т.Кайыпбергенов, М.Нызанов, Г.Есемуратова, Х.Даўлетназаров х.т.б шығармаларынан мысаллар келтирилип, олардағы аўызеки хәм жазба әдебий стиллерге тән материаллардан пайдаланылған.

Буннан басқада тил илиминде фразеология бойынша бир қанша мийнетлер исленип атыр хәм тилдің сөзлик курамын байытыўда орны айрықша.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1960. 86-б.
2. Ешбаев Ж. Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселесине //ӨзРИАҚБ «Хабаршысы», 1964. №3, 135-142.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стиллеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис, 1973. 178-190-бб.
4. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар // ӨзРИАҚБ «Хабаршысы», 1968. №3 71-77-бб.
5. Наурузбаева С.Т. Фразеологические единицы и свободное словосочетания// Вестник. ККОАНРУз 1968 №1. – с. 70-72.
6. Наурызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каркалпакского языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре //Автореф.канд. филол.наук. – Москва, 1967
7. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985. 158-б.
8. Жумамуратов Т.Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус, 1985
9. Кошанов М.К. Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь. – Нукус, 2012.
10. Айназарова Г. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке //Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус, 2000.
11. Dawletov A. Til bilimi tiykarları. – Nókis: «Bilim», 2007. 125-б.
12. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Oqıw qollanba. – Tashkent: «Tafakkur qanoati'», 2014. 244-b.
13. Диланов Б. Сейфулғабит Мәжитов шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 2017. 22-28-б.
14. Алламбергенова Г. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши //филол. фан.фалс. доктори... (PhD) дисс. Автореф. – Нукус, 2019. 22-б.
15. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологик системаси ва унинг стилистик имкониятлари // филол.фан. доктори.(DSc) автореф. – Нукус, 2020. 49-б.

БОЛЖАҰ-ЕСКЕРТИҰ МӘНИЛИ ГӘПТЕР ФОРМАСЫНДАҒЫ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Альниязова Г.А.

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Болжау-ескертиу (превентив) мәнилі гәптер хәзирги қарақалпақ тилинде айтарлықтай орын ийелейди хәм олар, әсиресе, нақыл-мақаллар курамында кеңнен қолланылады. Бул мақаланың мақсети – дәнекерсиз қоспа гәп формасындағы нақыл-мақалларда шәрт-нәтийже семантикасы себеп-нәтийже семантикасына айланып, оның менен биригип кетиуі халатларын көрсетип бериуден ибарат. Хәзирги заман грамматикасында жай хәм қоспа гәптерде шәрт хәм себеп мәнилерин бириктириу керек, деген пикирлер ортаға тасланды. Бул мәселе менен көплеген лингвист алымлар арнаулы шуғылланды [қараң: 1, 2, 3, 7, 8]. Философиялық сөзликте *себеп* түсигиниң төмендеги анықламасы берилген: кубылыс (процесс, ўақыя-хәдийсе) басқа кубылыс (процесс, ўақыя-хәдийсениң) себеби болады, егер: 1) ўақыт бойлап биреуі екиншисинен алдын келсе; 2) бириншиси екиншисиниң пайда болыуы, өзгериуі хәм раўажланыуы ушын зәрүр, дәслепки шәрти ямаса тийкары болса [5, 462]. Шәрт – бул «қандай да бир нәрседен қандай да бир екинши нәрсениң бағынышлы (шәртленген) болыуы; объектлер (затлар, олардың халаты, өзара байланыслары) комплексиниң әхмийетли компоненти болып, олардың бар болыуынан усы кубылыстың бар болыу шәртлилиги келип шығады» [6, 706]. Себеп хәм шәрт мәнилері арасында тығыз өзара байланыс бар. Белгили бир шәртлер сақланған жағдайда себеп белгили бир ақыбетлерге алып келеди. «Себеп хәм шәрт арасындағы парқ салыстырма болады. Хәр қандай шәрт белгили бир қатнаста себеп болып табылады, ал хәр қандай себеп тийисли қатнаста нәтийже болып есапланады» [6, 530].

Болжау-ескертиу семантикасы белгили бир жағдай хәм оның итимал қылынған ақыбетлері баянланатуғын сөйлем тәсириниң түри болып есапланады. Мәселен, белгили бир шәртлер сақланғанда/сақланбағанда ўақыя-хәдийседен тийисли ол яки бул нәтийже (салдар, ақыбет) келип шығады. Биз бул жерде дәнекерсиз қоспа гәп формасындағы болжау-ескертиу мәнилі нақыл-мақалларды көрип шығамыз, себеби қоспа гәптердиң бул түри – болжау-ескертиу семантикасын билдириуі ең өнимли түрлеринен бири. Қандай да бир ис-хәрекетке үндеу (шақыру) яки оны жанапай көрсетиу болжау-ескертиудиң тийкары болып есапланады. Егер гәптиң биринши компонентинде баянланған жағдай унамсыз мәнисте болса, жуўмақ-болжау да унамсыз болады. Мысалы: *Қызды сақлай билмеген гүң етеди, жипекти сақлай билмеген жүн етеди; Ылашыққа кирмеген бар ма, төбеси тиймеген бар ма; Сүйиншиге сый бермеген, ол мереке той көрмеген*. Нақыл-мақалларда гәптиң екинши компонентинде баянланған хәдийсе жүз бермеуі ушын не ислемере кереклиги туўралы болжау-ескертиу бериледи. Унамлы тастыйықлау хәм унамлы болжаудан ибарат ескертиудиң мақсети жағдайды баянлау хәм, тийислисінше, табысқа ерисиу ушын хәрекет етиуге ийтермелеу, үндеуден ибарат болады. Мысалы: *Қараның хан болғаны,*

елатына бас болғаны, жигиттің ақмақ болғаны, дәулетіне мәс болғаны; Еки қатын алғаның, бир бәлеге қалғаның, өзиңди өзиң өлмей ақ, терең гөрге салғаның. Бул мысалларда гәптің еки компонентінде де бийкарлау (болымсызлық) көрсеткішлери жоқ. Оның улыўма мазмуны төмендегилерден ибарат: *‘қарадан хан болса, елине бас болады, жигит ақмақ болса, өз байлығына мәс болады’*. Болжаў-ескертиў мәнили гәплердин көрилип атырған түрінде жәмленген үндеў, шақырық семантикасы лингвистикалық хәм экстралингвистикалық факторларға байланысly жүзеге келеди. Лингвистикалық факторлар сыпатында төмендегилерди көрип шығамыз: айырықша лексикалық бирликлер, фәйил формаларының қолланылыўы, қоспа гәп компонентлериниң қатаң белгиленген тәртипте жайласыўы. Мысалы: *Басың екеў болмай, малың екеў болмас; Өгизди өрге салма, қанатың сынар, ақмаққа ақыл айтпа, сағың сынар; Жаўға жалынба, жаныңды алады, даўға жалынба, малыңды алады*. Экстралингвистикалық факторлар қарақалпақ нақыл-мақалларының өзине тән миллий-мәдений өзгешеликлеринен ибарат болады. Мысалы: *Сүймегенге сүйкенбе, бахаң кетер, мың тиллалық геллеңди бир пул етер*. Болжаў-ескертиў семантикасы хәр түрли үндеў, шақырық реңклеринде көзге тасланады. Нақыл-мақаллардағы үндеў, шақырық семантикасының айырықша белгиси тыйым салыў, ескертиў, кеңес бериўди баянлаўдан ибарат болып, бул семантика фәйилдин буйрық мейил (императив) формалары, сондай-ақ, инфинитив, бирлик сан 2-беттеги анықлық мейил формалары жәрдемінде билдириледі. Мысалы: *Жабағы тай деп қорлама, жолға шықса ат болар; Жылағанды сорама, өлгени барды, күлгенди сорама, билгени барды; Еки қатын алғаның, бир бәлеге қалғаның, өзиңди өзиң өлмей ақ, терең гөрге салғаның; Ыңқылдатқан аўырыў алмай сирә қоймайды, алдын билип алмасаң, басыңа жетип жалмайды*. Болжаў-ескертиў мәнили гәплерде себеп-нәтийже қатнасларының мазмуны биринши компоненттеги қандай да бир кубылыс яки ўақыя-хәдийсени екинши компоненттеги болжаў менен байланысly қалда тиккелей тийкарлап бериўден ибарат. Себеп-нәтийже қатнаслары қандай да бир ис-хәрекетти орынлаў яки орынламаўдың мақул яки мақул емеслигин, оны орынлаўға тыйым салыўды тийкарлап бериўден ибарат жанапай мәнилерди де билдирип келеди [4, 35–65]: *Тириде татыўы жоқтың өлгенде ашыўы жоқ; Ант ишкенниң үйине барма, айрандай жуғады; Сыпырасында бир шылым уны жоқ, қызының атын Майдабийке қояды; Тамыр болдың, айтыс жоқ, қолдан бердің, қайтыс жоқ*. Болжаў-ескертиў мәнили гәплердеги себеп-нәтийже қатнасларының прагматикалық тийкары белгили бир кубылыслардың өзара байланысларын түсиндирип бериўден ибарат: *Қорқаққа берме қолыңды, батыл етер жолыңды; Орнын таўып көмек бер, атың қалар мәңгилик*. Болжаў-ескертиў мәнили гәплерде себеп-нәтийже қатнасларын баянлаўда нәтийже үстинлигине көбирек итибар қаратылады: *Отты геўлеме, өширерсең, қоңсыңды геўлеме, көширерсең*. Көпшилик жағдайларда қоспа гәптің жуўмақ-болжаўды баянлаўшы екинши компоненти қорқытыў, ескертиў мәнили лексикалық бирликлер менен айқынластырылады. Буған кери жағдай унамлы семантикаға ийе болжаў-

ескертиулерде көзге тасланады. Бундай гәптер хошаметлеу ямаса ескертиу семантикасының болуы менен ажыралып турады. Бунда унамлы нәтиьжеге тек усыныс етилген ис-хәректелерди әмелге асыру аркалы ғана ерисиу мүмкинлиги баянланады. Биз топлаган материлларда болжау-ескертиу мәнили дәнекерсиз қоспа гәптердиң төмендеги түрлери анықланды: биринши хәм екнши компонентлерде фейил-баянлауыш бирлик сан, 2-бет анықлық мейил формасында келген дәнекерсиз қоспа гәптер; биринши компонентте буйрық мейил формасы қолланылған дәнекерсиз қоспа гәптер; еки компоненти де инфинитив гәп болған дәнекерсиз қоспа гәптер. Дәнекерсиз қоспа гәптиң еки компонентте де фейил бирлик сан, 2-бет анықлық мейил формасында қолланылғанда шәрт-нәтиьже семантикасы басымырақ болады. Мысалы: *Қорқақты көп қорқыта берме, жети журттан тауып аларсаң*. бул гәптиң биринши компонентинде хәрекеттиң макул емеслиги атап көрсетилген. Екнши компонентте усы макул емес хәрекеттиң ақыбетине болжау берилген. Бундай гәптердиң биринши компонентиндеги буйрық мейил (соның ишинде болымсыз формасы да) модаллық үндеу (шақырық) мәнисин билдиреди хәм гәптиң екнши компонентинде баянланған болжаудың себеби бола алатуғын жағдайды баянлайды. Мысалы: *Пайданың изинен қуума узаққа – түспейсең сонда дузаққа*. Бундай түрдеги дәнекерсиз қоспа гәптерде хәрекетлерди ислеудиң макул/макул емеслиги, мақсетке мууапықлығы/мақсетке мууапық емеслиги хәм т.б. ҳаққында модал реңклер үстин болады. Бундай жағдайларда себеп-нәтиьже қатнаслары көбирек орын алады. Болжау-ескертиу мәнили гәптердиң айырықша формасы – компонентлери инфинитив гәптер формасындағы нақыл-мақаллар. Бундай гәптерде себеп-нәтиьже ямаса шәрт-нәтиьже қатнаслары интонация, компонентлердиң жайласуы тәртиби, сондай-ақ, гәптиң лексикалық курамы жәрдемінде баянланады: *Байға куда болу – күйеуден жуда болу*. Бундай гәптердиң басым көпшилиги шәрт-нәтиьже қатнасларын билдиреди. Макуллық, үндеу (шақырық), тыйым мәнилери аңлатыуда инфинитив хәрекетти келешектеги хәрекет сыпатында көрсетиуи мүмкин [9, 149]. «Инфинитив – инфинитив» моделиндеги болжау-ескертиу мәнили дәнекерсиз қоспа гәпте келешек тууралы жуумақ-болжау бериледи.

Солай етип, бизиң үйрениулеримиздиң көрсетиуинше, дәнекерсиз қоспа гәп формасындағы хәм болжау-ескертиу мәнисине ийе қарақалпақ нақыл-мақалларындағы компонентлер арасында хәм шәрт-нәтиьже, хәм себеп-нәтиьже қатнаслары анықланады. Болжау-ескертиу ушын тийкарғы қатнаслар шәрт-нәтиьже қатнаслары болып есапланады. Себеп семантикасы айырым гәптерде қосымша мәни сыпатында баянланады хәм ол гәптиң лексикалық курамына, интонациялық көринисине, фейил формаларына хәм басқа да факторларға байланысly болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Альниязов А.И. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәплердің функционал-семантикалық өзгешеликлері. – Нөкіс: Илим, 2020. 148 б.
2. Всеволодова М. В., Яценко Т. А. Причинно-следственные отношения в современном русском языке. – М.: Русский язык, 1988. – 208 с.
3. Лебедева Е. В. Причинно-следственные конструкции со значением эмоционального состояния человека и их речевые реализации. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М.: МГОПИ, 1992. 18 с.
4. Теремова Р. М. Опыт функционального описания причинных конструкций. Учеб. пособие по спецкурсу. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1985. – 70 с.
5. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова: 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
7. Хааг Э.-О. Функциональная типология и средства выражения причинно-следственных отношений в современном русском языке. Дисс. док. философии по русскому языку. Тарту, 2004. 162 с.
8. Холодов Н.Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. Учебное пособие. Ч. 1. – Смоленск, 1975.
9. Шелякин М. А. Функциональная грамматика русского языка. – М.: Русский язык, 2001. – 288 с.

ПОВЕСТЬЛЕР ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢИ ТУҰРАЛЫ

Х. Утемуратова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Повестьердеги тил өзгешеликлері стиль, дөретилий ұстаханасы, тарийхы мәселелері менен байланысқан. Кейинги жыллары филолог илимпазларымыз бул мәселелерде бир қатар пикирлер көрсеткенлиги мәлим. Тил – миллет келешегі. Өтмиштен берли нешше-нешше сынақлардан өтип, ана тилимиз өз тарийхына ийе болады. Өзбек, қазақ, башқұрт, татар, монгол, рус, англис, немец, француз, япон тиллері менен бир қатарда қарақалпақ тил билими де раўажланыў тарийхына ийе есапланады. Тиллер миллетлер келешегі менен тиккелей байланысады. Тил тарийх пенен де байланысly. Тил раўажланыўы ушын пидәкер изертлеўшилеримиз мудамы теперишлик пенен, белсенди мийнет етеди. Тил турмыста қолланылады. Бүгинги күнде тилдің қолланылыў өриси кеңейип бармақта. Бул жыллары қарақалпақ повестьерин арнаўлы изертлеген илимпаз Ж.Сағидуллаева болды. Ол бир қатар илимий-теориялық мақалаларында, сондай-ақ изертлеў жумысында повестьер бойынша жуўмақларын береді. Филология илимлері докторы, профессор С.Ахметов «Қарақалпақ әдебий сыны» атамасындағы кітабын

1993-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан 296 бет етип шығарды. «Әдебий критикада (сында – У.Х.) қарақалпақ прозасының мәселелери» атамасында 189-229-беттерде повестьлердің изертленуі туғалы сөз етеди. Жаңа бурылыстар басланғанын, дәлийлли жуўмақлаўлар, терең илимий пикирлер сыншылардың мийнетлеринде басым екенлигин атап өтеди. Белсендилик пенен сыншылардың көркем шығармалар бойынша өз сөзлерин айтқанлығын айрықша атап өтеди. Еле де шешилмеген мәселелер баршылық екенлигин де белгилейди (189-бет). Рецензиялық, сын-библиографиялық, проблемалық сыпатта мақалалар көлемин, саны да көп екенлигин айрықша атап өтеди. С.Ахметов стиль, усыл бойынша айырым талас-тартыслы пикирлер, түсиниклер туғалы ойларын көрсетеди (227-бет). Т.Қайыпбергенонның «Тәнха өзиңе мәлим сыр» повестиндеги Пердехан, Светлана, Жумабай образларын салыстырмалы қарастырған Қ.Султанонның мийнетлериндеги гейбир алжасықлар ҳаққында пикирлерин билдиреди (228-229-беттер). К.Рахманонның «Нөсер», М.Қайыповның «Жыртылған дәптер» повестьлери бойынша айтылған айырым пикирлерге (З.Насурлаева мийнетинде) қатнасын да көрсетеди (227-бет). Китапта сын мийнетлер бойынша алым баҳалы тужырымларын билдиреди. Шынында да, сынның раўажланыўында әдебияттың раўажланыўы белгили орын тутады. Прозалық шығармалар бойынша жазылып атырған сын мийнеттерде жетискенликлер де, кемшилик-нуқсанлар да ушырасады. Автор усыны дурыс белгилеп береди (158-159-беттер). «Шөлде», «Жети хат» ҳәм де «Ата мәкан» повестьлери қарақалпақ прозасында повесть жанрының тез раўажланыўында өз орнына ийе. Көркем сөз зергериниң көп санлы гүрриңлери оқыўшылар тәрәпинен қызығып оқылады. 1994-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Пәтпелектей пәлпеллеген достым-ай» гүрриңлер топламы басылып шықты. Бул топламдағы гүрриңлер көркемлиги менен танылады. Ә.Атажанонның повестьлери арасында «Сарғайған дәптер» повести бойынша «Қарақалпақ әдебиятының мәселелери» атлы топламда («Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 324 бет) К.Худайбергенонның «Дәўир талабы ҳәм жаслар творчествосы» атлы мақаласында әдеўир сөз етилди (154-бет). Илимпаз Гүлсим, Сайыпназар образларын таллайды, жазыўшының изленислерин айтып өтеди. Лекин, повестьтеги Гүлсимниң өлими сүўретленген эпизодлар жасалма екенлигин белгилейди. Ж.Нарымбетонның усы топламда жарық көрген «Проза ҳәм ҳәзирги дәўир» атлы мақаласында (29-52-беттер) «Ата мәкан» повестин таллайды, жетискенликлерине тоқтайды (33-бет). Қ.Мақсетонның «1966-жылдағы повестьлер ҳаққында» мақаласында да жазыўшының «Сарғайған дәптер» повестин таллайды, кемшиликлерин айтып өтеди (192, 196-беттер). С.Баҳадырованың «Фольклор ҳәм совет прозасы» атлы китабында (1984-жыл) «Ата мәкан» повестине тоқтап өтеди. П.Нуржанонның «Дәўир талабы ҳәм көркем әдебият» атлы китабы «Билим» баспасынан 1993-жылы 160 бет етип басып шығарылды. «Экологиялық ҳүждан ҳәм көркем әдебият» атлы мақаласында илимпаз «Шөлде» повести туғалы пикир билдиреди. «Қарақалпақ әдебиятында адам ҳәм тәбият» атлы мақаласында да усы повесть туғалы пикирлерин раўажландырады. Таўмурат, Боранбай, Әбди

образларын таллайды. Ғарры образының көркемлігі бираз төмен екенлігін, құрғақ, декларациялық сөздер менен пикирлерін жеткергенлігін айтады (40-бет). Демек, илимпазларымыз Ә.Атажановтың повестері туғұралы бир қанша пикир көрсеткени мәлім болады. Бирақ, Ә.Атажановтың жазыушылық стили, оның повестерінің көркемлік өзгешелігі, тили, басқа жазыушылардың шығармаларынан айырмашылығы, образлар дөретиуіндегі шеберлігі, сюжетти раўажландырыудағы өзгешеліктері туғұралы арнаўлы изертлеулер жүргизиў керек болады. Айрықша, жазыушының «Жети хат» повести жаслар турмысын шебер сүүретлеген. Атынан белгили болып турғанындай, хатлар арқалы қахарманның характерлері ашылады. Әсиресе, «Қарақалпақстан» баспасынан 1978-жылы өз алдына китап болып басылып шыққан «Ата мекен» повести ҳаққында арнаўлы сөз етиў керек болады. Бул повестте Қәлий ғарры, оның баласы Қасым образлары көркем жасалған. Қасымның оқыў питкерип аўылда агроном болып жумысты баслаўы менен повесттегі ўақыялар раўажланады. Қасым Таўманның өз меншигін ойлаған ҳәрекетлерине қарсы гүреседи. Айқыз бенен Қасымның муҳаббаты да повестте шебер сүүретленеди. Туўылған жерге келген жас жигиттиң жумыс ислеў барысындағы ҳәрекеттері повестте бериледи. Әжағасы Базарбайдың да өзине тән келбети көрсетиледи. Бул повесттиң жазылуы дәуирин жазыушының өзи 1969-1972-жыллар деп белгилеген. Демек, ХХ әсир прозасындағы 60-70-жыллардағы жазыушылардың изленислерин көрсететуғын прозалық шығармалардың бири екенлігі белгили. Инсан туўылады, өседи, киндик қаны тамған мекен, кеңислик адам ушын ең қымбат орын саналады. Әжинияз шайырдың өзи де

-Жоқ едим, бар болдым кәмалға келдим,

Минип әреби атлар дәўранлар сүрдим,

Наныңды көп жедим, рәхәтин көрдим,-деп киндик қаны тамған мекеннің адамға қәдирин түсиндиреди. Ә.Атажанов та ата мекеннің инсанға қәдирли екенлігін айтады. Қәлий ғарры да ата мекенді көзи қыймай жүреди, ойланады, кеўил кеширмелері повестте түсиникли, исенимли етип бериледи. «Мен сизлер деп не көрмедим, қаншама азап шекпедим. Әке де, шеше де болдым. Өгей ана қолына телмирмесин, жүернемек дегенди еситпесин деп не қылмадым, дигирман да тарттым, нан да қатырдым, басыма жаўлық салып сыйыр да саўдым. Отқа күйип, суўға түстим ғой» (129-бет). Бул психологиялық кеширмелер ашып берилген орынлардан мысаллар еди. Бундай эпизодлар повестте әдеўир ушырасады. Қасымның ойлары да көркем сүүретленеди. Хәзирги дәўирдеги проза оқыушысы да повестти қызығып оқыйды. Бирине-бири уқсамайтуғын характерлер оқыушыны ойландырады. Совхоз директоры пүткиллей өзгеше етип жасалған. Оның ишли-тыслы сыпатлы адам екенлігі повестте сүүретленеди. Таўман өз пайдасын хәмме нәрседен үстин қояды. Оның баласы да әкесине арқа сүйеп, таза трактор келсе биринши минийге әдетленген. Булардың бәри-бирине-бири карама-қарсылықлы характерлер ретинде повестте берилген. Айқыз, Айгүл образлары да өзгеше етип жасалған. Ә.Атажанов диалогларды шебер курады. Мәселен, Қасым менен

Сапарбайдың диалогы көркем берілген (63-бет). Қахарманлардың тилинде қарақалпақ халқының түпкиликли-төл сөзлери шеберлик пенен бериледи. Мысалы, «төбеме мингизип» (9-бет), «муртымызды балта кеспейди» (9-бет), «арбаны сүйреп» (28-бет). Бундай сөзлер айтажақ пикирди ықшамлап, тыңлаушыға жеткеріуде өз әхмийетине ийе. Жазыушының өз стили бар, ол басқа жазыушыларға уқсамайды. Қахарманлар характерин жасауда бұл анық көринеди. Қәлий ғарры образы өзгеше жасалған. Мәмбет пенен оның әңгимелесиуінде бұл образлардың хәр бириниң өзине тән өзгешелиги анық көринеди. Улыұма, миллий турмысымыздан қызықлы ўақыялар повестьке көплек киргизилген. Бұл ўақыялар қахарманлардың еслеулері арқалы бериледи. Жуўмақлап айтқанда, жазыушының повестьлери тили, көркемлиги менен сыпатланады.

Шынында да, көркем шығармалардың тили бойынша әдеуір ойланыў керек болады. М.Нызанов, Ш.Уснатдинов, З.Бекбергенова прозасы, повестьлери өз дөретилиў тарийхына ийе. Мысалы, повестьлердиң тили бойынша пикир жүргизетуғын болсақ, бир-бирине дым уқсас дөретпелерди көплек ушыратамыз. Айрықша атап айтатуғын болсақ, кейинги жыллары дөретилген қыссаларда, повестьлерде қахарманның дараланған жеке өзгешеликлери оншелли белгиленбегенине гүўа боламыз. Персонажлар жүдә көп санлы болып, биреў-биреуинен айырмашылық белгилери шамалы болады. Дурыс, диалоглар, монологлар бираз шебер қолланылады. Полилоглар да керекли жеринде бериледи. Мәселен, жазыушы Ш.Сейтовтың «Исине тиркелип тигилсин» атамасындағы детективлик прозаның үлгиси болған повестинен мысаллар алып қарасақ, күнделиклерде де, Әбилқасымның сөзлеринде де, барлық орынларда қахарманлар бир қыйлы етип пикирлейди, бундай кубылыслар повестьти оқыушыны жалықтырып жиберери сөзсиз.

«Халқабад» атлы романларында бир қанша персонажлардың тилин көркемлик пенен дараластырып жаратқан жазыушы соңғы повестинде бир қәлипке түсип кеткен сыяқлы. Е.Өтепбергенлиниң «Қумар» повестинде де усыған уқсас проза оқыушыларды зериктирерлик, автор тилинен баянланған, қахарманлар айтып берген ўақыялар менен дус келемиз. Повесть көлемин көбейтиў ушын айырым эпизодлар киргизилген сыяқлы сезиледи. Журналымыз бетлеринде дағазаланған туўындыларда да бұл кемшиликлер ушырасып турады. Жас дөретиушилердиң шығармаларында да бұл нуқсанлар гезлеседи. С.Баҳадырованың повестьлеринде де буған уқсас кубылысларды гезлестиремиз. Демек, прозалық шығарма жазбақшы болған автор тилимиз байлықларын өзлестириуи дәркар. Дизбекли қоспа гәп қалай дүзиледи, қоспа гәп, иркилис белгилери деген не, хәр бирине дыққат пенен қарамақ тийисли. Ана тилимизде қанша сөзлер тот басып жатыр дейсиз. Ә.Пахратдиновтың «Айдос бий хәкқында әпсана» повестинде де Айдос, Есенгелди сыяқлы тарийхтағы персонажлар да заманагөй адамлар киби сөйлеседи. Солай етип, көркем шығарма жазғанда тилине итибар бермегимиз керек. Прозаиклеримиз ритмикалық проза үлгисинен де пайдаланады. Мысалы, «Жуман жылқыманның аўылы», «Болар бала бес жасынан

белгили», «Минарасы бийик Мәскей», «Муптилла муптының мәслахаты», «Аразласқан ағайын». Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты К.Мәмбетов шығармаларының тили, дөретилиў, жазылыў тарийхы бойынша жазғанда, «Имтихан» деп аталған повести ең көп қарама-қарсылықларға ушырағанын, қуўдалаўлар болғанын жазады. Бундай мысалларды көпкеп келтирсек болады. М.Сейтниязов поэмалары мысалында да көриўимиз итимал. К.Рахманов та бул тәризли қыйыншылықлар ҳаққында жазады. Солайынша, ҳәр бир шығарма өз тарийхына ийе болады. Повестьлердеги тил мәселеси ең әҳмийетли мәселелерден бири есапланады. Илимпаз мийнетлеринде булар ҳаққында айтады. Көрнекли алымға келешек ислеринде табыслар тилеймиз.

ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ДӨРЕНДИ КЕЛБЕТЛИКЛЕР

Х.Е.Өтениязова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Көркем шығарманың тилин изертлеў сол шығарманы түсиниўде үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан да Н.М.Шанский былай дейди: «Тил әдебияттың тийкары болғаны сыяқлы, әдебий тексттиң лингвистикалық анализи оның әдебияттаныў хәм стилистикалық жақтан үйрениўдиң тийкары болып табылады. Тек усынан кейин ғана әдебий шығарманың идеялық мазмунын хәм көркемлик өзгешелигин белгили бир синтетикалық тарийхый-филологиялық бирлик ретинде изертлеўге өтиўге болады» [5,6;].

Әжинияз шығармаларында келбетликлер тийкарынан аффиксация, сөз қосылыў усыллары арқалы жасалады.

Аффиксация усылы арқалы келбетликлер атаўыш хәм феийл сөзлерден жасалады. Атаўышлардан төмендеги аффикслер жәрдемінде келбетликлер жасалған:

-лы/-ли аффикси предметте қандай да бир белгиниң бар екенлигин билдиреди:

Жолыңа қарайман ертели-кешли,
Күннен де шырайлы, айдан рәуишли,
Ай жүзлим, пал сөзлим, ақыллы, если,
Инкарым, дилбарым, неге келмедің? (29-бет)
Шул күн атқа өз мейлинше жем берип,
Сүйлинли палаўды жедик дем берип. (54-бет)

Бул аффикс предметтиң, адамның шығыў орнына байланыслы белгини де билдиреди:

Бозатаўлы гүлбийнәфше нәзәлим (12-бет)
Ядтан шықмас айтқан сөзи,
Лақабы аның хийўалы қыз. (29-бет)

-лық/-лик қосымтасы арқалы жасалған келбетликлер:

Қыяметлик дос укынды қушақласып жол сорағлап,
Ах, дарийға, ўах, дарийғ, мың саны әрман шықты жан. (68-бет)

-сыз/-сиз мәніси жағынан -лы/-ли аффиксинің антонимии болып есапланады, сонлықтан ол предметте қандай да бір белгинің жоқ екенлігін аңлатады.

Хатсыз, қәлемсіз шекилген (37-бет)

Жорғасыз, жүріссіз бір шабан аттан,

Қос арбаға белли өгіз яқшырақ. (96-бет)

-қы/-ки, -ғы/-ги, -дағы/-деги, -тағы/-теги аффикслері белгили бір орынға ямаса ўақыяға байланысly белгини билдирип келеди:

Аўылдағы кәтқудаға,

Саны жоқ пара пул керек. (82-бет)

-дай/-дей, -тай/-тей, -дәй аффикслері бір предметти екинши предметке теңеў нәтийжесинде пайда болған нәтийжениң белгисин билдиреди. Бул қосымтаны гейпара илимпазлар форма жасаўшы деп сөз етсе, екинши бір илимпазлар оны сөз жасаўшы аффикслер қатарына жатқарып отыр. Мәселен, проф. Ш.Рахматуллаевтың пикиринше, -дай аффиксин «лексема жасаўшы емес, бәлки теңеў формасын (форма жасаўшы) деп анализ қылыў туўры» [4,52;].

Ғ.Мусабаев өзиниң мийнетлеринде -дай/-дей қосымтасын сөз жасаўшылар қатарына жатқарып оның тийкарғы семантикасы теңеў, салыстырыў екенлігін көрсетеди [3;64;].

Алымлардың булай пикир жүритиўи олардың сөзлерге қосылыў активлигине тийкарланса керек: олар сөздиң түбирине де (*аттай, таўдай*), басқа сөз түрлеўши қосымталардан кейин де жалғана береді (*перзентлеримиздей, таўлардай т.б.*); екиншиден, усы қосымталар арқалы жасалған дөренди түбирдиң негизги мәнисинен пүткиллей басқа сөз жасалмайды. Мысалы: “*таўдай*”, “*аттай*” сөзи таўдан басқа екинши бір түсиникти емес, ал “*таўға уқсаған*”, “*атқа уқсаған*” мәнилерди ғана береді. Сонлықтан оны теңеў, салыстырыў уқсаған семантикасы бар сөз жасаўшы қосымта деп қарағанымыз мақул.

Н.К. Дмитриев бул қосымтаның шығыў дәрегін -дек формасына байланыстырады [2,47;]:

Қатарынан артқан ақыл хәм ойы,

Сәўирдей келискен қәўмети бойы. (29-бет)

Әжинияз шығармалары тилинде жоқарыдағы аффикстин -дайын/-дейин формасы да ушырасады:

Йүре алмадым ойнап-күлә,

Мәжнүңдейин шықтым шөлә. (41-бет)

XIX әсир жазба әдебий тилиниң тәсириндеги Әжинияз шығармалары тилинде -дай/-дей аффиксиниң -дек вариантында ушыратыўға болады. Бул аффикс ғалабалық атлықларға, сондай-ак меншикли атлықларға да жалғанып келбетлик жасайды. -дәк/-дек қосымтасының хызмети де -дай/-дей қосымтасының хызмети менен бирдей. Булар екеўи де келбетлик жасаў менен бирге теңеў, салыстырыў мәнисин билдиреди. Сонлықтан оларды генезислик жақтан бирдей деп қараўға болады. М.Мукаррамовтың көрсетип өткениндей, -дай/-дей қосымтасы сөйлеў стилине тән болса, -дәк көбинесе

жазба стильге тән. Хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылыў өзгешелиги жағынан *-дай/-дей* бир қанша актив.:

Дүньяға хеш келмес сендей бир дилбар

Жүзи он төрт күнлик айдек минәўўар (17-бет)

-ы/-и, -ый/-ий аффикслери предметтиң шығысына, тегине байланыслы белгилерди аңлатып келбетлик жасайды:

Мойны қулаш әреби атлар,

Яллы болур, ялсыз болур (42-бет)

Қалпақыйман деди хаслы хәм задын,

Сандағлыман деди сорсаң елатын. (66-бет)

-лас/-лес аффикси ортақлық, шериклик белгини билдиреди:

Булжымас, ўәделес ярым Аман ба? (24-бет)

-ўар аффикси Әжинияз шығармаларында келбетлик жасаўшы сыпатында қолланылады:

Үмидўар инсан дүньясы,

Шәўкетсиз дәўрана мегзер. (37-бет)

Әжинияз шығармалары тилинде қарақалпақ тилине тәжик-парсы тиллеринен кирип, префикс хызметинде қолланылыўшы *бий-,на-, бәд-* усаған элементлердиң жәрдемінде жасалған келбетликлер де ушырасады:

Сунқар гезмес қанатынан қайырылса,

Бийхуш болыр ана улдан айырылса. (61-бет)

Кетпес хеш ызасы беглер, ағалар,

Ғош йигит нахәқтан тартса дөхмәти. (79-бет)

Сол қыздың сәўкеле либасын кийип,

Бәдбәшар ғырнақтың келишин көриң. (48-бет)

Келбетликлер фейил түбирине төмендеги сөз жасаўшы аффикслердиң жалғаныўы арқалы жасалады:

-шак/-шек: Қырық бесте болар қызғаншақ,

Қызығы қашқана мегзер. (92-бет)

Пәтиўасыз хәм умытшақ,

Суў көтермес ол ашыўшақ,

Еллиде болар мақтаншақ,

Бир дағдан ашқана мегзер. (92-бет)

-ғыр/-гир: Алғыр қус хор болар балдан айрылса (82-бет)

-ғыш/-гши: Көргишлер айрылса ол еки көзден (81-бет)

Рәўиш жасаўшы *-ша* қосымтасы арқалы жасалған келбетликлерди де ушыратыў мүмкин. Бул қосымта-рәўиш жасаўда жүдә ертеден киятырған қосымта. Г. Айдаров бул қосымтаның Орхон-Енисей хәм ески уйғыр жазба естеликлеринде ушырасатуғынлығын көрсетеди [1,231;]. Хәзирги қарақалпақ тилинде де бул қосымта басқа түркий тиллериндеги сыяқлы рәўиш жасаўда актив қатнасады:

Бар екен бир арыўы, аты оның Айша ерур,

Қулшық ойда көрдим аны,беллери қылша ерур,

Йол азабын көп көрипмән, хәр саатым күншә ерур

Хәр күним айша ерур, хәр бир айым йылша ерур. (69-бет)

Мәртте ат болмаса, атша жуўырар. (85-бет)

Сөз қосылыў усылы. Еки ямаса оннан да көп сөзлердиң қосылыў арқалы жасалған келбетликлер: составлы келбетликлер, жуп келбетликлер, тәкирар келбетликлер хәм бириккен келбетликлер болып бөлинеди.

Әжинияз шығармаларында составлы келбетликлер структуралық жақтан хәр қыйлы болып:

1) Компонентлери тек ғана келбетлик сөзлерден дүзилген келбетликлер:

Астыма минген атым сур қаракер,
Сорғалап сур қарадан ағады тер. (123-бет)

2) Анықлаўшылы сөз дизбеклерине келбетлик сөз жасаўшы -лы/-ли, -лық/-лик аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалған составлы келбетликлер:

Қара көзли, шийрин сөзли дилбарым,
Сендин өзге сәўер ярым йоқ мениң. (7-бет)
Шийрин-шекер сөзли, сүшик зибанлы,
Сәнем киби қыпша беллери бардур. (39-бет)

3) компонентлери атлықтан болған составлы келбетликлер:

Алма көз әреби атдур мингени (39-бет 88)
Үрпек шаш, сары тис болып,
Жанып сөнген отқа мегзер. (92-бет)
Қара көз, қыпша бел қыз билен жаўан,
Йүзлери гүл киби, көзлери мәстан. (119-бет)

Жуп келбетликлер еки келбетликтің жупласыўынан жасалады:

Үйге меҳман келсе, кеўил ашмаға,
Әдепли-әрканлы уғыл зат керек. (94-бет)
Жақсы-жаман, заўқы-сапа сүриўге...
Халық билен ғалаба ғайрат керекти. (105-бет)

Тәкирар келбетликлер бир келбетликтің жуп сөз формасында тәкирарланып келиўинен жасалады:

Дегрисинде әлўан-әлўан булағы. (109-бет)
Өзиңиздей үлкен-үлкен мырза қыздан,
Елтири сеңсең алайын мен деп келдим. (127-бет)

Бириккен келбетликлер хәр қыйлы сөзлердиң өз-ара биригип, келбетлик мәнисине ийе болыўы арқалы жасалады:

Сорықайнаған сорлы қулға,
Жайнап жаснар заман керек. (83-бет)

Солай етип, Әжинияз шығармалары тилин үйрениў арқалы оның стилин анықлаў мүмкиншилигине ийе боламыз. Бул арқалы Әжинияз шығармаларының тили өзине дейинги хәм өзинен кейинги шайырлар шығармалары тилинен айырмашылығын, шайырдың улыўма қарақалпақ әдебий тилине қосқан үлесин анықлаў мүмкин болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айдаров Г. Көне түркі ескерткіштерінің тілі. Алматы, «Мектеп», 1986.
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.
3. Мусабаев Г. Қосымша –дай/-дей,/-тай/-тей туралы. Известия АН Каз ССР. Серия филология и искусствоведения. Вып. 3-4. Алма-Аты, 1955. стр. 47-58.
4. Рахматуллаев Ш. -дек форманти ҳақида. - Ўзбек тили ва адабиёти. 1977. №1. 48-52 б.
5. Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. Л., «Просвещение». 1984.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «КӨЛЕМ» ХӘМ «МАЙДАН» МӘНИЛЕРИНИҢ БИЛДИРИЛИҢ ЖОЛЛАРЫ

Х.Е.Өтениязова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Өлшем мәнісін билдиретуғын тил бирліктері көпшілік тиллерде арнаулы изертлеу объекті болды. Атап айтқанда, Ф.И.Петрушевский [7], В.Депман [2], С.К.Кузнецов [4], Л.А.Молчанова [6] Д.И.Прозоровский [8], Л.В.Черепнин [10], Г.Я.Романова [9] хәм т.б. алымлар тилдегі метрологиялық бирліклердің қасиетін жанжақлама ашып беріуде хәр қыйлы аспектілерде изертлеу жұмыстарын алып барды.

Өлшем семантикасын билдиретуғын тил бирліктерін топарларға ажыратыудың екі түрлі жолы бар: биріншісі – тил тараулары бойынша, екіншісі – микро түсиниклер шеңберінде. Өлшем категориясының хәзиргі дәуірдегі тиллік тәбиятын ашып беріуде бул екі усыл да параллель пайдаланылады. Себебі хәзиргі қарақалпақ тили бул мәселе бойынша бай материалларға ийе, сонлықтан ол бирінші гезекте түсиниклер шеңберінде топарларға ажыратылып, өлшем категориясының тәбияты ашып бериледи. Олай болса, өлшемнің қолланылуы өрісін қурайтуғын микросемантикалық топарлары хәм олардың тиллік парадигмалары төмендегіше:

«Көлем» түсинигинің билдирилиуі. Көлем – бул дене ямаса заттың ийелеген кеңілігінің муғдарлық сыпатламасы. «Көлем» түсинигі әдетте көзге көринетуғын затлардың сыртқы пишимине қатнаслы қолланылады. Бунда көлемлік өлшемлер конкрет өлшеу қураллары менен ямаса соған шамалас екінші зат пенен салыстырыу, теңеу арқалы, хәтте гейде образлы ойлау тийкарында да жүзеге асады. Көлем «үлкен/ киши» түсиниклерине тийкарланады. Сонлықтан көлем семантикасын билдиретуғын лексемалық бирліклер усы таянышлық түсиниклерди тийкар етеди. Болмаса көлемнің үлкен-кишилигін айырыуда барлық затларға ортақ өлшем, турақлы шегара болмайды. Бул хәр бир заттың көзге үйреншикли, ойда әбден қәлиплескен орташа көринісі, қәлипли мөлшері арқалы анықланады. Хәзиргі

қарақалпақ тилиндегі «көлем» түсиниги лексикалық дәрежеде тийкарынан келбетликлер арқалы берилсе, гейде аўыспалы мәнидеги басқа сөз дизбеклери арқалы да бериледи. Олар төмендегилер:

Үлкен: үлкен, ири, уллы, нәхән, тайнапыр, алп, таўдай, дәў, дәўдей, дырдай, дардай хәм т.б.

Кишкене: кишкене, киши, кишкантай, майда, шүйкедей, түймедей, қаршадай хәм т.б.

Бул лексикалық бирликлердиң көпшилиги «көлем» түсиниги менен бирге «майдан» түсинигин де билдиреди. Деген менен олардың конкрет семантикалық хызмети контекстте анықланады:

Тамырдай тарап ытқыған сала,

Дәрбентте бәлент бир ұллы қала [3.137].

- Тап ұсыманда ағам нәхән тайнапыр бир ылақаны шанышып алған еди,- деп Айқыз сөзин даўам етип, - ылақа да үлкен бола береді екен, мен соған еле таң қаламан [1.33].

Егерде муз үстинен келе алмасақ қайық пенен қайтармыз деп Қаллибек сонғы келгенинде кишкентай аў қайығында алып кеткен еди [1.71].

Хәзирги қарақалпақ тилиндегі көлем семантикасын билдиретуғын синтетикалық формалар төмендегіше:

- көлем семантикасы гейбир конкрет атлық сөзлерге -дай/ -дей, -тай/ -тей формасын жалғаў арқалы билдириледи: таўдай, үйдей, қазандай, асықтай, түймедей хәм т.б. Аспан ашық, асықтай булт жоқ, қаўадағы шарбы яңлы ақ бултлар байраққа шабылған атлардай изли-изинен өтип атыр [1.11].

Бул жағдайда бир заттың көлеми екінши заттың көлемине бири бириниң уқсаслық негизинде эталон болады, айырым жағдайларда арттырып салыстырылыўы мүмкин.

Пиллердей туўлап дос пенен душпан.

Шашырады қанлар шоқмардай муштан [3.180].

Арттырып салыстырыў «үлкен» ямаса «киши» түсиниклериниң бириниң мәнисин бериў зәрүрлигинен келип шығады;

-көлем семантикасы гейпара «көлем» түсинигин билдиретуғын сапалық келбетликлерге -рақ, -рек -ырақ, -ирек; -лаў, -леў дәреже қосымталары жалғаныў арқалы билдириледи: үлкенирек, киширек, майдарақ; үлкенлеў, кишилеў, ирилеў хәм т.б. Бул жерде келбетликтің дәреже аффикслери сөз етилип атырған заттың көлеми бир орталық мөлшерден я азмаз үлкенирек ямаса азы кем киширек екенлигин билдириў хызметин атқарады;

- көлем семантикасы белгили көлем, майдан усаған мәнилерди билдиретуғын атлық сөзлерге -лы/-ли қосымтасының жалғаныўы арқалы жасалады: көлемли, денели, майданлы хәм т.б. Бул қосымта заттың, белгиниң, қубылыстын бар екенлигин, мол екенлигин билдиреди. Ал «көлем» түсинигине байланысly қолланылғанда белгили конкрет ямаса абстракт зат көлеминиң стандарт өлшемнен бир қанша үлкен, айтарлықтай кең екенлигин билдиреди.

Қарақалпақ тилинде «көлем» түсинигиниң билдирилиўинде синтаксислик қураллар айрықша хызмет атқарады. Бул жағдайда көлем семантикасы аналитикалық хәм аналитика-синтетикалық формалар арқалы билдириледі:

- көлем семантикасы буўын ямаса сөзге сөз қосылыў арқалы билдириледі. Олар күшейтиў мәнисиндеги буўынлар (үп-үлкен, кип-кишкене, мап-майда, тап-тар хәм т.б.), тәкирар сөзлер (үлкен-үлкен, ири-ири, майда-майда хәм т.б.), жуп сөзлер (үлкенли-кишили, майда-шүйде хәм т.б.), арттырыў дәрежели рәйишлер (жүдә үлкен, дым кишкене, орасан тайнапыр хәм т.б.) анықлаўышлық қатнастағы сөз дизбеклери (қабак бас, таўдай талап, алақандай жер хәм т.б.) арқалы билдириледі;

- көлем семантикасы синтаксистик модельлер арқалы да билдириледі. Бул жағдайда үшінши бет тартым жалғаўлы атлық сөзлер менен *-дай*, *-дей* аффикси дизбеклесип келип көлем семантикасын билдиреди: жудырығы тоқпақтай, жаўырыны қақпақтай, басы қазандай хәм т.б. Айырым жағдайларда *-дай*, *-дей* аффикси жасырын формада да келеді: көз жасы телегей теңиз, кеўли кең дала хәм т.б. Бунда пүтин заттың өзи емес, оның бир бөлегиниң көлеми екінши бир зат пенен салыстырылады;

- көлем семантикасы синтаксистик конструкциялар арқалы да билдириледі. Бул конструкция үш компоненттен турып, хәр компоненти аналитикалық усыл менен де, аналитика-синтетикалық усыл менен де байланысады. Бундай жағдайда биринши компонент сан ямаса санлық мәнидеги сөзлер, екінши компоненти өлшем бирликлери, үшінши компонент көлеми анықланатуғын заттың атамасы болады. Бул үш компонент өзара тең дәрежеде байланысып, семантикалық жақтан биригип, бир пүтин «көлем» түсинигин билдиреди. Мысалы: бир баў пишен, бир түйир нан, бир кесек гөш, бир тай пахта, бир куб метр суў хәм т.б. Бул жерде екінши компоненттиң хызмети айрықша. Екінши компонент гейде халықлық өлшем бирлик, гейде халықаралық стандарт өлшем бирлик болып келиўи мүмкин, айырым жағдайларда жеке турғанда өлшемлик мәни билдирмейтуғын сөзлер де (баў, түйир, кесек,) конструкция қурамында өлшемлик хызметте жумсалады. Қарақалпақ тилинде «көлем» түсинигиниң синтаксислик жол менен билдирилиўи бир қанша өнимли.

«Майдан» түсинигиниң билдирилиўи. Қандай да бир өз ара байланыслы белгилердиң ямаса кубылыслардың жыйнағы бойынша өзгешеленетуғын аймақ. Болмыстағы атлардың бир жазықлық бетинде жатпайтуғын улыўмалық қатары көлем деп аталса, бир жазықлықтың бетинде жататуғын қатары майдан болады. Көплеген майданлардың бир денедеги жыйындығы көлемди қурайды. Сол себепли «көлем» түсиниги «майдан» түсиниги менен байланыслы. Деген менен олар екеўи синоним емес, екеўи турмыстағы затлардың еки түрли қәсийетин сыпатлайды. Гейпара затлардың майданын өлшеў қураллар арқалы тиккелей анықлаўға болса, айырым затлардың майданын арнаўлы қураллар жәрдемінде өлшеў мүмкин емес, тек екінши бир уқсас зат пенен салыстырыў арқалы ғана анықлаў мүмкин. Улыўма «майдан» түсиниги «көлем» түсиниги сыяқлы өз

ишінде «үлкен/киши» түсинигине сүйенеди. Сонлықтан «майдан» түсинигин билдиретуғын тиллик бирликлер усы таяныш түсиниклер негизинде пайда болады. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги майдан семантикасын билдиретуғын лексикалық түсиниклер төмендегише:

Үлкен: кең, үлкен, ири, шалқар т.б.

Киши: киши, кишкентай, кишкене, ықшам, т.б.

Бул сөзлер семантикалық өриси кең, бир неше түсиниклерди билдиретуғын сөзлер. Көлем, сыйымлылық, майдан түсиниклери бир бири менен параллель қолланылатуғын түсиниклер болғанлықтан, айырым тиллик бирликлер хәммесине де ортақ болып келеди. Деген менен олардың қандай түсиникти аңлатып турғанлығы контекстте айқын көринеди.

Айқыз хәммеден бұрын, айдын **шалқар** ашық майданға шықты. [1. 34]

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги «майдан» семантикасын билдиретуғын синтетикалық формалар төмендегише:

- майдан семантикасы айырым жалпақ формаға ийе конкрет атлық сөзлерге - *дай*, -*дей* -*тай*, -*тей* формасын жалғау арқалы билдириледі: алақандай, тоқымдай, тақиядай т.б.

Қулағына ап-айқын еситилди,

Тақиядай ойылған жарық гөрден. [3.184]

Бул сөзлер тийкарынан сөз дизбегиниң анықлауыш компоненти болып, сөйлеудеги тежеу, айырым формаларды ықшам қолланыу зәрүрлигинен екинши компоненти қысқарып, жеке қолланылыу мүмкиншилигине ийе болған;

- майдан семантикасы айырым сапалық келбетликлерге -*рақ*, -*рек* - *ырақ*, -*ирек*; -*лау*, -*леу* дәреже аффикслериниң жалғаныуы арқалы билдириледі: үлкенлеу, кишкентайлау, кишилеу, ирилеу, үлкенирек, киширек т.б.;

- майдан семантикасы гейпара атлық сөзлерге -*лы*, -*ли* қосымтасының жалғаныуы арқалы билдириледі: көлемли, айдынлы т.б.

«Куұлы көл» төси—таслақлы тақыр, бийик құм,

Созылған ұзақ **айдынлы** жазық алаңда. [3.253]

Бул қосымталар белгили заттың майданының кеңлигин, стандарт өлшемнен үлкенлигин билдиреди.

Тилдеги «майдан» түсинигиниң көпшилик бөлеги синтаксислик усыллар арқалы билдириледі. Бул аналитикалық хәм аналитика-синтетикалық усыллар арқалы байланысқан дизбеклер, синтаксислик модельлер, синтаксислик конструкциялар жәрдемінде иске асады:

- майдан семантикасы буұын ямаса сөзге сөз қосылыу арқалы билдириледі. Бул жағдайда да «көлем» түсиниги менен уқсас, күшейткиш буұынлар (үп-үлкен, кип-кишкене, т.б.), тәкирар сөзлер (үлкен-үлкен, ири-ири, т.б.), жуп сөзлер (үлкенли-кишили, майда-шүйде узын-шубай т.б.), арттырыу дәрежели рәуишлер (жүдә үлкен, дым кишкене, әдеуир үлкен, оғада зор хәм т.б.), анықлауышлық қатнастағы сөз дизбеклери (кең жазық, куұықтай жер т.б) арқалы билдириледі.

Қыпшақ деген ел екен **узын-шубай**,

Аўыллар гейде узақ, бирде сыбай [3.183].

Гейде суўық, гейде күн қарасады,

Кең жазық, адам көзи қамасады [3.182].

Бул сөз дизбеклериниң ҳәр қайсысының семантикалық өзгешеликleri менен стильлик хызметleri ҳәр қыйлы. Олардың конкрет семантикалық өзгешеликleri контекстте анық көринеди ҳәм қандай затқа байланыслы қолланылғанына қарай анықланады.

- майдан семантикасы синтаксислик модельлер арқалы да билдириледи. Бул тартым жалғаўының үшінши бет формасына *-дай, -дей* қосымталы атлық сөзлердиң дизбеклесиўи *(-ы+-дай)* арқалы жасалады. Мысалы: аўзы оймақтай, қалпағы қазандай т.б.

- майдан семантикасы синтаксистик конструкциялар арқалы да билдириледи. Бул конструкция көбинесе үш ямаса төрт компоненттен турып, ҳәр компоненти аналитикалық усыл менен де, аналитика-синтетикалық усыл менен де байланысады. Бундай жағдайда биринши компонент сан ямаса санлық мәнидеги сөзлер, екинши компоненти өлшем бирликleri, үшінши компонент көлеми анықланатуғын заттың атамасы болады. Бул компонентлер өз ара тең дәрежеде байланысып, семантикалық жақтан биригип, бир пүтин «майдан» түсинигин билдиреди. Мысалы: бир квадрат метр жер, он гектер егислик т.б. Булар семантикалық жақтан анық болып келип, тек туўра мәниде қолланылады.

Өлшем бирликleri тилдиң ең актив лексикалық бирликлеринен болып есапланады. Ол сол тилде сөйлеўшилерге өзиниң кең танымалылығы менен басқа тил бирликлеринен ажыралып турады ҳәм ҳәр бир халықтың күнделикли турмысында кеңнен қолланылады. Соның менен бирге өлшем бирликleri халықтың руўхый турмысындағы ең зәрүрли түсиниклерди аңлатады. Әсирлер бойы миллет пенен бирге пайда болған миллий өлшем бирликлерин заман талабына сай изертлеў тил билими ушын үлкен теориялық ҳәм әмелий әхмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бегимов А. Шығармаларының жыйнағы. 2 том. Балықшының қызы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 337-б.
2. Депман И.Я. Меры и метрическая система. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1954. – с. 125.
3. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978. 263-б.
4. Кузнецов С.К. Древнерусская метрология. Малмыж-на-Вятке: тип. Н.Н.Черемшанского. 1913. – с. 138.
5. Молчанова Л.А. Народная метрология (к истории народных мер длины). – Минск: Наука и техника, 1973. – с. 84.
6. Петрушевский Ф.И. Общая метрология. – СПб: Въ типографии Эдуарда Праца, 1849. – с. 632.

7. Прозоровский Д.И. Древняя русская метрология. СПб: Лекции в Археологическом институте. 1888. – с. 337.
8. Романова Г.Я. Наименование мер длины в русском языке. – М.: Наука, 1975. – с. 173.
9. Черепнин Л. В. Русская метрология. – М.: 1-я тип. Трансжелдориздата, 1944. – с. 94.

ЕРТЕКЛЕРДЕ ҚАХАРМАНЛАРҒА ҚАРСЫ ОБРАЗЛАР

П.Ж.Өтениязов

ӨзРИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Халық аңыз екі дөретпелерінде, атап айтқанда, ертекеклерде қахарманлар менен бир катарда оларға қарсы кара күшлер, жаўыз персонажлар, образлар хәрекет етеди. Мысалы, ертекеклердин мазмунында фантастикалық образлар өз сәўлелениўин тапқан. Олардың арасында мәстан кемпир, жалмаўыз кемпир, жезтырнақ, албаслы, дәў хәм айдарха образлары анағурлым көбирек орын ийелейди.

«Қарақалпақ халық ертекеклеринде қыялый персонажлардан жалғыз көзли дәў, рус ертекеклеринде «Лихо одноглазное», бир көлдин суўын бир уртлайтуғын дәў «опивало», бир таўды бир таўға урыстыратуғын дәўлер «горохат», желаяқ «ветрогон», мәстан кемпир «баба яга», көринбейтуғын кураш «шапка-невидимка» болып келеди. Қыялый ертекеклердеги аттың туяғы, кустың қанаты күйетуғын барсакелмес жерлерге, аспанға ушса аяғынан, жерге кирсе төбесинен тартып жанлы мақлуқатты жүргизбейтуғын қәўипли жерлерге баратуғын, нешше мың ләшкерди бир өзи қыйрататуғын геройлардың (қахарманлардың, П.Ө.) туўылыўы да өз алдына өзгеше болып сүўретленеди» [10, 28-29-б.] деп жазды филология илимлериниң кандидаты Қ.Мәмбетназаров. Шынында да, ертекеклердеги бул образлар дөретпелердин көркемчилигин тәмийнлейди. Егер қахарманлардың алдынан усындай қыйыншылық туўдыратуғын, оған қарсы шығатуғын персонажлар шықпағанда, конфликтлерди келтирип шығармағанда ертекеклердин ўақыялары қызықлы болмас еди хәм бул дөретпелер өз қунын жойтқан болар еди. Ертекектин финал бөлимине шекем оқымаған ямаса еситпеген болар едик.

Қайсы халықтың аңыз екі дөретпелерин алып қарасақ та онда жаўызлық, жаманлық сыяқлы иллетлердин символлары саналған жаўыз нийетли, қахарманларға қарсы қорқынышлы персонажлар қатнасады. Атап айтқанда, мәстан кемпир, жалмаўыз кемпир, албаслы образлары ертекеклерде жийи ушырасады. Буларға бир неше ертекеклерден мысаллар келтириўимиз мүмкин.

«Абат батыр» атлы ертекекте мәстан кемпир Қысыраў патшаға Абат батырдың хаялын алжастырып, барып алып келиўге ўәде алып батырды уўлап өлтиреди хәм хаялды патшаға жеткереди. Абаттың өликке жан беретугын сыйқыршы досты батырды дуўа оқып тирилтеди. Абат батыр мәстан кемпирди, патша, ўәзирлерин, хәмелдарларын хәм нөкерлерин өлтирип, хаялы менен қайта қосылып бахытлы өмир кеширеди. Бунда мәстан

кемпир байлық ушын барлық нәрселерге таяр жалланба жынаятшы (киллер) ретінде сәулеленген. Ол патшадан алған ләген-ләген алтынлар, байлықлар ушын жанын да қәуіпке қояды [7, 11-18-б.]. Бунда мәстан кемпир қахарманға тиккелей қарсылық етпей, астыртын, жасырын, хийле менен ис-хәрекет етеди. Сонлықтан да, халық ертеклерінде оны мәстан деп бийкар атамаған.

«Арпамәдиян» атлы қарақалпақ халық ертегинде дәретпе қахарманы Арпамәдиян жолда мәстан кемпирге дус келеди. Мәстанның жаўыз, қара нийетли екенлигин билген батыр оны қылышы менен шаўып өлтиреді. Бирақ, мәстанның басы думалап бир шуқырға түседі. Арпамәдиян мәстан кемпирдің сандықтағы жанын езип өлтиреді [7, 76-78-б.]. Бунда жанның басқа бир нәрселерде жайласыуы хәққындағы анимистлик көзқараслар, әййемги түсиниклер өз көринисин тапқан.

«Алтын кесе» атамасындағы ертекте генже жигиттің үйіне мәстан кемпирдің (негизи ол еркек жәдигөй, үш қырлы көсе деген) келгенлиги сөз етилген. Мәстан кемпир генже жигиттің хаялын алып қашады. Генже үш аяқлы байтал менен изинен барады. Мәстанның үш аяқлы аты байтал анасын танып, мәстанды өлтиреді. Бунда жаўызды қахарман емес, ал, оның астындағы аты өлтиреді [7, 79-89-б.]. Бул орында адамлардың жәниұарларды өзлеринің ертедегі ата-бабалары деп есаплау, кийели санау, қәсийетли тотем сыяқлы әййемнен киятырған көзқараслары сезилип турады.

Айырым ертеклерде мәстан кемпир мама кемпир деп аталып, ол қахарман ушын көмекши ўазыйпасын атқарады. Мысалы, «Қуламет төре» ертегинде Қуламетке бир мама кемпир жәрдем береді. Қуламетті қарындасы хәм оның жигити хийлелик пенен өлтиреді. Мама кемпир батырды тирилтеди. Қахарман маманың жәрдеми менен мақсетине ериседи [7, 90-99-б.]. Мама кемпир – мәстан кемпирден характери, функциясы менен айрықша ажыралып турады. Мама кемпир қахарманға көмекши персонаж хызметин атқарады. Рус алымы В.Я.Пропп бундай персонажларды қахарманға жәрдем бериўши, оған сыйқырлы нәрсени саўға етиўши ямаса сыйқырлы хәрекетлери менен қахарманды апаттан алып шығыўшы сыпатында классификациялады (Бул классификация төменлеўде берилген).

«Асан генже» атлы ертекте мәстан кемпир патшаның генже баласы Асанды бала етип алады. Мәстан Мысқал перини алып келиўге жумсайды. Асан Мысқал периге үйленип, мәстан кемпирді өлтиреді. Усылайынша мәстанның жаўызлық ис-хәрекетлери жуўмақланады [7, 137-147-б.]. Бул жағдайда мәстан кемпир хәм дуўахан, сыйқыршы, хәм бала, хәм перзент дағынан қыйналған бийперзент ана образын еслетеди. Ол қанша сыйқыршы болмасын, бәрибир перзент алдында ана болып қалады. Сонлықтан да, ертек бир дәўирдің емес, ал, бир неше дәўирлердің «араласыўы»нан, интерпретацияға ушырап бүгинги күнге жетип келген. Буннан кейин де ертеклер әсирлер өтиўи менен бир неше өзгерислерге ушыраўы даўсыз.

«Қуламерген» ертегинде Қуламергеннің хаялын алмақшы болған патша мәстан кемпирден жәрдем сорайды хәм мақсетине ериседи. Ертектің финиш бөлиминде батыр мәстан кемпирді өлтирип, хаялы менен бахытлы

турмыс кеширеди [7, 162-166-б.]. Бул ертек мазмуны жағынан «Абат батыр» ертегине уқсас болып, ондағы мәстан кемпир қахарманға тиккелей емес, астыртын, хийле менен душпанлық етеди.

«Жартыбас батыр» атлы ертекте Жартыбастың еки ағасын мәстан кемпир услап алып бийтли көрпеге орап, тутқынлықта услап турады. Бунда ертекшиниң тыңлаушыларын қызықтырыў, таңландырыў ушын қолланған «бийтли көрпе»си ертектің тартымлылығын, қызықлы болыўын тәмийнлеген. Мәстан кемпирди жеркенишли етип тәрийплеўде ертек айтыўшы жаўыз персонаждың тутыныў буйымлары, кийим-кеншек, көрпелерин де өзине жараса етип сүўретлейди. Ертекте көп кемситилген Жартыбас батыр мәртлик пенен тутқындағы ағаларын қутқарады. Мәстанды өлтирип басын шапқанда басы думалап үңгирге түседі. Жартыбас батыр үңгирге түсип, мәстан кемпирдің басын өртейди хәм тутқындағы патшаның қызын қутқарады [8,14-18-б.]. Ертектең мазмунында халықтан «усындай батырлар шықса екен» деген ата-бабалардың арзыў-әрманлары орын алған.

«Орал батыр» атлы ертекте де мәстан кемпир қатнасады. Ертектеги мәстан кемпир вампир (қан сорыўшы) сыпатында көринеди. Ол бир қыздың қанын сорыйды. Қанхорды Орал батыр өлтиреді. Өлтирместен алдын мәстан кемпирге батыр көзи соқырды көретуғын, қолы жоқ шолақты қоллы етип алады. Соң жаўызлық даўам етпеўи ушын мәстан кемпирди жоқ етеди [8, 19-27-б.]. Итибар берсеңиз, мәстан кемпирдің қолынан тек жаманлық ғана емес, ал, жақсылық та келетуғынлығы сәўлеленген. Яғный, сыйқыр-дуўа менен майыптарды саў-саламат, он еки мүшеси пүтин етеди.

Буннан тысқары, түркий тиллес халықлар, мысалы, өзбек халық ертеклеринде де мәстан кемпир образы көбирек орын ийелейди. «Қылыш батыр» [14, 34-42-б.] атлы өзбек халық ертегинде мәстан кемпир Қылыш батырдың жаны қылышта екенлигин билип қалады. Соң қылышты көлге таслағанда Қылыш батыр өледі хәм мәстан кемпир Ақбилек айымды Қарахан патшаға ҳаяллыққа алып барады. Бул хызметі ушын патшадан көп алтын алады. Қылыш батырды жоралары тирилтеди. Яғный, оның қылышын таўып таяр етеди. Қылыш батыр Қарахан патшаны урыста жеңип, ҳаялына қайта қосылып мурат-мақсетине жетеди. Бул ертек те «Абат батыр», «Қуламерген» атлы ертеклердің мазмуны менен уқсас. Ертектеги мәстан кемпир де қахарманға тиккелей емес, ал, астыртын душпанлық етеди.

«Шолақ бөри» [13, 41-47-б.] ертегинде байдың генже баласы шынардың жапырағын үзип кете беретуғын қусты излеп, оған шолақ бөри (қасқыр) жәрдем береді. Патша бир елде мәстан кемпирдің атын алып келиўге жумсайды. Батыр алып келеді. Бунда «Белгисиз уры» мотиви басым орынды ийелесе де, мәстан кемпирдің сыйқыршы, барлық нәрселерге ийе образ екенлиги сезиледи.

Туўысқан қазақ халық ертеклеринде де мәстан кемпир ямаса жалмаўыз кемпир образы кең орынды ийелейди. Мысалы, «Жалмаўызды алдаған қызлар» [3, 296-298-б.] атлы ертекте бир байдың үш қызы сөз болады. Қызлар тоғайға барып, адасып, мәстан кемпирдің үйине барып қалады. Мәстан кемпир оларды хийле менен жемекши болады. Қызлар ақыл-зейини

менен татыўлық көрсетип, жаўыздан қашып қутылады. Оларды қуўған мәстан кемпирдің жолына қызлар айна, тарак, ийне таслайды. Бул затлар сыйқырға ийе. Тарак тоғайға, ийне таўға, айна дәрьяға айланады. Тоғайдан өткен менен мәстан кемпир дәрьядан өте алмай өледі. Бунда мәстан адамхор сыпатында сөз етилген. Бул ески, оғада әййемдеги адамлардың түсиниклери менен ушласады. Бирақ, ертеқ заманлардың алмасыўы менен интерпретацияға ушырап, өзгерип, жаңарып барғанлығы көринеди.

«Алтын сақа» [4,5-8-б.] атлы қазақ халық ертегинде мәстан кемпир (жалмаўыз кемпир) бай адамның генжесин өзине бала етип алажақ болады. Бала ат пенен қашып қутылады. Соңынан мәстан кемпирди, кейин оның жаўыз қызын да өлтиреді. Ертеқ ўақыттың өтиўи менен түрли жәмийетлик дүзимлердің көринислерин өзінде жәмлеген. Бир тәрәптен, ертеқте мәстан кемпир перзентсиз ана сыпатында көзге тасланса, бир тәрәптен адам жейтуғын адамхор келбетин сәўлелендиреди. Бул болса жүдә ерте заманлардағы жабайы турмысты билдирип турған сыяқлы.

Соның менен бирге, Европадағы бир неше халықлардың ертеқлеринде де мәстан кемпир хәм албаслы жаўызлықтың, мәққарлықтың, хийлекерликтің символы сыпатында сөз етиледі. «Қара албаслының саўғасы» [11,43-54-б.] атлы поляк халық ертегинде қара албаслы жарлының нанын жасырады. Албаслылардың баслығы қара албаслыға бақырады. Соң қара албаслы жарлы адамның үйине бир жигит болып келип үш жыл атызында хызмет етеді. Бунда мийнеткештің маңлай тери, адамгершилик, хұждан, инсап сыяқлы уллы пазыйлетлер жоқары орынға қойылады. Бул ертедеги адамлардың жаўыз мақлуқлар адамларға мийрим-шәпәт пенен қараса екен, деген арзыў-әрманларынан туўылған.

«Маңлайында жулдызы бар жигит» атлы болгар халық ертегинде батыр жигитти жоқ етиў ушын патша тәрәпинен жалланған мәстан кемпир сөз етиледі. Ол жигиттің хаялынан сырын билип, қылышын көлге таслайды. Жигит өледі. Жоралары оны тирилтеді. Батыр жигит патшаны зинданға таслатып, мәстан кемпирди өлтиреді [11, 121-131-б.].

Қарақалпақ фольклортаныўының тийкарын салыўшыларының бири, филология илимлериниң докторы Қ.Айымбетов былай деп жазды: «... ертеқлердеги унамсыз мәстан кемпирлердің образы шеберлик пенен бериледи»:

«Мысалы, Топпысы тозған, арқасы қозған, еки дизесинен хәм қулағынан озған, жетпистен артық жасаған, сай сүйеги қаўсаған, көзи мәштей, шандыры тастай» деген қатарлар менен мәстан кемпирди жеркенишли қылып көрсетеді [1, 67-б.].

«Қыяллы ертеқлердеги унамсыз типлик образлардың бири мәстан образы. Мәстан ертеқлерде гейде жалмаўыз кемпир, мәстан кемпир, мәстан мама, болмаса сыйқырлы мама болып аталады. Мәстан кемпир қыяллы ертеқлерде адам фигурасында сүўретленген менен оның жаўызлық қәсийетине қара портретин қорқынышлы әбеший етип көрсетеді. Оның ишки психологиясы қандай болса, сыртқы формасын да соған сәйкес етип жасайды. Ертеқте оның сыртқы фигурасын былай етип характерлейди:

«топпысы тозған, еки қулағы дизесинен озған», сүйретилген шашы, қалтыраған басы, тиркисленген аяғы, қолында иймек таяғы, масаладай жанған көзи, тап хайран қалғандай өзи» хәм т.б.

Мәстан кемпир ертеkte геройға өзиниң жаўызлық қара күши менен тиккелей ашықтан-ашық қарсы шығып отырмайды. Ал, ол бийшарасы шығып, мүләймсип, ғамхорын ойлап жалынып, жаны ашып ушырасады. Оның сыртқы жағынан жаны ашыған менен, иши жаманлық пенен жаўызлыққа толы. Ол өзиниң жуўхалығы менен геройды қолға түсиреди. Мәстан кемпир образының унамсыз характери қыялый ертеkte еки бағытта көринеди. Бириншиден, мәстан кемпир унамлы образға ямаса геройға тиккелей өзиниң жаўызлық нийети менен ушырасып отырса, екінши тәрептен ол зулым патшаның, қара нийетли күндес қатынлардың харам нийетин иске асырыўшы қанлы қуралы хәм мәккар душпан образында сүүретленеди. «Гүлбасқан» [6, 65-69-б.] деген ертеkte Гүлбасқан жолдаслары менен аңға кеткенде үйине мәстан кемпир келип, Гүлбасқанның хаялына басын қаратып, санына ийне суғып қанын сорып кете береді. Бирақ, мәстан кемпир қанша күшли болған менен халық қахарманының күшине шыдам бере алмайды. Гүлбасқан мәстан кемпирди айқасып жығып, оның сыйқырлы күшин өз мәпине жумсатады. Гүлбасқан өзиниң көзи жоқ хәм қолы жоқ еки достын мәстан кемпирге жуттырып, досларын көзли хәм қоллы қылдырады.

Мәстан кемпир образы қыялый ертеклерде жай унамсыз образында емес, ал әжайып сыйқырлы хәрекетлери менен сүүретленеди. Мәстан кемпирдиң басын кесип алған менен өлмейди. Ал, басы жумалап жердиң астына түсип кетеди. Бундай жағдайда мәстан кемпирдиң сыйқырлы хәрекетине унамлы геройлардың сыйқырлы буйымлары қарсы қойылады. «Үш қыз» деген ертеkte Мәстан кемпир қызлардың кейнинен жеткенде олар «тоғай бол» деп тарағын таслайды, тарақ тоғай болады. «Терең дәрья бол» деп айнасын таслайды, айна дәрья болады, сөйтип, мәстан кемпирден қутылады [2, 272-275-с.].

Мәстан кемпирдиң усындай типлик унамсыз образы ертеклерде көринип қоймастан, қарақалпақ дәстанларында да унамсыз типлик образында сүүретленеди. Ол дәстанларда да унамлы образды қолға түсириў ямаса жоқ етиў тәрепинде көринип отырады. Ол жуўхалық хәм мәккарлық пенен қандай жаманлық ислер болмасын ислеўден бас тартпайды.

Ертеклердеги мәстан кемпир образы арқалы опасыз, сатқынлық қусаған жаман қәсийетти де көремиз. Ол қай жерде жаманлық ис болса, сол жерди табады. Ар-намысын алтынға сатады» [10,46-48-б.] деп атап өтти Қ.Мәмбетназаров.

Рус фольклористи В.Я.Пропп мәстан кемпир ямаса сум кемпир образын үш түрге бөлип қараған:

1. Сыйқырлы нәрселерди саўға ететуғын кемпир;
2. Қахарманға жақын болған адамларды урлаўшы кемпир;
3. Қахарман менен гүресетуғын кемпир [12,40-41-с.].

Жоқарыда атап өткен «Абат батыр» ертегиндегі мәстан кемпирди В.Я.Проптың мәстан кемпирлерди классификациялаған екінші түрине киргизиўимиз мүмкин. Ал, «Қуламет төре» ертегиндегі мама болса қахарманға сыйқырлы нәрселерди беретугын ямаса жәрдемши кемпир сыпатында қабыл етиледі.

В.Я.Проптың пикиринше, ертеклердегі мәстан кемпир «адамлар жасайтуғын дүнья менен басқа дүнья арасындағы қараўыл ўазыйпасын атқаратуғын фантастикалық образ» [12, 40-97-б.] саналады.

Сондай-ақ, ертеклерде тепсе темирди үзетуғын, таўды тас-талқан ететуғын, турпаты таў менен теңлесетуғын дәў образлары өз сәўлелениўин тапқан. Мысалы, «Қыран» атлы қарақалпақ халық ертегинде патшаның баласы хәм перини дәўлер өлтирмекши болады. Қыран дәўлердиң жазасын береді [7, 19-26-б.]. Қызық тәрәпи, дәўлердиң жанлары адамлардан аўлақ басқа бир таса жерлерде болады. Бул адамлардың анимистлик ойлаўының нәтийжесинде жүзеге келген болса итимал.

«Шарқыпәлекли бала» атлы қарақалпақ халық ертеклеринде шарқыпәлекли баланың ул-перзенти жол тосар дәўди өлтирип, бахытлы турмыс кеширеди [7, 39-41-б.]. Ертектегі айтылған дәў сыйқыр-дуўаға ийе емес, ал, қара күш ийеси саналады.

Ертеклердегі дәўлердиң функциялық хызметине қарап, оларды еки топарға бөлип қараўымыз мүмкин:

1. Қахарманның жолын тосыўшы қара күш-ғайрат ийеси болған дәўлер.
2. Қахарманның мақсетине қарсы сыйқырлы ис-хәрекет етиўши дәўлер.

«Батыр бала» атлы қарақалпақ халық ертегинде батыр бала жолда дәўди жеңеди. Дәў еки иниси менен қашып кетеди. Олар бир кемпир хәм ғаррының үш қызын алып қашып кеткен, батыр бала сол дәўлерди өлтирип, қызларын тутынған ата-анасына алып келип береді [7, 49-58-б.]. Бул ертектегі дәўлер жоқарыдағы 1-топардағы дәўлердиң қатарына киреди.

«Жетим бала» атлы қарақалпақ халық ертегинде жетим бала халықты жеп атырған дәўди өлтиреді [9, 28-б.]. Бул да ата-бабаларымыздың халықтың арасынан батыр шығып, елди бәле-мәтерден қорғағанында, қәўиптен қутқарғанында, деген арзыў-үмитлериниң жемиси.

Бизден алыста жайласқан халықлардың ертеклеринде де дәў образы кең орынды ийелейди. «Дәўлер менен батыр шопан» атлы поляк халық ертегинде Павел деген шопан жигит тоғайдан тапқан қылышы менен дәўлерди өлтиреді хәм дәўлердиң тутқынлықта сақлаған әскерлерди қутқарады [11, 21-42-б.].

«Алтын шахзада» атлы Босния халық ертегинде түлки дәўлерди «сизлерди адамлар жыйналып өлтирежак» деп қорқытып, сол сарайға, жарлы жигитти хәм патшаның қызын кеширип алып келеді [11, 188-196-б.].

«Хийлекер бала» атлы француз халық ертегинде бир бала дәўдиң үйине келеді. Дәўдиң хаялы оны аўқатландырады. Бала дәўдиң ғашырын минип, патшаның кеңесгөйи болады [5, 269-279-б.].

«Падашы хәм Альфалар патшасы» атлы швед халық ертегинде мәлийканы дәў урлап кетеди. Лассе деген жетим жигит, эльфалардың патшасының жәрдемінде дәўди өлтирип, мәлийканы алып, патша болады [5, 421-432-б.].

«Ал, ертеклердеги мийнет адамларының душпаны дәўлердің қорқынышлы сыпаты – образы мынадай қатарлар менен бериледи:

Көзлери бар урадай, кулақлары қалқандай, қоллары бар жабадай, аяқлары маладай, мурынлары жуп төңгелек қазандай, тәңирден келген бәледей» деп адамлар өзинің жаўын, қорқынышлы қылып көрсетеди. Ал, мийнеткеш халық өзинің геройына усындай қорқынышлы жаўды жеңдиреди» [1, 67-б.] деп жазды фольклорист Қ.Айымбетов.

«Қыялай ертеклердеги унамсыз кәуипли күшлердің бири дәўлердің образы болып есапланады. Дәў ертеклердің бул түрінде жийи ушырап отыратуғын типлик фигуралардан саналады. Дәўлердің портрети таң қаларлық үлкен, ақылға сыйымсыз әжайып етип сүўретленеди. Гейде олардың көзи биреў, ол да болса тас төбесінде болып сүўретленеди. Қулласы, адам ушын қорқынышлы, қара күштің ийеси, жаўыз образында сүўретленип отырады. Олардың жүретуғын меканы таўлардың, жыралардың арасы, үңгирдің ишінде жасырынып турады. Олар адамды өлтирип ямаса әшкаралап қоймастан, адамды тамағы ушын жейди. Олар геройға билқастан қаслық ойлайды. Бирақ, булар қанша үлкен, күшли болған менен хеш қандай адам алдында, халық қахарманы алдында өзлеринің жаўызлық күшлерин толық түрде иске асыра алмайды.

Дәў менен ертектеги унамлы герой арасындағы ушырасыўлар жай парахатшылық жолы менен болмай, булар бир-бири менен хал сынасады. Жекпе-жек айқасқа түседі. «Жарты тери» деген ертекте Жарты тери үлкен дәў менен үш күн, үш түн алысып, ақырында дәўдің басын қылыш пенен алады. Гейде дәўлердің күши адамның күшинен басым келип отырады. Бундай жағдайда дәўдің хаялы геройға жәрдемге шығады. Ол дәўдің аяғының астына тары шашып жибереди. Дәў тарыға тайып жығылады. Соннан кейин герой дәўди өлтиреді. Усындай дәўлердің геройға басым келиўлери хәм геройды душпаннан арашалап алыўда оған жақын адамлардың жәрдем бериўлерин қарақалпақ дәстанларынан да көреміз. Мысалы, «Қоблан» дәстанында Қоблан Көбикли дәўден қысылып турғанда, изинен қайнағасы Қараман барып, дәўди өлтирип, Қобланды аман алып қалады хәм т.б.

Ертекте дәўлердің қорқынышлы тулғасына қарай күшин де әжайып етип көрсетеди. Хәтте, олардың жаны өз денесінде болмай таўлардың арасында, үңгирдің ишінде ямаса сандықтың ишіндеги кишкене сандықшадағы кептерде болып сүўретленеди. Бундай жағдайда дәўди қолға түсириўде қахарманлық күш пенен қатар хийлеликти де зәрүрлик етеди» [10, 45-46-б.] деп келтирди Қ.Мәмбетназаров.

Филология илимлеринің докторы, өзбек фольклористи Ж.Эшонкулов мифлер, ертеклер хәм дәстанлардың мазмунына дыққат аўдарып: «соны да айтыў керек, мифлер адамзат санасы төмен болған дәўирлерде жаратылған

болса да, олардың астарында еле жүдә көп заманагөй алымларымыз аңлап жетпеген нәрселер хаққында пикир жүритилген, бул болжаулар енди ғана жүзеге шықпақта. Мифлердеги иләхий-ғалаба қураллар болған - узақ мәмлекетлерди көрсететуғын айналар, ушатуғын дәў хәм гилемлер, бүгинги күнимиздеги заманагөй самолётлар, телевизор хәм басқалардың пайда болыуына алып келгени сыр емес. Соның ушын мифлердеги сыйқырлы ўақыя-хәдийсе, буйымларды мәзи санасызлықтың сәўлелениўи деп болмайды. Олар тек ғана адамзатқа ғана тән болған ақылы жетискенликтин жемиси есапланады» [15, 99-104] деп келтирип өткенинде хақ еди. Ертеклерде айдарха образы да өз орнына ийе. Буған да мысаллар оғада көп.

«Машақатлы турмыс кеширген жигит» атлы қарақалпақ халық ертегинде бир патшаның хаялы негизи айдарха екенлиги сөз етиледі. Патшаға жорасы сол айдархадан қутылыўдың жолын айтады. Патша хаялын шөлистанлыққа таслап қутылады [7, 32-38-б.].

«Егиз бала» атлы қарақалпақ халық ертегинде егиздин бири патшаға хұжим қылажақ айдарханы өлтиреді [7, 73-75-б.].

Сондай-ақ, Европа халықлары аўызеки дөретпелеринде де айдарха образы жийи орын алған. «Айдарха менен шахзада» атлы серб халық ертегинде патшаның генже баласы халыққа кәўип салыўшы айдарханы өлтиреді [11, 136-144-б.].

«Әрўаққа бос келмеген әскер» атлы хорват халық ертегинде бир әскердин сыйқырланған айдарханы сүйип, айдарха сулыў қызға айланып, оған әскердин үйленгенлиги сөз етилген [11, 161-164-б.].

«Тас Мигель» атлы португал халық ертегинде Мигель деген адам айдарханы өлтиреді [5, 234-243-б.].

Қарақалпақ фольклортаныўшысы, филология илимлериниң кандидаты Қ.Мәмбетназаров "Қыялы ертеклерде адам ушын кәўип туўдырып отыратуғын әжайып персонажлардың бири жылан хәм әйдарха. Булардың қыялы ертеклерде унамсыз жаўыз күш болып сүўретлениўинде шынлықтың элементи бар. Жылан өзиниң жаратылысында адамға зыянынан басқа ҳеш қандай пайда келтирмейди. Олар усындай жаратылысындағы қәсийетлерине қарай, ертеклерде унамсыз характеринде сүўретленеди. Оларға ертеклик бояў берилип, әжайып етип көрсетеди. Жылан ертекте өз тәбиятындағы формасында келмей, олардың басы жетеў болып сүўретленеди. Олар адамды зәхәрлеп қоймастан, пүтини менен жутып жибереди, хәттеки, бир патшалықты жутатуғынлығы сүўретленеди. Ертекте бирде жылан делинсе, гейде әйдарха деп әнгимеленеди. Соған қарағанда әйдарха жыланның халық ертеклеринде фантазияластырылған формасы болыўы итимал.

Базыбир ўақытта қыялы ертекте жылан адам менен дос болып геройдың мақсетке жетисиўине жәрдемши болады. Бирақ, булар адамға тиккелей жақсылық етиў ушын ушыраспайды, ал герой анаў ямаса мынаў кәўиптен қутылыўы ушын жақсылық етеди. Мысалы, «Қудабай мерген» деген ертекте Қудабай өрттен қашып киятырған әйдарханы қутқарғаны ушын әйдарха оған қора-қора мал береді. Ертектеги бул эпизодлар ҳеш ўақытта жақсылыққа жаманлық жоқ, жақсылыққа жақсылық болсын» деген халықлық

идеяның өз гезегінде ислетилгенлиги байқалады" [10, 45-б] деп келтирип өтті.

Қарақалпақ фолькористи, филология илимлериниң докторы Қ.Айымбетов мынадай пикирлерди ортаға қойды: «Ертек – ертедегин сөйлейтуғын, ертеде болған ўақыяны болжайтуғын, ертедеги деген сөз болады. Ертек фольклордың ең ескиси, ең әййемги заманғысы болады, ол бизиң заманымызға дейин өсип-өнип, көбейип, артып келген» [5, 61-б.]. Оның пикиринше, көп ертеклерде ең ески дүньяның изи, қалдығы көринеди. Ертеклердиң ишинде толып атырған қыялый образлар бар, адамлардың дүньяны қалай танығаны, тәбиятты тири зат деп түсиниўлерин көремиз. Ол заманның адамларының ой-өриси ушын бул «Ертек» ғана болып саналмаған. Әййемги заман ески ертеклердиң көби кеўилсиз, қорқынышлы характерде болып келеди. Айдарха, жалмаўыз (мәстан) кемпир, жалғыз көзли дәў, жиншайтан, албаслы, Қыдыр ата тағы басқалар. Ол заманның адамларының түсиниўинше, оларды көрип, билип болмайды, сонлықтан буларды ең қорқынышлы зат деп түсинген. Адамлар нени көзи менен көрип билмесе, ол бир қорқыныш – қәўипли нәрсе деп, көз алдына келтирген, ойлаған. Айдарха аўзының деми менен адамларды жутады, албаслы адамлардың арқасына асылады. Жалмаўыз кемпир баланы жейди, жезтырнақтың адам өлтиретуғын тырнағы бар. Булар адамды көрмесе де ийискеп биледи, булар адамлар ушын ең қорқынышлы зат болған, адамлар ушын хайўанлар да қорқыныштың биреўи болған. Бирақ, адамлар тәбиятты өзине бағындырмаса да өмир бойынша тәбияттың үстинен хўким сүриўди, тәбиятты өзине бағындырып, өмир сүриўди әрман қылған. Өзиниң өмирин жақсылаўға, мийнетин жеңиллетиўге, жаўын жеңиўге тырысқан Ертеклерде Арық мерген жез тырнақты хйилелик пенен өлтиреди. Жалмаўыз кемпирдиң пыт-шытын шығарады. Отсыз, суўсыз дәстурханда тамақ писеди, тулпарға қанат питеди, адамды алып ушады, адамлар суймурық қусқа минеди, кәрамат арқалы неше күнлик жолдағы болып атырған ўақыяны көреди. Мине, булардың бәри қыялый болса да адамлардың әрманы адамлардың мийнети менен байланыслы ой-пикирлери болады. Буннан неше әсирлер бурын адамлар қыялый ойларды дөреткен болса, адамзат тәбияттың үстинен хўким сүрип, техниканы ийеледи, ойлаған әрманға жетти, хаўада ушып, Айға жетти, суўда жүзди, дурмин, телескоп пенен узақты көрди [1, 62-б.].

Шынында да, ертек ата-бабалардың арзыў-әрманлары болып, кейин ала бул қыяллары реаллыққа айланып атырғанлығын тән алыўымыз тийис. Сонлықтан да, ертек тыңлаўшылар ямаса оқыўшылар дүньяны образлы түсине алады, ой-пикирлери өткир, зейинли болып раўажланады.

Жоқарыда атап өткен ертеклердеги қахарманларға қарсы күшлер, образлар хаққында мынадай жуўмақ шығарыўымыз мүмкин:

Ертеклердеги айдарха, дәў, мәстан кемпир, жалмаўыз кемпир, албаслы сыяқлы образлар әййемги дәўирлердеги адамлардың қыялындағы қорқыныштың қалдықлары;

Бул түсиниклер ўақыттың өтиўи менен формасын жоғалтып, бирақ мазмунын сақлаған ҳалда өзгерислерге ушырап барған. Қыялый, сыйқырлы,

хайуанатлар хақындағы ертеклерден соң дәуірлердің жылысыуы, заманның рауажланыуы менен турмыслық шынлыққа бағдарланған хәм реаллықты сөз етиуши ертеклер қәлиплесип барған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Аимбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 224 б.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык – Москва, 1951. Том 1. – 410 с.
3. Ертегілер. – Алматы: Жазушы, 1988, 3-том. – 320 б.
4. Елу ертегі. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 120 б.
5. Ертеклер атауы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – 451 б.
6. Қарақалпақ халық ертеклері. – Нөкис, 1949. – 186 б.
7. Қарақалпақ фольклоры, 1-том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 364 б.
8. Қарақалпақ фольклоры, 2-том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 360 б.
9. Қарақалпақ фольклоры. Қарақалпақ халық ертеклері. – Нөкис: Илим, 2014. – 560 б.
10. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклері хақында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 120 б.
11. Oltin shahzoda. – Toshkent: «Sharq», 2012. – 180 b.
12. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2000. – 336 с.
13. Tulki bilan turna. – Toshkent: Talqin, 2011. – 48 b.
14. Husnbonu. – Toshkent: Talqin, 2011. – 48 b.
15. Эшонкулов Ж. Ертеқ хәм дәстанларда дәулер образы // Әмиўдәрья, 2019, № 5. – Б. 99-104.

ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМА КОМПОЗИЦИЯСЫНДА ҚАРАМА-ҚАРСЫ ҚОЙЫҰ УСЫЛЫНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Г.Б.Тлеуниязова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Лирикалық шығармалар ойды жеткерип бериўдеги мүмкиншилигине қарай көп сөзге мүтәж емес: қысқалық хәм ықшамлылық – оның ең тийкарғы шәрти хәм қосық қурылысының өлшемлері сақланыуы қатаң талап етиледі. Соның ушын, лирикада бир сөздің өзінде көп мәни аңлатыушы көркем тил бирликлериниң жилуаланыуын тәмийинлеуши композициялық усыллардың әхмийети айрықша. Бир сөзди (ойды яки қатарды - Т.Г.) екинши сөз бенен тек мәниси жағынан емес, ал сүўретлениуи жағынан да бириктириу хәм байланыстыриу көркем сүўретлеу усылларының атқаратуғын ўазыйпасы болып табылады. Шайыр қосықта идеяны жеткерий ушын сөзлерди орны-орнына жайластыриу, дурыс шөлкемлестириу жолында изленеди. Поэтикалық фигуралардың бул ўазыйпасы қосық композициясының да

ұазыйпасына киреди. Себеби, бир усылдың өзи үлкен бир фрагментти ямаса текстти шөлкемлестиргенде бул композицияның усылы болады.

Лирикалық шығарма композициясында бир неше композициялық усыллар қолланылады. Солардың бири – қарама-қарсы қойыу усыл. Образлардың антитезине тийкарланған композициялық усыл болған қарама-қарсы қойыу усылы дәслепп қарама-қарсы сыпатқа ийе образлар, эпизодларды сүүретлеуде ертек хәм басқа да сюжетли шығармаларда кең қолланылған болса, «ұақыттың өтиуи менен, дәуирден-дәуирге антитезалар (персонажлық хәм ұақыялық) менен бир қатарда... бир ұақытың өзінде хәр қыйлы хәм уқсас факт хәм қубылысларды қатара қойыулар бекинисип барды» [11 310-б.]. Сонлықтан, лирикалық композицияда қарама-қарсы қойыу усылы арқалы пикирди жеткерип бериуде поэтикалық фигуралардың бири болған антитезалар тийкарғы көркем қурал болып табылады.

И.Р.Гальперин антитезаның ырғақты қәлиплестириу, пикирди салыстыриу, ажыратыу хәм қарама-қарсы қойыу сыяқлы ұазыйпаларын айтып өтеди [4, 223-б.]. Өзбек әдебиятында Г.Келдиёрова антитезаларды антонимия, корреляция, бийкарлау, оксюморон сыяқлы қубылыслар менен салыстырмалы үйренип, оның тиллик қубылыслар менен қолланылыу шегарасын изертлейди [8].

Қарақалпақ лирикасында бир қанша изертлеушилер анитезаның қолланылыу өзгешеликлерин, қосықтағы атқаратуғын ұазыйпаларын айтып өтти. Оларда антитезалардың антоним хәм қарама-қарсы түсиниклерден жасалатуғын түрлерине арнаулы тоқталған. Изертлеушилердің антитезаның атқаратуғын көркемлик хызметлерине байланыслы пикирлери хәзирги қарақалпақ лирикасы ушын да бирдей әхмийетке ийе. Сонлықтан, биз қарама-қарсы қойыу усылының қарама-қарсы түсиниклерди бир қосыққа жәмлеу арқалы пайда етилген көринисине тоқтап өтемиз.

Хәзирги қарақалпақ лирикасында композицияның қарама-қарсы қойыу усылы арқалы көркемлик пүтинликке ерисиуге умтылыу шайырлар лирикасындағы жетекши изленислердің бири. Себеби, лирика инсанның руұхиятын, кеширмелерин сүүретлейди. Көпшилик ұақытта инсанның сезим-туйғылары қарама-қарсылықларда жүзеге келеди. Инсанның өзи менен өзи, басқаларға, қоршаған орталық хәм онда болып атырған хәр түрли қубылысларға болған қатнасының қарама-қарсылықлы тәреплери болары сөзсиз.

Исенемен,
қашанлардур гүжимлер,
шынарлар, шийелер хәм де жүжимлер,
ақшарбы бултлардың этирапында,
жасыл қанатларын жаяды кеңнен.
Исенемен,
қашанлардур тауыслар,
аққуулар, бүлбиллер хәм басқа қуслар,
сайлар жағасында тереңге тамыр,
сиңирип, жапырақлап,

гүллейди еле [2, 54-б.].

Уйқасы хәлсиз, буўын санлары да тең емес еркин қосықтың үлгиси болған он бир қатардан туратуғын Б.Генжемуратовтың атамасыз қосығында қарама-қарсы түсиниклер тийкарында көркем пүтинлик пайда етилген.

Шайыр қосық қатарларға пикирди жайластырыўда еки шуўмақты бас хәриплер, қалған қатарларды киши хәриплерде бериў арқалы дәстүрий бәнтлик үлгиге жақынластырады, яғный, хәр бир бас хәрип пенен басланатуғын қатар өзгеше интонация менен оқылады. Қосықтың сыртқы композициясына тән болған усындай өзгешеликлерди бийкардан бийкарға айтып отырғанымыз жоқ. Себеби, дәстүрий қосық үлгилеринде көркем сүүретлеў усылларын табыў жүдә аңсат, сол арқалы шайырдың дәретиўшилиқ нийети де айқынласады. Ал, сыртқы формасы еркин қосық үлгисинде жазылған, мазмуны бойынша модернистлик ой сүриўдин нызамлылықларына негизленген бул қосықта композицияны шөлкемлестирип турған қарама-қарсы қойыў усылын бир қарағанда табыў бираз қыйын.

Мысалдағы қосықта логикалылық сезилмейди. Себеби, ҳақыйқый турмыста гүжим, жүзим, шийе, шынар сыяқлы тереклердин ҳеш қашан жасыл қанатлары болмайды. Егер қосық тек ғана усы қатарлар менен тамамланғанда тереклердин қанатын олардың көкке өсиўине байланыслы образлы берген деп айтар едик. Бирақ қосықтың екинши шуўмағында бул пикирге қарама-қарсы сол қанаттың ийелери болған таўыс, аққуў, бүлбиллердин тереклер сыяқлы тереңге тамыр басып, жапырақлап, гүлlep-жаснаўының сүүретлениўи абсурдтан басқа ҳеш нәрсе емес деп ойлаўға ийтермелейди. Қосықта аспан менен жердин, еркинлик пенен еркисизликтин қарама-қарсылығынан ибарат көзге көринбес ҳақыйқат, әлемниң модернше қабыл етилиўи бар. Қарақалпақ лирикасындағы модернизм ағымының экспрессионизм, сюрреализм, дадаизм, кубизм, футуризм сыяқлы бөлимлери үлгилерин И.Юсупов, Ж.Избасқанов, С.Ибрагимов, П.Мырзабаева лирикасында бар екенлигин изертлеген Б.Генжемуратов: «Модернизм стилиндеги шайыр көзге көринбейтуғын, қулакқа еситилмейтуғын, дәми яки ийиси сезилмейтуғын, турақлы мәканы жоқ Ҳақыйқатлықты сүүретлеў уқыбына ийе болады» [3,87-б.] деп тастыйқлайды.

Қосықта лирикалық қахарманның инсан – тәбият – жаратыўшы бирлиги концепциясын сәўлелендириўши ой-пикирлериниң ағымы бул концепцияны еле де толық аңлаўда абсурд қарама-қарсылықты усыл етип пайдаланады. Бул усыл «өмир хәм өлим, гөззаллық хәм әбешийлик, жаслық хәм ғаррылық, қараша, пуқара (әпиўайы адам) хәм ақсүйеклер, қудайдың нәзерине илингенлер (пайғамбар хәм адамларды изине ерте алатуғын адам), Болмыс хәм адам өмири, руўх хәм дене, үмит хәм иләжсызлық, шахс хәм Болмыс, Мәңгилик хәм мәўрит, ийман хәм исенбеўшилиқ, қуўаныш хәм қайғы, динамикалық хәм тынышлық, өтмиш хәм келешек, уллылық хәм әпиўайылық, О дүнья хәм ялғаншы» сыяқлы шәртли шегаралар арасынан өтеди» [5,70-б.]. Мысалдағы қарама-қарсы қойыў усылының композициялық

хызметін анализге тартқанда модернистлик әдебиеттің усындай талаптары менен есапласыу мақсетке мууапық.

Лирикалық композицияның қарама-қарсы қойыу ұсылы соңғы дәуірде Б.Генжемуратов, С.Ибрагимов лирикасында оксюморон, алогиялардан дүзілген антитезалық сүйретлеулер тийкарында көптеп ушыраспақта.

жердің тутқасы мен, билдир яратқан,
жибер Жәбирайылды пайғамың менен...
Халиф Омар, сен тәрк етің Алланы,
кітапхана жанар менің денемде...
Дурыс хәм надурыс қағыйдалар жоқ –
Будда хәм Мухаммедлер бар,
Бір кәсаға сыймас пал хәм зәхәр жоқ –
Будда хәм Мухаммедлер бар... [6, 86-б.]

Мысалдағы антитезалардан ибарат қарама-қарсы қойыу ұсылы тийкарында шөлкемлескен мазмунды логикасызлық пенен емес, ал шайырдың диний, мифологиялық түсиниклерге мүрәжәт етиуі, халық ауызеки әдебиеті хәм түркий жазба сөз өнерине қайтыу, заманагөй модерн әдебиетінің көрнекли үәкиллеринің (А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, В.Соловьева хәм т.б.) көз қарасларына сүйенгенлиги менен түсиндириуге болады.

Екиншиден, қосық рецептив ұсылда, оқыушыдан оны түсиниу ұшын изленисти талап етеди. Оқыушы қосықтан дурыс мәни шығаруу ұшын ондағы қарама-қарсы қойылған түсиниклерди орны-орнына қойып көреді. Не ұшын шайырдың бундай жол таңлағанлығын аңлауға урынады. Оқыушыны қарама-қарсы қойыу ұсылы арқалы пикирди бериуде қайсы идея жетекшилиги тәмийинленгени қызықтырады.

Хәзирги қарақалпақ лирикасында антитезаның жасырын формасын да ушыратууға болады. П.Мырзабаеваның «... дейин» қосығының атамасының өзи әдеттегиден өзгеше берілген. Себеби, шайырлар көмекши сөзлерди атама сыпатында таңламайды. Атама – шығарманың ярым табысы, ярым мазмун болғанлықтан, лирикада оны қойыуда шайырдың көркем нийети биринши орынға шығады. Шайыр мәнилі емес, ал көмекши сөзди атамаға таңлады ма, демек, оның ұсы сөз арқалы айтажақ мақсети бар.

Көзің – гәўхарымдур, дийдарың – зия,
Кешеўиллеп келген ығбалмысаң я?
Бір нағысын жойтқан гилемдур – дүнья –
Биз дийдар көрискен демлерге дейин [10, 49-б.].

Қосықты оқығанда қатарлардағы қарама-қарсы мазмун сезилмейди. Бирақ, қосықтың хәр бир бәнтиндеги жуўмақланған мазмун оған қарама-қарсы болған екинши бир мазмунды өз-өзинен пайда етип тур. Лирикалық қахарман өз сүйгени менен ушырасаман дегенге шекемги өмирин бийкарлайды. Усы бийкарлау артында, яғный, «дейин» нен кейинги мазмун бирден жылт етип оқыушының көз алдына келеди. Сонда биз шайырдың қосықтың атамасын не ұшын «... дейин» деп қойғанлығын түсинеміз. Қарама-қарсы мазмун қосық қатарында яки бәнтте сөз бенен жеткерип

берилмесе де, оның мазмунынан кери мазмунның аңласылыұы арқалы билинеди. Усындай жасырын формада келген қарама-қарсы қойыұ ұсылында жоқары эмоционаллық, интонацияда риторика яки сораұлық мәни көбирек қолланылады.

Қосық қатарларында қайталаұлардың қарама-қарсы қойыұ ұсылы менен бириккен жеринде айналы композиция пайда болады [9]. Айналы композиция сыртқы көриниси жағынан шеңберли композицияға усағаны менен, ой-пикирдеги жаңа мазмун айналы композицияның тийкарғы өзгешелигин аңлатады:

Жалаң аяқларым сезген топырақ,
болар, көкирегимди артық қыйнама –
қыйнама, алайын сени аяма,
жалаң аяқларым сезген топырақ [8, 46-б.].

Айналы композициялық ұсыл тек бир ғана бәнттиң өзинде емес, ал қосықтың биринши хәм ақырғы қатарлары толық қайталанып, бирақ қарама-қарсы мазмун менен берилиұ жағдайларында да ушырасады.

Бундай жазып үйренбе,
Жаңалық емес.
Жерден тамырыңды үзбе
Бағың гүллемес [1, 44-б.].

Бес шуұмақтан туратуғын усы қосықтың қалған үш шуұмағында лирикалық қахарман биринши шуұмақтағы лирикалық объекттиң сораұына жуұап излейди. Қосықтың ақырында сораұға жуұап сыпатында және сол лирикалық объекттиң жоқарыдағы қатарларын қайталайды. Қайталаныұшы шуұмақ биринши рет қолланғанда лирикалық қахарманға (субъект) сораұ сыпатында берилген болса, екинши рет қайталанғанда лирикалық қахарманның сораұына жуұап мазмунын берген. Айналы композиция оғада қурамалы пикир жеткерип берий ұсылы болып, шайырдан үлкен изленисти талап етеди.

Солай етип, хәзирги қарақалпақ лирикасында қарама-қарсы қойыұ ұсылының лирикалық композицияны шөлкемлестирийде антонимлерден, қарама-қарсы түсиниклерден дүзилген антитезалар, образлы-логикалы қарама-қарсылықлы хәм жасырын түрде берилген қарама-қарсы қойыұ ұсыллары қолланатуғыны мәлим болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бердиев М. Хәқыйқатлық. – Н.: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 44.
2. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай. – Н.: Билим, 1997. – Б. 54.
3. Генжемуратов Б. «Хәзирги қарақалпақ поэзиясы: монофониялылықтан – полифониялылыққа, аламаншыллықтан – индивидуаллыққа...» // «Әмиұдәрья», 2001, №3, – Б. 87.
4. Galperin I.R. Stylistics. – Moscow: Vyssaya skola. 1981. – P. 223.
5. Загидуллина Д.Ф. Формирование и этапы становления теории татарской литературы (первая треть XX века). Автореф дисс. ... докт. филол. наук. – Казань: 2001. – С. 70.

6. Ибрагимов С. «Теңиздің ортасында атау...» //Әмиўдәрья», 1992, №1. – Б. 86.
7. Ибрагимов С. Жер менен аспанның аралығында. – Н.: «Қарақалпақстан», 1990. – Б. 46.
8. Келдиёрова Г. Ўзбек бадий нутқида антитеза (Э.Воҳидов шеъряті мисолида). Филол.ф.н. Автореферати. – Т: 2000.
9. Композиция литературного произведения. [http: // www / pishi.pro](http://www/pishi.pro)
10. Мырзабаева П. ...Дейин // «Әмиўдәрья», 1999. №5-6. – Б. 49.
11. Хазизев В.Е. Теория литературы. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: «Высшая школа», 2002. – с. 310.

ЖӘМИЙЕТЛИК-СИЯСИЙ ЛЕКСИКАНЫҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ

А.Ш.Нажимов

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институти

Мәмлекетимиз өз ғәрезсизлигин жәриялаған дәслепки күнлерден баслап-ақ жәмиётлик-сиясий, экономикалық хәм мәдений турмысымызда үлкен өзгерислер пайда бола баслады. Мәмлекетлик басқарыу системасы өзгерди, сиясий партиялардың саны көбейди, ҳуқық хәм суд системасында түпкиликли өзгерислер жүз берип жаңадан қурылып атырған мәмлекетимиздің ҳуқықый тийкарлары жаратылды, әскерий ислер қайтадан дүзилди, экономика тарауы еркин базар қатнасықларына бейимлестирилди. Билимлендириу тарауында кадрлар таярлаудың миллий бағдарламасы қабыл етилди. Руўхый-мәнауий тарауда миллий қәдириятларымыз қайта тикленди. Диний исеним еркинлигине тәмийинленди. Жәмиётимизде алып барылып атырған мине усындай кең көлемли реформалар тилге де тәсир етип тилимизде жаңа түсиниклерди аңлатыу ушын жаңа сөзлер хәм сөз дизбеклери пайда бола баслады.

А.Тұрахожаева ғәрезсизлик дәуиринде өзбек тилинің сөзлик қурамында басқа қатламларға салыстырғанда жәмиётлик-сиясий лексикада төмендеги өзгерислер болғанлығын көрсетеди: 1) жәмиётлик-сиясий лексемалардың қолланыуының жеделлесиуи; 2) жәмиётлик-сиясий лексемалардың мәни өзгерисине ушырауы; 3) гөнерген сөзлерди жаңа мәниде қолланыу. Бундай сөзлерге илимпаз *хәким*, *хәкимият*, *вазир*, *мадҳия*, *раёсат*, *маъмурият*, *қўмита* сөзлерин көрсетеди [1].

Палата - сөзи бурынғы аўқам дәуиринде емлеўханалардың наўқаслар емленетуғын бөлме, комната мәнисинде қолланылған болса, соңғы ўақытлары Олий Мажлистиң жоқарғы палатасы – сенат, төменги палатасы – нызамшылық палатасы, исбилерменлер палатасы мәнилері пайда болды. Мысалы: 2019-жыл 22-декабрь күни Өзбекстан Республикасы *Олий Мажлиси Нызамшылық палатасы*, халық депутатлары ўәлаятлық, районлық хәм қалалық Кеңеслерине сайлаўлар болып өтти («ЕҚ», 9.01.2020); Қарақалпақстан Республикасы *товар жетистириушилер хәм исбилерменлер*

палатасының баслығы болып бұрын «Арал» өзбек-қазақ фирмасының бас директоры болып ислеп келген К.Абдиджалиев сайланды («ЕҚ», 28.01.1999).

Мәмлекет басқарыуы тарауына байланысly қолланылатуғын сөзлердің ең әхмийетли мәнилик топары бул «хүжжет» болып, оған төмендеги мәнилик бирликлер киреди:

а) Шахстың ким екенлигин тастыйықлайтуғын хүжжетлер: *паспорт, гууалық, диплом, аттестат, сертификат, әскерий гууалық* хәм т.б. Мысалы: Нөкис қалалық кадастр хызмети тәрәпинен 06.06.2007-жылы Гулбаный Мамбетоваға берилген ТА № 0304667-санлы *гууалығы* жойтылыуына байланысly бийкар етиледі. («ЕҚ», 9.04.2009).

б) Хүким етиу, қарар шығарыу, пәрман беріу мәнисиндеги хүжжетлер: *резолуция, қарар, буйрық, бийлик, пәрман, қәули, шақырыу, үндеу* хәм т.б. Мысалы: «Жалғызсаң сен, муқаддес Ұатан!» Республикалық көрик-таңлауын өткеріу ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң *қарары* («ЕҚ», 9.04.2009); Елимизде қабыл етилип атырған *қарар* хәм *пәрманлар* биринши нәўбетте инсан мәпи ушын хызмет етеди («ЕҚ», 23.02.2019); «Өзбекстан Республикасы Президенти И.Ә.Кәримовтың екинши шақырық халық депутатлары Ферғана ўәлаятлық кенесиниң биринши сессиясында шығып сөйлеген баянатынан келип шығатуғын ўазыйпалар ҳаққында» Қарақалпақстан Республикасы белсендилери жыйналысының *қәулиси* («ЕҚ», 22.01.2000); Мәкеме, кәрхана, хожалық басшыларына, жергиликли өзін-өзи басқарыу уйымларына хәм Республика халқына *шақырық* хат. («ЕҚ», 14.03.2000); «Банк системасын буннан былай да еркинлестириу хәм реформалау бойынша илажлар ҳаққында» Өзбекстан Республикасы Президентиниң *пәрманы* («ЕҚ», 28.03.2000).

в) Хуқық нызамшылық тарауына байланысly хүжжетлер: конституция, нызам, кодекс, концепция. Мысалы: Өзбекстан Республикасы Олий Мажилис Сенатының 2008-жыл 4-5-декабрь күнлери болып өткен он алтыншы жалпы мәжилисинде «Атқарыу тәртибин жетилистириуға қаратылған Өзбекстан Республикасының айырым *нызамшылық* хүжжетлерине өзгерислер хәм қосымшалар киргизиу ҳаққындағы *Нызам* мақулланды» («ЕҚ», 7.04.2009); Өзбекстан Республикасында 2022-жылы халықты дизимге алыуды өткеріу *концепциясын* тастыйықлау ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманы («ЕҚ», 9.02.2019); Соны атап өтиу керек, өткен еки жыл ишинде Өзбекстан Республикасының Сайлау *кодексиниң* жойбары ислеп шығылды («ЕҚ», 5.03.2019); Бәршемизге белгили, быйыл 9-апрель – Қарақалпақстан Республикасының *Конституциясының* қабыл етилгенине 26 жыл толады («ЕҚ», 4.04.2019).

г) Тәрәплер ортасында дүзилген келисимди аңлататуғын хүжжетлер: *шәртнама, питим, келисим*. Мысалы: «Егер Өзбекстан Республикасының халықаралық *шәртнамасында* сырт елли инвесторлар хуқықларының кепилликлери хәм оларды қорғау мәселеси ҳаққындағы нызам хүжжетлериндегидей басқаша режелер белгиленген болса, халықаралық шәртнаманың режелери қолланылады («ЕҚ», 9.04.2009).

д) Келешекке бағдарланып исленетуғын хужжетлер: *хәрекетлер стратегиясы, дәстүр, программа, бағдарлама*. Мысалы: «Мәмлекетимиз басшылығы басламасы менен ислеп шығылып, турмысқа енгизилип атырған 2004-2009-жылларда мектеп билимлендириў раўажландырыўдың мәмлекетлик улыўма миллий *бағдарлама*»сына муўапық. («УЖ», 20.10.2008); Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси жанындағы жәмийетлик фонды «*Хәрекетлер стратегиясы, «Жедел инвестициялар хәм социаллық раўажланыў жылы» Мәмлекетлик бағдарламасын орынланыўда МКШлардың белсендилигин қоллап-қуўатлаў*» темасында Мәмлекетлик грантларды ажыратыў ушын таңлаў жәриялайды («ЕҚ» 4.04.2019); Шаңарақ мәплерин әмелге асырыўды тәмийинлеў бойынша 1998-жылғы илажлардың мәмлекетлик *программасы* ҳаққында Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң қарары («ЕҚ» 29.01.1998).

е) Халықаралық қатнастар бойынша хужжетлер: *декларация, демонстрация, баянат, конвенция, меморандум, факт, партия, нота* хәм т.б. Мысалы: Конференция шеңберинде Өзбекстан Республикасы Экология хәм қоршаған орталықты қорғаў бойынша мәмлекетлик комитети менен биргеликте Италияның қоршаған орталық, жер хәм теңиз ресурслары министрлиги арасында бирге ислесиў ҳаққында *меморандумға* қол қойылды. («ЕҚ», 29.01.2019); Жақында Бердақ миллий музейинде БМШның «Жаслар хуқықлары ҳаққында»ғы халықаралық *конвенция* жойбарының мазмуны хәм оның әхмийетин студент-жасларға кеңирек түсиниклер бериў мақсетинде илаж шөлкемлестирилди («ЕҚ», 28.02.2019).

Ғәрезсизлик жыллары көплеген сөзлердиң тийкарғы мәнисине жәмийетлик-сиясий турмыс пенен байланыслы жаңа мәни қосылыўы нәтийжесинде сөздиң лексикалық мәнисиниң кеңейиў процеси пайда болды.

Жәмийетлик-сиясий лексиканың лексика-семантикалық усыл менен жасалыўында көп мәнилик қубылысы әхмийетли орын ийелейди. Көпшилик тилши илимпазлар хәр бир илим тараўына байланыслы терминлерге тән болған тийкарғы белги сыпатында терминлердиң бир мәнини аңлатыўын көрсетип өткен болса да көп мәнилик терминлерге де тән қубылыс есапланады. Мәселен, «*партия*» сөзи бириншиден «сиясий шөлкем, партияны» аңлатса, екиншиден, «товарлардиң жаңа партиясы» дегенде экономикада товарлардың соңғы ўақытта келген бөлеги түсиниледи, үшіншиден шахмат ойындағы бир ойын, бир партия деп аталады.

Қарақалпақ тилиндеги «ағым» сөзиниң сиясий ағым, «гүрес» сөзиниң-идеологиялық гүрес, «турмыс» сөзиниң жәмийет турмысы, аўыл турмысы, «ошақ» сөзиниң мәденият ошағы, билим ошағы, «хәрекет» сөзиниң фермерлик хәрекеті, жол хәрекеті қәўипсизлиги, «мийрас» сөзиниң әдебий мийрас, мәдений мийрас, «дөгереқ» сөзиниң жас сиясатшылар дөгереги, «миннет» сөзиниң пуқаралық миннет, әскерий миннет мәнилері пайда болды.

Хәким. 1. Орта Азиядағы халықларда белгили бир қала хәм оның әтирапындағы аўыллар үстинен ханның әмирин орнатыў ушын белгилеп қойылған ҳәмелдар. 2. Өз хүкимине бойсындырыўшы, буйрығын өткериўши

шахс. 3. Өзбекстан Республикасында область, қала хәм районлардың биринши басшы лаўазымындағы шахс, ҳәкимияттың басшысы [2]. *Ҳәким* сөзиниң соңғы мәниси ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ тилинде де қәлиплести.

Айырым жәмийетлик-сиясий терминлердин жаңа мәнилери қәлиплести. Мәселен, «*департамент*» сөзи бурын а) Францияда ең үлкен административлик аймақлық бөлим, б) айырым буржуазиялық мәмлекетлерде жоқарғы мәмлекетлик органлардың, министрликлердин айырым бөлими деген мәниде қолланылса, соңғы ўақытлары тилимизде «*экономикалық жынаятларға қарсы гүресиў департаменти, мәмлекетлик тилди раўажландырыў департаменти*» мәнилери қәлиплести. Жәмийетлик-сиясий лексемалардың мәнилик жақтан байыўы семантикалық калька усылы арқалы басқа тилдеги мәнилерди өзлестириў арқалы жүз берди. Мәселен, *институт* сөзиниң бурынғы ўақытлары жоқары оқыў орны ямаса илим изертлеў мәкемеси мәниси тилимизде бар болатуғын болса, соңғы жыллары жәмийетлик институтлар, сиясий институтлар, шаңарақ институти, мәхәлле институты, демократиялық институтлар усаған сөз дизбеклериниң қурылысында институт сөзиниң жаңа мәнилерди аңлатып атырғанын көремиз. Мысалы: Халықтың машқалалары менен ислесиўде *мәхәлле институтының* статусын түп-тийкарынан арттырыў илажлары ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманы («ЕҚ», 6.04.2019 №44).

Сайлаў (избрание) – белгили бир нәрсени таңлап, сайлап алыўды аңлатады; 2. *Сайлаў*: Депутатлыққа белгили шөлкем ағзалығына даўыс бериў жолы менен тайынлаўға арналған ис. Мысалы: Усы жыл 1-май күни 1-санлы Нөкис медицина колледжи имаратында «Шығыс» мәкан пуқаралар жыйыны баслығын *сайлаў* болып өтти («ЕҚ» 4.05.2019, № 56); Усы жылдың 20-октябрь күни Қарақалпақстан Республикасы *Орайлық сайлаў комиссиясының* гезектеги мәжилиси болып өтти («ЕҚ» 21.10. 2000, №126). Бул мысалда *сайлаў комиссиясы* –сайлаў процесин шөлкемлестириў ушын жуўапкер шөлкем мәнисин аңлатып келеди.

Ақсақал - сөзи тилимизде жасы үлкен, кәткуда адамларға қарата берилген атақ болған. Мысалы: Еле мектепке бармаған бала күнимизде бизиң үйимиз ҳәзирги «Ташкент» хожалығының «Көк суў» аўылында (бурынғы Юсуп ақсақал Бердановтың аўылы) еди («ЕҚ», 21.03.2009, №35). Ҳәзирги күнде пуқаралар жыйынлары баслығы лаўазымы ийеси *ақсақал* деп аталады. Сөзге жаңа мәни жүкленди (аўыл пуқаралар жыйынларының қурамына бирден көп хәтте онға жақын аўыллар киреди).

Ширкет – сөзи ғәрезсизлигимиздиң дәслепки жыллары бурынғы аўқам дәўиринде қолланылған совхоз, колхоз сөзлериниң орнына қолланылды: Мысалы: Республикамыздың бәлент қырманына Қоңырат районындағы «Көкдәрья» *ширкет* хожалығының жәмәәт ағзалары да салмақлы үлес қосты. («ЕҚ», 4.07.2000); Бараман десең өзиң билесең. Бирақ «Таза жол» *ширкет* хожалығы алға өрлеў орнына жылдан-жылға төменлеп баратыр, - деди райондағы жигитлердин бири («ЕҚ», 16.09.2000); *Ширкетлер* аўыл хожалық дүзилисиниң ең ағласы («ЕҚ», 16.02.1999); Усы күнлерде жолыңыз түсип

Кегейли районындағы Б.Кәрімбердиев атындағы *ширкетлер* бирлеспесинин қайсы аўылына барып қалсаңыз да еки адамның бири сарсылып гәп ететуғын баслы машқала электр тогының жетиспеўшилигин айтады («ЕҚ», 6.01.1998). Бирақ арадан бираз жыл өткеннен кейин ширкетлер тарқатылып олардың орнына дийхан фермерлер ассоциясы дүзилгеннен кейин қолланылмайтуғын болды. Ширкет – сөзи мөкан пуқаралар жыйыны аймағындағы бир ямаса бир неше көп қабатлы жайларға қурылыс хәм қоммуналлық жақтан хызмет көрсетиўши киши мәкемени аңлатады.

Коррупцияға қарсы гүресиў бойынша Республикалық уйымлараралық комиссияның мәжилиси болды. («ЕҚ», 18.06.2019, №75); Жақында Нөкис қаласындағы Спорт комплекси имаратында Өзбекстан Республикасы Әскерий прокуратурасы тәрәпинен *көшпели қабыллаў* шөлкемлестирилди. («ЕҚ», 18.06.2019, №75).

Бул мысаллардағы *гүрес*, *қабыллаў* сөзлери тилимизде бурыннан бар болған сөзлер: *Гүрес* ат. 1. Еки адамның бирин-бири жығыў мақсетиндеги айқасы. Жығылған гүреске тоймас («ҚҚ. х. н»). 2. Қандай да бир езиўши классқа ямаса сиясий ағымға қарсы алып барылып атырған илажлар. Империализмге хәм капитализмге қарсы гүрес. 3. филос. Бир нәрсени орынлаўға, ислеўге, қыйыншылықларды жеңиўге ат салыў, умтылыў хәм де көп түрли қарама-қарсылықлардың арасындағы талас тартыс, бир-бирин жеңиў жолындағы исленип атырған хәрекет. Жаңалық пенен ескилик өз ара маўаса жасай алмайды, олар бир-бирине қарсы гүресте болады.

Қабыллаў ф. 1. Қабыл алыў, қабыл етиў, мақуллаў. Миллий тиклениў демократиялық партиясына жаңа ағзалар қабыллаў; 2. Қарсы алыў, жолығыўға, сөйлесиўге рухсат етиў. Президент шет ел елшилерин қабыллады. Илимпаз Н.Кәримходжаев қарақалпақ тилиндеги «шығарыў» феиилиниң рус тилинен сөзлерди калькалаў арқалы төмендеги мәнилерге ийе болғанын көрсетеди: уволить с работы-жумыстан шығарыў, исключить из вуза-оқыўдан шығарыў, вывозить за границу-шет елге шығарыў, выпцекать на экран-экранға шығарыў, вывести на орбиту-орбитаға шығарыў, издовать книгу-китапты басып шығарыў, выпускать трактор-трактор шығарыў, решать задачу-есап шығарыў, списывать что-то (из-за негодности)-есаптан шығарыў, довыбать уголь-көмир шығарыў, выпускать в свет-жарыққа шығарыў, производить продукцио-өним шығарыў, подводить итог соребнования-жарыстың жуўмағын шығарыў х.т.б [3].

Усы сыяқлы жәмийетлик-сиясий лексикамызда көп мәнили сөзлер көплеп ушырасады. Мысалы: *ойын* сөзи: Японияның Нагата университетиниң профессоры Ши Гени Хакадаминниң атап өтиўинше, Аўғаныстан аймағы сыртқы күшлердиң «үлкен геосиясий *ойыны*» майданы болып қалмақта («ҚЖ», 8.08.2013, № 37).

Бул мысалда *ойын* сөзи де күнделикли турмыста қолланылып жүрген *ойын* сөзиниң мәнисинен сиясий мәниси бойынша өзгешеленеди хәм тилимизде бурыннан қолланылып жүрген *ойын* сөзиниң көп мәнилигин тәмийинлейди.

Қарақалпақ тилинде де жәмийетлик-сиясий лексиканың байығында метафоралық усыл менен аўысқан сөзлер жийи ушырасады: Мысалы: Мәмлекетимизде эпидемологиялық *жағдайды жылаўлаў*, халықтың саламатлығын хәр тәреплеме қорғаў ушын барлық илажлар көрилмекте. Елликқала районында «Елликқала-туризм ошағы» атамасында халықаралық илимий-экономикалық, мәдений-ағартыўшылық әнжуманы болып өтти («ЕҚ», 25.01.2020); Беруний, Қанлыкөл хәм Мойнақ районларында «Жаслар орайы» қурылып пайдаланыўға тапсырылды, буннан тысқары қала хәм районларда жигирма еки «Жаслар мийнет гүзары» комплекслери қурылып атыр («ЕҚ», 25.02.2020); 2020-жылға Қарақалпақстан Республикасы аймағындағы мәмлекетлик *көшпес мүлклерден* пайдаланыўда ижара төлемлериниң ең кем ставкасын тастыйыклаў ҳаққында Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң қарары («ЕҚ», 12.03.2020); Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң жигирма төртинши сессиясы «*Мийнетти қорғаў* ҳаққында» Қарқалпақстан Республикасының Нызамы («ЕҚ», 10.01.2019); Нөкис қаласында жәмийетлик қәўипсизликти тәмийинлеў бойынша «*Қәўипсиз қала*» концепциясын әмелге асырыў бойынша ўазыйпалар белгилеп берилди. («ЕҚ», 17.01.2019); «Әндижан-Фарм» *еркин экономикалық зонасын* шөлкемлестириў ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманы («ЕҚ», 19.01.2019); 2018-жылдың жуўмақлары регионның еле де пайдаланылмай атырған потенциалы бар екенлигин көрсетти, басқаша айтқанда, бул жерде алдын жойтылып кеткен мүмкиншиликлерди қайта тиклеўде хәм илгери сүриўши тараўларды дүзиўге, шешилиўи тийис мәселелердиң шеңбери тек ғана *экологиялық дағдарыс* пенен шекленип қоймаўға толық шараятлар бар. («ЕҚ», 24.01.2019). Бул мысаллардағы *туризм ошағы, эпидемологиялық жағдайды жылаўлаў, мийнет гүзары, көшпес мүлк, мийнетти қорғаў, қәўипсиз қала, еркин экономикалық зона, экологиялық дағдарыс* метафоралық усыл арқалы сөз мәнисиниң аўысығынан жасалған жәмийетлик-сиясий сөзлер.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Воробьева О.И. Политический язык: Семантика, таксономия, функции: Автореф.дисс...док-ра...филол.наук. – Москва, 2000. – С. 10.
2. Каримходжаев Н.Ш. Қарақалпақ әдебий тили лексикасының раўажланыў дереклери. –Нөкис, 2016. – Б. 97.
3. Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў хәм раўажланыў жоллары. –Нөкис. 2017. – Б. 51.
4. Тўрахожаева А.Х. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти: Филол.фан.номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Андижон. 2012. – Б. 28.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2008. – Б. 547.

РУС ТИЛИ ХӘМ РУС ТИЛИ АРҚАЛЫ БАСҚА ДА ТИЛЛЕРДЕН ӨЗЛЕСТИРМЕЛЕР

А.Ш.Нажимов

ӨзР ИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақ тилинің лексикасында басқа тиллерден аўысқан сөзлердің ишинде ең үлкен топарды қурайтуғын бөлеги рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер менен терминлерден ибарат. Рус халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы байланыс бир неше әсирлерди өз ишине алады. Сол жыллар даўамында қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына еки халық арасындағы қатнастың дәрежесине қарай белгили муғдарда сөзлер аўысып отырды. Қарақалпақ тилине рус сөзлери хәм рус тили арқалы басқа Европа тиллеринен сөзлер менен терминлердің аўысыўы әсиресе бурынғы аўқам дәўиринде жийилести. Қарақалпақ тилинде жәмийетлик турмысқа байланыслы жаңа интернационаллық сөзлер хәм терминлер кирип, олар халықтың күнделикли турмысында қолланыла баслады. Булардың барлығы да қарақалпақ тилинің раўажланыўына рус тилинің тәсиринен пайда болды.

Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердің аўысыўында улыўма еки дәўир көзге түседи: 1) XIX әсирдин ақырынан 1917-жылға шекемги дәўир; 2) 1917-жылдан кейинги дәўир.

1873-жылы Россия империясы тәрәпинен Әмиўдәрьяның оң жағалығы жаўлап алынды. Бул Орта Азияда, соның ишинде Қарақалпақстан аймағында дәслепки капиталистлик қатнасықлардың пайда болыўына хәм раўажланыўына тарийхый жағдай туўылды. Майда заводлар, жол қатнаслары, саўда ислери, аўыл-хожалығы, балықшылық өсе баслады. Халықтың бардамлы бай қатламларының ишинен хәмелдарлар хәм басқа да хызметкерлерди таярлайтуғын жаңа мектептер шөлкемлестирилди. Оларда рус тили хәм басқа да тиллерде сабақлар оқытылды. Соның нәтийжесинде рус тилинен қарақалпақ тилине сөзлердің аўысыўына себепши болды.

Бул дәўирде рус тилинен қарақалпақ тилине аўысқан мынадай сөзлерди ушыратыўға болады: *кеңсе, бадырақ, ширкеў, пароход, самовар, пуд, пристав, болыс, уезд, завод, доктор, машина* т.б. Бул сөзлердің көпшилиги бизиң тилимизде рус тилине қарағанда бираз өзгерген түрде айтылып келди: Мәселен, *кеңсе, ояз, ширкеў, болыс* т.б. Олар сол түринде әдебий тилде қәлиплесип отыр. Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөз аўысыўының биринши дәўиринде келип кирген сөзлер, көбинесе, мәмлекетлик басқарыў ислерине, саўда ислерине, қурылысқа, техникаға байланыслы сөзлерден ибарат. Мәселен, *кеңсе, болыс, ояз, пристав* усаған сөзлер мәмлекетлик басқарыў бойынша тилимизге кирген сөзлер болса, *ярмарка, пуд, пароход, машина* усаған сөзлер саўдаға хәм техникаға тийисли т.б.

XIX әсирде Қарақалпақ халқының турмысындағы экономикалық хәм мәдений өзгерислерге, илим хәм техника жетискенликлерине баспа сөздің раўажланыўына байланыслы тилимиздің лексикасы рус сөзлери, сондай-ақ, рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм терминлер менен

байыды. Рус тили арқалы қарақалпақ тилине келип кирген сөзлердің көбінесе Европа халықтары тиллеринен екенлиги көзге түседі. Буның себебин, әлбетте, рус халқының өзинің тарийхый раўажланыўы дәўирлеринде сол халықлар менен болған байланысынан деп түсиниўимиз керек.

Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилинің лексикасына сөзлер хәм терминлер сол рус тилиндеги түринде тиккелей аўысты. Мысалы: *театр, кино, прогресс, машина, автомат, килограмм, тонна, биология, психология, термометр* т.б. Бул усыл қарақалпақ тилине рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөз аўысыўындағы ең өнімли усыл болды.

Сондай-ақ, сөз хәм терминлер аўдарылыўы арқалы аўысты. Қарақалпақ тилинің сөзлик курамында айырым сөзлердің қарақалпақ тилине аўдарылыўы арқалы дөреген сөзлер әдеўир муғдарда ушырасады. Мәселен: *трудоден, красное знамя, наглядное пособие, рукопись, похвальный лист, усаған сөзлер мийнет күни, қызыл байрақ, көрсетпели қурал, қол жазба, мақтаў қағазы* түринде қарақалпақ тилине аўысты. Аўдарыў жағдайында олардың мәниси хәм курылысы сақланды. Бир тилден екінши тилге сөз аўысыўының бул усылын калка усылы есапланады. Қарақалпақ тилинде калька усылы арқалы пайда болған сөзлердің топары оғада көп. Олар тийкарынан алғанда, рус тилиндеги сөзлерди калькалаў нәтийжесинде дөреген.

Соны да айтып өтиў керек, бурынғы аўқам дәўиринде хәттеки рәсмий хўжетлер рус тилинде жүргизилди. Аўызеки сөйлеў тилинде болса рус тилин араластырып айтыў дәстүрге айналып кетти. Нәтийжеде ана тилинің сөзлик курамы шубарланып кетти. Анаў я мынаў уғымның қарақалпақ тилинде сәйкес атамасы болыўына қарамастан русша атама менен аўмастырып қолланыў кең өрис алды. Мысалы, *баслық - председател, тақта - доска, жыйналыс - собрание, жыйын - сбор, зал - ҳаўли, өжире - комната* т.б.

Мәмлекетлик тил ҳаққындағы Нызамның қабыл етилиўи менен сөзлик курамның раўажланыўындағы бундай орынсыз кубылыслардың тәртипке салыныўына, ана тилдің тазалығын сақлаўға, умытылып баратырған сөзлерди қайта тиклеўге шараят жаратылды. Хәзирги күнде бундай сөзлер қолланылыў жағдайында турақласыў ҳалатын кеширмекте: *дворец-сарай, актив-жедел, остановка-бәндирги, перерыв-тәнепис, звонок-қоңыраў, тетрадь-дәптер, расписание- кесте, план-жоба, проект-жойбар, критика-сын, кризис-дағдарыс, дефицит-қыт* т.б.

Халықлардың экономикалық, сиясий хәм мәдений байланыслары, тиллердің бир-бирине тәсир етиўине алып келеди. Бул жағдай қарақалпақ тилинің сөзлик курамында хәрекетшен қатлам болған жәмийетлик-сиясий лексика системасында да тийисли.

Регламент - сөзи француз тилинен алынған, тәртип, қағыйда деген мәнини билдиреди. Регламент сөзи төмендеги мәнилерге ийе:

1. Мәмлекет органларының жумысларының тәртибин белгилейтуғын қағыйдалар системасы. Мысалы: 46-санлы «Кетенлер» сайлау округинен депутат Ш.Уснатдинов Жоқарғы Кеңестің *Регламент* хәм депутатлық этикасы мәселелери комиссиясының баслығы етип сайланди («ЕҚ», 14.01.2020).

2. Жыйналыс, конференция, әнжуманларды алып барыу тәртиби. Мысалы: Регламент: Тийкарғы баянатлар ушын 15 минут, шығып сөйлеулер ушын 5 минут.

3. Халық аралық конгресс хәм конференциялардың айырым актлериниң аты. Мысалы: Бенский *регламент*. 1815-жыл.

Сиясий-жәмийетлик лексика поэзиялық шығармаларындың тилинде де жийи ушыраса баслады:

Ығыр болған узақ жыйналыслардан,
Регламент түспеген жуўмақлау сөзден.

(«Қайта қурыудың балаларына»)

Регламент сөзи мәжилис, кеңес, сессия хәм т.б. өткеріу тәртиби деген мәнисти билдиреди. Бул сөз И.Юсупов шығармаларында бир неше орынларда қолланылған.

Спикер парламент баслығы бунда,
Бизди қонақ етти дәстурхан жайып.

(«Алыс Малайзия кешелеринде»)

Бул мысаллардағы *парламент*, *регламент* сөзлери сиясатқа байланысly өзлестірилген сөзлер.

Сиясатқа байланысly өзлестірилген сөзлер шығарманың лексикасына көркем сөз шебери тәрөпинен дәуір колоритин, персонаж тилиниң өзгешелигин беріу ушын стильлик мақсетте де ендирилгенлигин көріуимизге болады.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң жәмийетлик-сиясий лексикасы курамында тийкарынан рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден аўысқан сөзлер көплеп ушырайды.

Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден жәмийетлик-сиясий сөзлер төмендеги үш жол арқалы өзлескен:

а) өзгермесиз туўры аўысыў;

б) аралас қолланыў;

в) калькалаў арқалы.

Өзгермесиз туўры аўысыў-рус тилинен анаў ямаса мынаў жәмийетлик-сиясий мазмунға ийе атамалардың қарақалпақ тилиндеги сәйкес эквиваленти болмаўы нәтийжесинде сол түринде өзлестірилиўи. Мысалы:

Парламент - парламент сөзи француз тилинен өзлестірилген, туўра мәнисте *сөйлеу* дегенди аңлатады. Парламент мәмлекеттиң жоқары нызам шығарыўшы органы. Англияда Парламент, АҚШта Конгресс, буржуазия революцияға шекемги Францияда жоқары суд парламент деп аталған. Мысалы: *Парламентаризмниң* жоқары палатасы алдында турған әхмийетли мақсетлери, ўазыйпалары ҳаққында өзиниң пикирлерин баян етти («Ғ.Н», 28.02. 2006).

Партия - латын тилинен алынған, *бөлім, топар, шөлкем* мәнісін береді. Бул сөздің бір неше мәнісі бар:

1. Социаллық қатламның ямаса класстың мәплерін жәриялаушы, билдириушы хәм олардың сиясий искерлигин басқарыушы сиясий *шөлкем*.

2. Бір белгили мақсет ушын бирлескен жәмийеттеги шахслар топары. Мысалы: географиялық *партия*, экологиялық *партия*. Соннан берли бул *партия* жаңа сиясий күш сыпатында елимиздің жәмийетлик-сиясий турмысына белсене араласып келмекте.

3. Затлардың белгили көлеми, көбинесе затларды жиберіу хәм қабыл етиу менен байланысly ұақытты аңлатады. Мысалы, *кітаплардың жаңа партиясы* х.т.б.

4. Бір ойынның ойналыу процесі, ұақтың билдиреді: шахмат *партиясы*, шашка *партиясы*.

5. Оркестр, хор ямаса опера шығармасының бір бөлегі [1]. Қарақалпақ жәмийетлик-сиясий лексикасында партия сөзінен биригиуі мәнісіндегі формасы жумсалады.

Қарақалпақ тилинде «партия» сөзі мәнилик жақтан байыды. Бурынғы аўқам дәуірінде «партия» сөзі тек «Советлер Союзының коммунистлик партиясы» деген түсиникти аңлатқан болса, ғәрезсизлик дәуірінде сиясий партиялардың көбейиуіне байланысly сөздің мәнісі кеңейди: Өзбекстан миллий тиклениу демократиялық партиясы, Өзбекстан Халық демократиялық партиясы, Өзбекстан Экологиялық партиясы, Өзбекстан «Адолот» социал-демократиялық партиясы, Өзбекстан Либерал-демократиялық партиясы. Мысалы: Жақында Өзбекстан «Миллий такланиш» демократиялық партиясы Нөкис қалалық Кеңесиниң «Хаял-қызлар қанаты» тәрөпинен «Физикалық хәм руўхый бәркамалыққа қарай!» атамасында саламатлық акциясы өткерилди («ЕҚ», 16.03.2019); Өзбекстан Либерал демократиялық партиясы Қарақалпақстан Республикасы Кеңеси ағзалары Төрткүл районында өз қыйтақ жерлеринен нәтийжели пайдаланып атырған пуқаралар менен пикирлесиу мақсетинде жақында «Шорахан» аўыл пуқаралар жыйынындағы мәхәлле турғынлары менен ушырасып, пикир алысты («ЕҚ», 18.04.2019); ӨзЛиДеП белсендилери тәрөпинен Мойнақ районына 3,5 тонна азық-аўқат өнімлери хәм қурылыс буйымлары алып келинди («ЕҚ», 02.05.2019).

Демократия - бул сөз бизге рус тили арқалы кирип келген. *Халық хукумети* дегенди аңлатады. Демократия сиясий дүзим болып, оның тийкарында процесс нәтийжесинде қатнасыушылардың теңдей тәсири арқалы шешимлердің коллективли қабыл етиу усылы жатады. Бул усыл хәр бир жәмийетлик структураларда қолланылыуы мүмкин. Мысалы: *Демократиялық хуқықый мәмлекет*, ашық пуқаралық жәмийетти дузиу, еркин экономиканы раўажландыруу, муқаддес қәдириятларымызға сай руўхыятымызды жетилистириу жолында қойып атырған қәдемлер бүгинги айқын дәлили («Ғ.Н» 9.04.2006. № 10).

Қарақалпақстанда қайта қуруу дәуірінде *демократия* сөзі терминлик мәниде қолланыла баслады. Демократия «халық хәкимияты» деген мәнисти

билдирип, шайыр сол дәуір жаңалықтарын ашып беріу мақсетінде бул өзлестірилген сөзди пайдаланады. Мәселен:

Самал кем-кем пәтке мине баслады.

Гүркиреди *демократия* аспаны. («Қайта қурыудың балаларына»)

Усы арқалы автор шығарманың пикир образлылығын, оқыушыға тәсир етиушилигин күшейип сүүретлейди.

Республика - латын тилинен рус тили арқалы кирип келген сөз. «Жәмийетлик ис», «мәмлекет басқарыу формасы» дегенди аңлатады. Жоқары мәмлекетшилик хукимет белгили мүддетке сайланған басқарыу органларына тийисли болады. Усындай басқарыу формасына ийе мәмлекет республика деп аталады [1]. Мысалы: *Республика* халқын табиғый газ хәм электр энергиясы менен тәмийинлеуді жаңа басқышқа көтеріу мақсетиде 163,5 миллиард сумлық жумысларды әмелге асырыу нәзерде тутылған; «Корея *Республикасы* Өзбекстан менен бирге ислесиу байланысларын жүдә хұрметлейди» («ЕҚ», 9.05.2009. №86).

Суверенитет - француз тилинен алынған сөз болып, жоқарғы хукимет, сиясат, ғәрезсизлик деген мәнилерди билдирип, мәмлекетшиликтің тийкарғы белгилериниң бири. Мысалы: Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының I бабы мәмлекетлик *суверенитет* деп аталады.

Декларация сөзи француз тилинен өзлескен, ишки хәм сыртқы сиясат бойынша тийкарғы принциптерди өзінде сәўлелендиретуғын рәсмий мәмлекетлик хуҗжет. Мысалы: Қарақалпақстан Республикасы 1990-жылы 12-декабрь күни өзиниң Суверенлик *декларациясын* жәриялады. Кеше Қарақалпақстан Республикасы Суверенлик *Декларациясының* қабыл етилгенине 8 жыл толды. Раўажланыу жолында нық қәдем таслай бер, Суверенли Қарақалпақстан! («ЕҚ», 15.12.1998).

Депутат - сөзи латын тилинен алынып, Нызам шығарыушы, яки болмаса қандайда бир жуўапкерли органларға сайланып қойылған шахс [1]. Мысалы: Семинарда Өзбекстан Республикасы Олий Мәжлиси Нызамшылық палатасы *депутатлары*, Министрлик хәм ведомоствалар, орынлардағы мәмлекетлик хәкимият уйымлары хызметкерлери қатнасты. («ЕҚ». 5.08.2010. №83).

Президент - латын тилинен кирип келген «президентц», «алдында отырыушы» деген мәнини билдиреди.

1. Басқарыудың республикалық формасына ийе мәмлекетлердеги мәмлекет басшысы.

2. Айырым жәмийетлик мәкемелердиң басшысы.

3. Компания хәм корпорациялардағы жоқары лаўазымлы шахс мәнилерине ийе [1]. Мысалы: Өзбекстан Республикасы *Президенти* Шавкат Мирзиёевтиң басшылығында 8-январь күни Мәмлекетлик бюджет параметрлерин орынлау хәм аймақларда исбилерменликти раўажландыруу бойынша усы жылғы тийкарғы ўазыйпаларға бағышланған видеоселектор мәжилис өткерди («ЕҚ» 11.01.2020. №5). Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының *Президенти* өз хызметкерлерин байрам менен қутлықлады. Өзбекстан Республикасы *Президенти* Ш.Мирзиёевтиң басшылығында 2018-

жыл 20-декабрь жаңадан қабыл етилген салық саясаты концепциясын әмелиятқа толық енгизиў мәселелери бойынша өткерилген видеоселектор мәжилисинде берилген тапсырмалардың орынланыўын тәмийинлеў мақсетинде «Туранбанк» АҚБ Нөкис филиалы тәрәпинен пайтахтымыздағы «Жаслар орайы»нда илаж шөлкемлестирилди («ЕҚ», 15.01.2019).

Инцидент - латын тилинин «инциденс» сөзинен алынып, ўақыя, ситуация, қандайда бир жағдай (ўақыялардың анықламасы, көбинесе жағымсыз жағдайлар) түсинбеўшилиқ, соқлығысыў деген мәнилерди билдиреди [1]. Бул сөз көбинесе еки елдің ямаса мәмлекеттиң бир-бирине қарама-қарсы ҳәрекетлери, соқлығысыўы мәнилеринде жумсалады. Бул сөз де рус тили арқалы өзлескен.

Тасадан оқ алып бир-биримизге,

Инцидентлер болып турар арада.... (И.Ю).

Фермер - сөзи ғәрезсизлик жыллары аўыл-хожалығында пайда болған кәсип ийесин билдиреди: Ташкент қаласында өткерилген жуўмақлаўшы басқышында Өзбекстанның мине мен деген исбилерменлери, *фермерлери*, өнерментлери менен беллесиўге аталған жерлеслеримизден хош хабар келди («ЕҚ», 4.04.2009. №41).

Орган - лексикалық бирлигине *уйым* семантикалық бирлиги мәниси жағынан жүдә жақын. Мәмлекеттиң жоқары органлары-мәмлекеттиң жоқары уйымлары. Бирақ, барлық орынларда *орган* сөзи уйым сөзи менен алмасып қолланыла бермейди. *Салыстырың*: атқарыўшы хәкимият *органлары* дизбегин атқарыўшы хәкимият уйымлары деп қолланыўға болмайды.

Орган - сөзиниң сөзлик мәниси, қолланыў көлеми жүдә кең болып, ол өз ишине бир неше мәнилик топарларды қамтыйды. *Дүзим* лексика-семантикалық топарына киретуғын мәмлекет басқарыўына тән лексика-семантикалық бирликлерде ғәрезсизлик дәўири жәмийетлик-сиясий лексикасында өнимли қолланылады. Оларды да мәнилик жақынлығына қарай төмендегише ажыратыў мумкин. Мысалы: Өзбекстан Республикасында белгиленген нызамға муўапық хуқықый тәсир шараларын қолланыў ҳаққындағы арзалар менен судларға мүрәжат етиўге қадағалаўшы *органлар* ҳақылы («ЕҚ», 16.04.2019).

Солай етип, соңғы дәўирде қарақалпақ жәмийетлик-сиясий лексикасындағы рус тили хәм рус тили арқалы өзлескен сөзлер өзгериссиз туўра аўысыў жолы менен қолланылғанда олардың көпшилиги сол қәлпинде жумсалады. Буның себеби, бириншиден, бул сөзлердің қарақалпақ тилинде сыңары жоқ, екиншиден, олар көпшилиқ тиллерге тән интернационаллық формаға хәм мәниге ийе. Сонлықтан, бул сөзлер рус тилиндеги түринде өзгериссиз туўра қабыл етилген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Словарь иностранных слов. – М.1989.

АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТТЕ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

З.Даниярова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Хәр қандай ономастикалық изертлеу алдыңғы тәжірийбелердің дауамы қаралып хәм оннан соңғы изертлеулер ушын да теориялық тийкар болып хызмет етеди.

Антропоцентристлик бағдарда изертлеулер алып барыу хәзирги тил илиминің баслы қәсийетлеринен бири есапланады. Усыған көре бүгинги күнде тил билими менен байланыслы халда социоллингвистика, психоллингвистика, лингвомәденияттаныу, когнитив лингвистика сыяқлы бир қатар жана илим тараулары рауажланбақта. Бул болса лингвистикалық изертлеулерде тил хәм ойлау, тил хәм сана қатнаслары тәбиятына және де тереңирек кирип барыу ушын тийкар жаратады. Хәзирги тил билиминде халықтың руўхый-мәдений ғәзийнеси сыпатында тилди изертлеудің имканияты бирқанша кеңеймекте. Себеби хәрбир тил өз бойында халық тарийхын, тил мәдениятын, дүнъятанымы менен санасын, кәсибин, салт-дәстүри менен даналығын бирлестириуши таңба есапланады. Тилдің хызмети тек ғана коммуникативлик емес, ал ол этномәдений хабарды жыйнап сақлаушы хәм оны келешек әуладқа жеткизиуши қурал есапланады. Сонлықтанда хәзирги қарақалпақ тил билиминде тил менен мәденият байланыслылығын үйрениуге тийкарланған когнитивлик лингвистика яғный оның лингвомәденияттаныу, этнолингвистика т.б салалары өрис алмақта. Тил билиминде лингвомәденияттаныу лингвистика менен мәденияттаныудың, соның ишинде антропонимлерге де байланыслы тәрәпин изертлейтуғын жаңа тарау есапланады.

Антропонимика пүткил халықтың миллий мәдениятын сәўлелендириудің тийкарғы қуралы сыпатында қаралады. Хәзирги ўақытта жәхән тил билиминде антропологик лексика менен мәдениятты байланыстырып изертлеу актуаль мәселелердің бирине айланбақта.

Антропонимлер хәм оның менен байланыслы болған барлық машқалалар жәхән тил билими, рус тил билими, түркология хәм түркий тил билиминде анау яки мынау бағдарда үйренілген. Булар қатарына ономаст алым А.В.Суперанскаяның мийнетлери [13], сондай-ақ, бир қатар түркологлар, қазақ тилшиси Т.Жанузақов [7], әзербайжан тилшиси А.М.Гурбанов [6], татар [12], башқұрт [10], қырғыз [8], өзбек хәм қарақалпақ тили [11] ономастларының антропонимика тарауындағы салмақлы мийнетлерин атап өтсек болады. Өзбек тил билиминде антропонимика бойынша тилши Э.Бегматов тәрәпинен көлемли изертлеулер алып барылған [2]. Алым өзбек тилиндеги адам атлары хәм ономастик терминлердің түсіндирме сөзлигин жаратқан. Сондай-ақ өзбек тил билиминде антропонимика мәселелеринің үйренилиуінде С.Е.Кенжаева, С.Муминов, Д.Анданиязова, Я.Авлакуловлардың изертлеулери илимий тәрәптен жүдә үлкен әхмийетке ийе. Кенжаева өзинің кандидатлық диссертациясында

антропонимлерди семантикалық топарларға ажыратады хәм оларды социоллингвистикалық бағдарда изертлейди.

Н.А.Баскаков бириншилерден болып, қарақалпақ ономастикасын изертлеудің оғада зәрүр екенлигин атап көрсетти [3]. Қарақалпақша адам атларына байланыслы болған айырым мәселелер жергиликли алымлар тәрәпинен де изертленилди. Проф Насыров хәм Л.С.Толстова менен биргеликте өз мақаласында қарақалпақша адам атларының, фамилиялардың тарийхына хәм туұысқанлық терминлериниң адам атларының қурамында қолланылыұ өзгешеликлерине арналған. Ж.Шамшетов арнаұлы мақаласында қарақалпақша адам атларының қурамындағы шығысы араблық қатламлардың қолланылыұы, қурылыс өзгешеликleri хәм олардың фонетикалық айырмашылықларына тоқтаған. Қ.Қошанов «Рус хәм қарақалпақ тиллериниң өз-ара байланысы мәселелери» атлы мийнетинде қарақалпақ тилине орыс антропонимлериниң келип кириұ жағдайларын, қолланылыұ өзгешеликлерин көрсеткен. Қарақалпақша меншикли адам атларының сөзлиги биринши рет О.Бекбаұлов тәрәпинен «Жеке адам атлары» деген атамада 1973-жылы баспадан шықты. Екинши сөзлик О.Доспанов, М.Қәлендеров, Е.Доспанова, Г.Қәлендеровалар тәрәпинен 1994-жылы «Қарақалпақ исмлери» деген ат пенен шықты. Бул сөзликleri тийкарынан алғанда адам атларының жазылыұ хәм исмлерди таңлаұ мәселелерине арналған. Қарақалпақ тилиндеги антропонимлер О.Сайымбетов тәрәпинен арнаұлы түрде изертленди. Ол «Қарақалпақша меншикли атларының қурамы хәм қурылысы» (1998) деген темада кандидатлық диссертация жақлады хәм усы тийкарда «Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары» мийнети китап болып басылды. Және де классик шайырлар шығрмаларындағы адам атларына арналған сөзлиги де баспадан шығарылды. Ал қарақалпақ фольклорындағы антропонимлердиң изертлениұ мәселелерине төмендегилерди келтирип өтсек болады. Қарақалпақ халық дәстанларындағы меншикли атлар хәм олардың қурылысы Б.Султановтың мақаласында, Ш.Абдиназимовтың, О.Юсупов, О.Сайымбетов хәм Г.Садықовалар тәрәпинен киши көлемдеги мақалаларында сөз етилген.

Ал хәзирги тил илиминде фольклордың тилин, соның ишинде ономастикасын үйрениұ актуальлыққа ийе болмақта. Хәзирги тил илиминдеги илимлер аралық жаңа изертлеұлер тенденциясы фольклорлық текстлерде меншикли атларды изертлеұ мәселесин ортаға таслады. Фольклорлық текстлердеги меншикли атлар өз терминологиясына ийе болды. Қарақалпақ фольклоры өз меншикли атлар системасына ийе. Қарақалпақ фольклоры өзине тән өзгешеликлерге ийе болған антропонимлер комплексинен ибарат. Мине усы қарақалпақ халық аұызеки дәрәтпелериндеги антропонимлерди лингвистикалық анализлеұ хәзирги қарақалпақ тил илиминиң-лингвофольклористика, лингвокультурология, лингвопоэтика, ономастиканың әхмийетли мәселелериниң бири есапланады.

Солай екен қарақалпақ тил илиминде фольклорлық шығармалардағы антропонимлерди лингвокультурологиялық аспектте изертлеұ актуаль бағдарлардың бири сыпатында көринбекте. Мине усы бағдарда бир неше изертлеұ жұмыслары алып барылған. Мәселен, рус тил билиминде

Л.Зубкованың «Русское имя второй половины XX века в лингвокультурологическом аспекте» (2009) атлы докторлық диссертациясы, Л.Гоюшованың «Структурные и лексико-семантические особенности систем личных имён в английском, русском и азербайджанском языках» (2017) атлы канд. диссертациясы, М.Рыгалинаның, «Лингвокультурологическое исследование русских фамилий конца XVIII в» атлы мақаласы, Е.Николаевтың «Якутские личные имена» (лингвокультурологический аспект) канд диссертациясы (2018), А.Назированың «Личные имена на стыке языков и культур» (на примере аварских и азербайджанских имен 2014), Г.Галиуллинаның «Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте» (2009), З.Рамазанованың «Адабий матнда антропонимларнинг когнитив ва лингвомаданий аҳамияти» (2015) магистрлік диссертациясы, Н.Умарованың «Лингвокультурологическое исследование антропонимов в разнотелмных языках» магистрлік диссертациясы, Е.А.Керимбаевтың «Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен» (1992) докторлық диссертациясы хәм усы тийкардағы «Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах» (1995) мийнети баспа жүзинде жарық көрди. Г.Снасапова. Ғ.Мүсіреповтың «Ұлпан повесіндегі лингвомәдени бірліктер» (2003) темасындағы канд. диссертациясы, Б.Тілеубердиевтың «Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері» (2006) атлы мийнети жәрияланды.

Түркий тиллериниң ишинде қарақалпақ тил билиминде усы күнге шекем тил хәм мәдениеттиң қатнасына итибар берилмеген десек, қәтелескен боламыз. Қарақалпақ тил билиминиң тийкарын салған хәм оның раўажланыўына салмақлы үлес қосқан илимпазлардың мийнетлеринде бул мәселе анаў яки мынаў бағдарда айтып өтилген. Деген менен, соны айтыўымыз керек, қарақалпақ тил билиминде тилдиң лингвокультурологиялық анализин системалық түрде әмелге асырыў бойынша Ш.Абдиназимов хәм Х.Толыбаевлардың авторлығындағы оқыў қолланба дәслепки тәжрийбе болып табылады [1].

Қарақалпақ тилиндеги антропонимлерди изертлеў бойынша кең көлемде жазылған мийнетлердиң ишинде ең дәслепки жумыс О.Сайымбетовқа тийисли болып, бул мийнетте қарақалпақша меншикли адам атларының шығысы бойынша курамы, морфологиялық курылысы, тарийхый-этнографиялық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери ҳаққында сөз етиледи. Бирақ илимпаз тәрәпинен еле де толық дәрежеде изертлениўи тийис бағдарларының бар екенлиги ҳақындағы пикирлерин усыныс етеди. Проф. Ш.Абдиназимов қарақалпақ фольклорын тил илиминиң жаңа аспектлеринде изертлеў зәрүрлиги жөнинде «...тилимиздиң тарийхы ушын бай материаллар беретугын таўсылмас ғәзийне болған дәстанларды лингвофольклористикалық, лингвопоэтикалық, лингвокультурологиялық аспектлерде изертлеў мәселеси қарақалпақ тил илиминиң раўажланыўы кешигип атырған тараўларының бири екенлигин айтып өтиў орынлы»-деген пикирди билдиреди.

Деген менен, қарақалпақ тил илиминде фольклорлық дөретпелердеги меншикли атлар системасы бойынша аз жумыслар исленди. Бул бағдарда Ш.Абдиназимовтың «Қырық қыз» дәстанының лексикасы» кандидатлық диссертациясында (Нөкис: 1992) дәстандағы топонимлер, антропонимлер арнаўлы түрде сөз етилген. Сондай-ақ, 2016-жылы илимпаздың «Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары» атамасындағы қарақалпақ фольклорында ушырасатуғын антропонимлер сөзлиги жәрияланды (Абдиназимов, Даниярова, 2016).

Өзбек ономастикасы тараўында өткен алпыс жыл даўамында қолға киргизилген салмақлы мийнетлердің бар болыўына қарамастан, бул тараўда орынланыўы тийис болған әхмийетли машқалалардың бар екенлиги ҳаққында проф. Э.Бегматов өзиниң «Ўзбек тили антропонимикасы» атлы монографиясында мынадай машқалалардың бирин келтирип өтеди. «Антропонимлердің тил қуралы сыпатындағы атқаратуғын тийкарғы ўазыйпасы хәм басқа да коммуникатив-услуглық ўазыйпаларын изертлеў талап қылынады» хәм және бир мәселе «Антропонимлерди эстетикалық көзқарастан баҳалаў, адам атларына адамлардың мүнәсибетин үйрениў тийкарында жақсы ат хәм жаман ат, ески хәм гөнерген ат сыяқлы түсиниклерди илимий тартыслы баҳалаў хәм де адам атлары фондына адамлардың жеке мүнәсибетиндеги кери тәреплерди анықлаў. Миллий антропонимик фондының жол кемейиў хәм жарлыланыўына жол қоймау шараларын көриў лазым» екенлиги талап қылынады.

Бизиң бул изертлеўимиз антропонимика тараўындағы мине усы машқалаларды фольклорлық шығармалардағы антропонимлердің тил хәм мәдениет байланысының объекти сыпатындағы изертлеўлерге қаратылған

Демек, биз жоқарыда көрип өткен монографиялар хәм мақалалар антропонимлерди лексика-семантикалық, структуралық, тарийхый шығысы, тил хәм мәдениет байланысы жағынан изертлеўге арналған. Бирақ бул изертлеўлер жеткиликли емес.

Тил билиминде лингвомәдениеттаныў лингвистика менен мәдениеттаныўдың, соның ишинде антропонимлерге де байланыслы тәрепин изертлейтуғын жаңа тараў есапланады. Бул туўралы қазақ тилшиси Е.Керимбаев былай деп жазады: «Жеке атлардың социаллық-мәдений өзгешеликлерин изертлеў бул қазақ тилиниң ономастика мәселелерин изертлеўде мәдениеттаныў аспектинен қараўды талап етеди. Қазақ тили онимлериниң генезисине, қәлиплесиўи менен таралыўына қазақ халқының этномәдений өмири шешиўши әхмийетке ийе» [9].

Е.Ә.Керимбаев усы аты аталған мийнетинде: адам атлары-мәдениеттың келип шығыўы хәм көриниси деп баҳалайды [9,127-132].

Хәр бир миллеттиң айрықша қәсийетлери, яғный миллий хәм этник парклары бар. Миллий атлар миллий мәдениет қәсийетлерин аңлатады, бунда айырымлары анық миллий-тарийхый айрықшалыққа ийе, ал басқалары болса төмен дәрежеде, бирақ оны жаратқан хәм қолланған адамлардың мәдениетти менен ҳешқандай байланысы болмаған ат жоқ.

Миллий атлар, антропонимлер, топонимлер, зоонимлер болсын, хәр қыйлы тарийхый хәм материаллық мағлыұматларды өз ишине алады.

Й.К.Юркеназ: «...антропонимлер айрықша материаллық текст ретинде қабыл етилиўи керек», -деп айтып өтеди [14,5].

Хәр бир халықтың өзине сай ат қойыў дәстүрлери болады. Қарақалпақ адам атлары тилдеги сөзлик курамның бир бөлеги есапланады. Ол өзиниң арнасын улыўма халық тилиниң фондынан алады хәм тилимиздиң ишки нызамларына сәйкес раўажланады. Солай етип, ол тилдеги сөзлердиң барлық тараўларынан жасалады. Қарақалпақ адам атларының көпшилик бөлеги халқымыздың өткен заманлардан баслап хәзирге дейинги мәдений-тарийхый өмирин анық көрсетеди. Мәселен, өзбеклерде ат қойыўдың экстралингвистикалық факторлары сыпатында көплек мотивларды келтириў мүмкин. Миллий-этнографик дәстүр хәм үрп-әдетлер (Оразбек, Оразхан, Айдын, Жумагүл, Уғылай, Тоқтасын), бурынғы анемистик хәм тотемистик қарастан (Бөрибай, Арысланқул, Шербек), тәрбиялық пазийлетлер, жетиклик, кәмиллик, мәртлик, гөззаллық (Камил, Жасур, Батыр, Гөззал, Лала), диний исеним хәм т.б. Дүньяға келген нәрестеге ат қойыў хәм бул арқалы оны басқа шахслардан ажыратыўға умтылыў барлық халықларда жүдә әййемги дәўирлерден жүзеге келген объектив мүтәжлик есапланады. Бул ҳаққында өзбек тилшиси Э.Бегматов «Исм чиройи» китабында төмендеги пикирлерди келтиреди: Ат хәм ат қойыў әдети-хәр қандай жеке шахсты өзгелерден ажыратыў мүтәжлиги себепли келип шыққан. Кейин ала жүзеге келген хәм дәстүрге енген фамилиялар, лақаптар, әке атлары сыяқлылар хәм олардың түрлише көринислери, кисини атаўдың басқа да түрлери хәм усыллары мине усындай турмыслық мүтәжликтиң нызамлы жемиси есапланады.

Меншикли атлардың миллий-мәдений өзгешелиги жөнинде белгили бир пикир айтыў ушын буған анық тийкар керек. Антропонимлер сыпатлаған белгилер адам санасында пайда болады хәм ойлаў қәбилетине тийкарланған болып, адамның турмысы менен тығыз байланыслы болып келеди. Бул бойынша, Н.А.Бердяевтиң: адам-жеке миллет хәм миллет ретинде улыўма адамзат жәмийетине киретуғынын естен шығармаў керек,-деген пикири дыққатқа ылайық [4, 56].

В.Г.Костомаров хәм Е.М. Верещагин «Миллий-мәдений компонент апеллятивлерден гөре меншикли атларға тән қубылыс» деп жуўмақ шығарады [5, 56]. Меншикли атлардың миллий-мәдений тәбиятына байланыслы хәр қыйлы көзқарасларды таллай отырып, илимпаз Е.А.Керимбаев төмендегидей пикирге келеди: «Хәр халықтың онимиясында мәдений-тарихый мағлыұмат жыйналған, жәмийеттиң мәдений тарийхына байланыслы меншикли аттың өзгешеликлерин хәм типологиялық миллий-мәдений өзгешеликлерин изертлеў ономастикадағы түп-тийкарынан өзгерис алып келетуғын бағдар болыў керек» [9,14].

Яғный, олар жаңадан жасалмайды, ал тилдеги бар сөзлердиң жәрдемінде жасалады. Демек, дәслеппен меншикли атты жасаўға тийкар болған мәдений мағлыұматты сақлаўшы лексемаларды, олардың жасалыў

модельлерин т.б. үйренип шығыў зэрүр. Оларды жасаўға тийкар болған сөзлерге байланыслы белгили бир мәнилер меншикли атқа берилген болады.

Қарақалпақ тилинде тил хәм мәденият байланысы солардың ишинде фольклорлық дөретпелердеги адам атларының лингвомәдений өзгешелигиниң изертлениў дәрежеси дерлик жоқтың қасында. Сол тийкарда төмендегилерди усыныс сыпатында киритпекшимиз:

- қарақалпақ тил илиминде тил хәм мәденият мәселелериниң теориялық сыпатламалары, бул тараўдын тәбияты, пән сыпатындағы өзгешеликлерин хәр бирин докторлық жумыслары сыпатында изертлеўди;

- халық аўызында дөретилген дөретпелердеги адам атларының лингвокультурология тараўында изертлениў мәселелерин қарап өтиўди, хәм бул бойынша антропонимлер системалы тәризде үйренилиўин;

- қарақалпақ лингвокультурологиясында тил мәселелерин ашыўда хәр қыйлы тиллик усылларын системаға түсирилип үйренилиўи керек деген пикирдемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдиназимов Ш., Толыбаев Х. Лингвокультурология. Оқыў қолланба, - Нөкис, 2020.

2. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1965.-28 с.; Исм чиройи. - Тошкент: Фан, 1993. - Б152; Киши номлари имлоси.-Тошкент. :Фан,1970.; Киши исмларининг маъноларига доир//Узбек тили ва адабиёти масалалари, 1962. №6,-Б50-54.; Исмларнинг сирли олами.-Тошкент: O'zbekiston, 2014.; Узбек тили антропонимикаси.-Тошкент: Фан, 2013.; Узбек исмлари.-Тошкент. :Комуслар бош тахририяти. Антропонимларни тадқиқ қилишнинг социолингвистик аспекти //Ўзбек тили ва адабиёти, 2011, Бегматов Э.Узбек исмлари (14600 исмлар изохи). -Тошкент :Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 1998.; Бегматов Э., Улуков Н. Узбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати.-Наманган, 2009.

3. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. -М. Изд-во АН СССР, 1952.

4. Бердяев Н. Философия неравенства // Русское зарубежье.-Л., 1991.

5. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура.-М., 1990.

6. Гурбанов А.М. Азербайжан ономастикавы масълэлери.-Баку,1986

7. Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дисс....канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1960;

8. Идрисов А. Кыргыз тилидеп ысымдер.-Фрунзе.:Мектеп, 1971.

9. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. Алматы.: Санат., 1995,248с.

10. Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антронимы: Автореф. дисс....канд. филол. наук.-Уфа, 1975.

11. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.- Нөкис, :Билим. 2000.-Б.54

12. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы.-Казан, :КазДУ нашриёти, 1990
13. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного.-М.: Наука, 1973.
14. Юркенас Ю.К. Онимизация апеллятивов и развитие индоевропейских антропонимических систем Автореф. дис... канд. филол.наук. М., 1979.

ИНТЕРВЬЮ ЖАНРЫНДА СОРАҰ ГӘПЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Г.П.Қаллибекова

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Интервью жанры – информациялық жандың бир түри. Газета бетлеринде социаллық турмыста жүз берип атырған ўақыя-хәдийселерди сәўлелендириўде интервью жарынан кең қолланылып атыр. Интервью жанрының тематикасы экономикалық, социаллық-сиясий, руўхый-мәдений турмысқа бағдарланғанлығы менен өзгешеленеди.

Интервью жанрының тили илимий изертлеу жұмысларында да кең сөз етилген. Л.Р.Сабиорованың «Речевые особенности жанра интервью на татарском языке» (на материале современных СМИ) [6] диссертациясында татар тилиндеги Ғалаба хабар қуралларында интервью жанрын изертлеудің теориялық тийкары ашып берилген. Татар тилинің лекискалық қурамын байытыўда интервью жанрының роли хәм оның дүзилиси ҳақында да илимий анализ исленген. С.Каримовтың «Ўзбек тили функционал стилистикаси» мийнетинде [3, 86-б], А.Саидномановтың «Олмошларнинг нутқ услубларида қўлланилиши» [7, 123-б] темасындағы илимий мақаласында да информациялық жанрлардың, соның ишинде интервью жанрының морфологиялық өзгешеликлерин айтып өткен. З.Оразымбетованың «Қарақалпақстан күнделикли баспасөзи тилинің стильлик өзгешеликleri» [5, 82-90-б] атамасындағы монографиясында интервью жанрының алты түрин атап көрсеткен. Сондай-ақ, интервьюдиң рубрикасы, темасы, грамматикалық өзгешеликleri, эмоционал хәм экспрессивликти тәмийинлеўши усыллар ҳақында сөз етилген.

Қарақалпақстан тараўлық газеталарында да интервью жанры жийи ушырасады. Интервью жанрын да өзине тән рубрикалар таңланады. Мысалы: «Әдебий сәўбет» («Қарақалпақ әдебияты» 2014. №1), «Қарар хәм оның орынланыўы» («Устаз жолы» 2017.11.11. № 43-44), «Жаңа жыл алдынан сәўбет» («Устаз жолы» 2017.28.12. №51-52). Буннан басқа да турақлы хәм арнаўлы рубрикалар шөлкемлестирилген.

«Интервью темасы хабар гәп, сораў гәп, гейде эллептик қоспа гәплерден дүзилген болып, мазмунды анық ашып көрсетиўи, дыққатты тез тартыўы менен ажыралып турады» [5, 86-б].

Интервьюдиң түрлери көп. Оларды төмендегише классификацияласақ болады. 1) интервью-диалог бунда көбинесе анық сораўлар бериледи. Демек, -ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе сораў жанапайларының қатнасыўы арқалы анық сораў гәплер дүзиледи. Мысалы: «Бул көшпес мүлкти алыўдан алған

дәраматымнан салық төлеуім керек *не?*» («Ғәзийне» 2013.31.10. №20), «Табыслар Сизди қәнәәтлендире *ме?*» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №1). «- Сиз журналист, илимпаз, устаз болыу менен бирге биринши гезекте жазыушысыз. Сондай емес *не?*» («Қарақалпақ әдебияты» 2014. №9-10).

Интервьюдин баянлау тилинде «сорау алмасығының *ким? не? неше? қандай? қайсы? нешинши? қашан?*» [4, 70-б] хәм тағы басқа сөзлери сорау гәптиң басында, ортасында хәм ақырында қолланылған. Мысалы: «Табысларды Орайлық Азия ямаса дүнья әдебияты хәм әдебияттаныу «тәрезилери» менен өлшегенде, олардың салмағы *қандай?* Белгили қәниге ретинде бул мәселе бойынша Сизин пикириңиз *қандай?*» («Қарақалпақ әдебияты» 2018. №1). «Булар туўралы *не* айта аласыз?» («Қарақалпақ әдебияты» 2017. №11-12). *Қашан* қосымша аўқатқа өтиу мүмкин? («Шыпакер» 2019. №1). Ал, айырым сорау гәплерде бир неше сорауларды жәмлестирген халда да қолланылғанлығын көриуимиз мүмкин: «Айтыңызшы, балалығыңызда биринши нама тыңлағаныңызда *неше* жаста едиңиз, ол сизге *қалай* тәсир етти және оның *қайсы* нама екенлигин айтып бере аласыз *ба?*» («Қарақалпақ әдебияты» 2017. №11-12).

Сорау алмасықларының кейнине көплик хәм сеплик жалғауларын қосып қолланыу формасы жийи ушырасады. Сорау алмасықлары бәрхулла атау формасында қолланыла бермей, сеплик, көплик, тартым, бетлик категорияларының жалғауларын жалғап та қолланылады [1, 82-б]. Мысалы: «Тәрбия сааты жобасының ўазыйпалары *неден* ибарат?» («Устаз жолы» 2017.8.12. № 47-48). «Баладағы ойсызлық ямаса өспирим тәрбиясында *нелерге* итибар қаратыуымыз керек?» («Устаз жолы» 2016.14.11. № 43-44). «Алдағы режелер *нелерден* ибарат?» («Устаз жолы» 2018.17.03. №11-12). Сондай-ақ, интервью жанрындағы сорау гәплер хәм сорау гәп түриндеги темалардың да басым көпшилиги сорау алмасықлары тийкарында жасалған. Мысалы: «Заманагөй мектеп басшысы *қандай* болыуы керек?» («Устаз жолы» 2015.02.05. №18); «Мениң китабым *қаяқта?!*» («Устаз жолы» 2017.28.10. №42) хәм т.б.

Сорау гәплерди дүзиуши лексикалық хәм грамматикалық кураллар қатнаспаған гәплердин курамында интонация қатнасады [2, 35-б]. Мысалы: «- Сиз журналистикада да мийнет етип атырсыз...», «- Сиз филология илимлериниң кандидаты, илимпазсыз да...» («Қарақалпақ әдебияты» 2014. №9-10). «*Байрам тилеклериңиз...*» («Ғәрезсизлик хәм Нызам» 2008. 31.10. №30). Бул мысалларда интонацияның қатнасы яғный көп ноқатлар қойылыуы арқалы сорау гәплер дүзилген.

2) Интервью-монолог. Бунда риторикалық сорау гәп тема сыпатында жийи қолланылады. «Риторикалық сорау гәплердин өзине тән өзгешелиги улыўма сорау мәнисинде келиу менен қатар, олардан эмоционал-экспрессивлик мәни аңлатылады» [2, 36-б]. Айырым интервью-монологлар темасында да интонация қатнасы менен де тәсиршеңликти тәмийинлей алған: «*Хаял бахты ямаса қыз баланы сыйлаған жерде...*» («Устаз жолы» 2014.12.04. №16-17). «Тойып уйықламау зыянлы ... (ма)?!» («Тынышлық сақшысы» 2014.22.07. №20).

Интервью-монологтың кириспесінде *айтып берди, сәўбетте болдық, пикирлестик* сыяқлы фейил сөз дизбеклери қолланылады. Мысалы «...бул бойынша алып барылып атырған жумыслар хаққында республикалық АИЖСке қарсы гүресиў орайы бас шыпакериниң орынбасары Айша Аминова төмендегилерди *айтып берди*» («Устаз жолы» 2015.11.04. №15).

Ал, оның мазмунында болса, белгиленген тема шеңберинде қахарманның өз тилинде бериледи. Сонлықтан оларда көбинесе: *еди, едим, екен, едик, етеди* сөзлери менен баян етиледи. Мысалы: «...жазыўшы-шайырлардың китапларын, газеталарды, «Әмиўдәрья» журналының бир санын да қалдырмай оқып беретуғын *едим*»; «... соң студент болып кеткенимде де «Әмиўдәрьяның» хәр бир санын «қызым оқыйды» деп қадирлеп сақлап қоятуғын *еди*»; «Бәримиз соның силтеўи менен ис қылатуғын *едик*» («Устаз жолы» 2014.12.04. №16-17).

Және де, интервью-монологта қахарман өз пикирин баянлаўда *деп, деймен, деп билемен, десем де, деди, деген, депти* фейил сөзлери де ең жийи формада қолланылады. Мысалы: «*Деген* менен бираз ақыллы қыз болдым-аў *деймен*»; «Белгили академиктиң шәкирти болғаным да тәғдирдиң инамы *деп билемен*»; «Бәримиз тил хәм әдебият тараўынан өз алдына мектеп жаратқан устазлардың тәлим-тәрбиясы себепли қәниге болып жетилистик-аў *деймен*» («Устаз жолы» 2014.12.04. №16-17).

мен, меннен, мениң, маған, сен, ол, олар, бизлер, бәримиз, хәммеси, өзим сыяқлы алмасықлар да ушырасады. Мысалы: «Енди *мен* топар сәрдары сыпатында деканаттың шөлкемлестириўшилиқ жумысларында жақыннан жәрдемши болдым»; «Соның ушын да *мен* илимде, педагогикалық хәм жәмийетлик жумысларда алаңсыз жумыс иследим»; «*Мен олардың* тартысы пән бойынша болғаны ушын да қуўанаман»; «*Жекке өзимниң* жетискенликлеримде миллий үрп-әдет дәстүрлеримиздиң тәсири басым болды-аў деп ойлайман» («Устаз жолы» 2014.12.04. №16-17).

Интервью-монологтың баянлаў тилинде киши темалардан да кең пайдаланылған. Мысалы: «Балалық», «Студентлик дәўир», «Шаңарақ», «Жуўмақ». Усындай формадан пайдаланыў арқалы гәптиң анықлығын, қысқалығын, тексттиң көркемлигин тәмийинлеўге ересе алған.

3) Интервьюдиң информациялық хәм аналитикалық түрлери. Бундай интервьюлерде көбинесе хабар ямаса мағлыўматлар бериледи, пикир хәм усыныслар да берилиўи мүмкин [8, 158-б]. Олардың темасы шарырық формасында, сораў гәп формасында бериледи. Мысалы: «Кәсипти дурыс таңласын» («Устаз жолы» 2012.04.02. №6), «Студент, сен ўақтыңды үнемлеп билесең бе?» («Устаз жолы» 2012.12.04. №16-17). Ал, олардың баянлаў тилинде бир сораў орта қойылады, сәўбет сол тема негизинде алып барылады. Мысалы: «Ким болсам екен?»; «Мен таңлаған кәсип»; «Студент, сен ўақтыңды үнемлеп билесең бе?». Респондентлердиң пикирлеринде *мен, биз, бизлер, бизиң пикиримизше, мениңше, ўақыттан үнемли пайдаланайық, керек, мүмкин, ибарат, мезгетемен* сыяқлы сөз бирликлери қолланылған. Мысалы: «*Мен* келешекте шыпакер болыўды қәлеймен» («Устаз жолы» 2012.04.02. №6). «Ўақытты дурыс сарплаў ушын реже тийкарында ис алып

барыў менен бирге оған қатаң түрде әмел етиўимиз де керек»; «...күн тәртибин дурыс шөлкемлестире алыў нәтийжесинде ўақытты үнемлеўге ерисиў мүмкин»; «Сонлықтан, халқымыз оны толқын қуўып жағысларға асығып баратырған ағын суўға мегзетеди»; «Бизиң өмиримиздиң хәр бир күни саатлардан, минутлардан, секундлардан ибарат»; «Бизиң пикиримизше, ўақыт жетпейди емес, жетеди» («Устаз жолы» 2012.12.04. №16-17) хәм т.б.

Интервьюде респонденттиң пикирлерин тәсиршең усылда жеткерийў ушын *диалоглар, риторикалық сораў* гәплер де қолланылған. Мысалы: «-Сабақ таярлаўға ўақтым болмады. – Қабағың қалқып кетипти. Онда уйықламастан не иследиң?»; «Жоғалған байлықты қайта табыўға болады, лекин жоғалған ўақытты қайта таўып болама?!» («Устаз жолы» 2012.12.04. №16-17). Газета материалларында бундай усыллардан пайдаланыў арқалы тәсиршеңлик тәмийинлеўге ерисилген деп есаплаўға болады.

Улыўмаластырып айтқанда, интервью жанры газеталардағы ең жетекши жанрдың бири. Олар өзине тән кең тематикаға бағдарланғанлығы менен де өзгешеленеди. Тараўлық газеталарында интервью жанрын үйренер екенбиз, жанрдың интервью-диалог формасын жийи ушыратамыз. Бизиң пикиримизше, интервьюдиң информациялық хәм аналитикалық түрлеринен де өнимли пайдаланылса мақсетке муўапық болар еди. Себеби, жанрдың бул усылында анық сораў гәплерден пайдаланыў арқалы, бир неше респонденттиң пикирлерин билиўге болады. Сондай-ақ, хәр қандай бағдардағы актуал темаға бир сораў гәп арқалы анық хәм дәл жуўапты жеткерип берийў имканиятлары да бар.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абатова А, Қазақбаева А. Баспасөз тилинде сораў гәплердиң қолланылыўы // Қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019.
2. Дәўлетов А, Дәўлетов М, Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. Нөкис: «Билим», 2009.
3. Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд, 2010.
4. Қутлымуратов Б, Кенжаева Т. Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллары. Нөкис: «Билим», 1996.
5. Оразымбетова З. Қарақалпақстан күнделикли баспасөзи тилиниң стильлик өзгешеликлери. – Тошкент: «Nilol Media», 2019.
6. Сабирова Л.Р. Речевые особенности жанра интервью на татарском языке (на материале современных СМИ). Дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2005. – С. 221.
7. Саидноманов А. Олмошларнинг нутқ услубларида қўлланилиши. *Ózbek tili va adabiyoti*. 2019. №4.
8. Худайкулов М. Журналистика ва Публицистика. Тошкент: «Tafakkur», 2011.

ER SHORA DÁSTANÍNDAGÍ ATLARDÍ TÁRIYIPLEWDE QOLLANÍLGAN TURAQLÍ TEÑEWLER

D.Nzamatdinova

ÓzR IA QB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

Erte dáwirlerden berli belgili bolǵan haqıyqatlıq, tilde sáwlelendiriledi, yaǵnıy onı basqalar menen salıstırǵanda insan sanasındaǵı dúnya haqqındaǵı bilim kelip shıǵadı. Bul átirapımızdaǵı dúnyanı túsiniwde zárúrli rol atqaratuǵın bilimler forması. Teñewler - bul insan tárepinen ámelge asırılauıǵın eń tez-tez ushıraytuǵın intellektual operatsiyalardan biri bolıp tabıladı.

Ilimpaz E.M. Volf « teñewler universal psixik kategoriya retinde tek g'ana obyektler hám hádiyselerdiń fizikalıq qásiyetlerin ańlatıwshı sapa kategoriyası emes, bálki bahalaw qatlamı menen de baylanıslı ekenligin, sebebi salıstırıwlar bahalaw ushın zárúr tiykar bolıp tabıladı»- dep atap ótedi [2,3].

Kóplegen avtorlardıń pikirinshe salıstırıwlaw tildi úyreniwdiń tiykarǵı eń kóp qollanılatuǵın usıllarınan esaplanadı. Teoriyalıq materialdı úyrengenimizde teñew ,salıstırıw biliwdiń eń keń tarqalǵan usıllarınan biri ekenligi anıqlandı. Bul haqıyqat obyektleri hám hádiyseleriniń uqsaslıǵı yamasa ayırmashılıǵın anıqlaw, sonıń menen birge eki yamasa onnan artıq obyektlerge tán bolǵan ulıwmalıqtı tabıw processi bolıp tabıladı. Sonlıqtan til iliminde teñewlerdiń qollanıwıw basqa til qurallarına salıstırǵanda birqansha kóp qollanıladı.

Turaqlı tenewler - erte dáwirlerde payda bolıp, tilde tereńnen sińisip ketken konstruktsiyalar. Sol sebepli turaqlı teñewler kórkem ádebiyatta, folklorda, awızeki sóylew tilinde jiyi qollanıladı [4, 430-b].

Turaqlı tenewlerdiń dáslepki úlğileri awızeki xalıq dóretpelerinde orın alǵan. Folklorlıq shıǵarmalar tilinde, ásirese dástanlarda olardıń kóplep ushırasatuǵının kóriwimizge boladı, sebebi dástanlar insanıyat ómirine erte dáwirlerden-aq kirip kelgen xalıq danalıǵınıń ózine say tariyxıy miyrası bolıp esaplanadı. Olar hár bir xalıqtıń tariyxı hám tábiyiy sharayatınıń ózgesheligin ózinde kórkem obrazlar menen su'wretlep, waqıya yaki dástan qaharmanlarınıń psixologiyasın, portretin jasawda turaqlı teñewlerden paydalanıw arqalı ózine tán stili menen ajıralıp turadı.

Ápiwayı teñew hám salıstırıwlarǵa qaraǵanda turaqlı teñewler lingvopoetikaǵa iye konstrukciyalar esaplanadı [3, 19].

Teñew kategoriyası hár qıylı tillerde hár túrli qurallar menen ańlatıw múmkinshligin belgileydi . Hár bir tilde ayırıqsha lingvistik qásiyetlerge iye turaqlı teñew jámiyetiniń tili hám mádeniyatı rawajlanıwınıń úlken orın iyeleydi.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında kóp qollanılatuǵın obrazlardıń biri bul atlar esaplanadı . Sebebi sol dáwirlerde er jigittiń sawlatı, aybatı, maqtanıshı bul birinshi náwbetti atındaǵı atı esaplangan, sonnan kelip shıǵıp, usı izertlewdiń obykti «Er shora» dástanındaǵı atlardı táriyiplewde qollanılgan turaqlı teñewlerdi analizlew bolıp esaplanadı.

Shıǵarmada Er Shoranıń attı birinshi kórgen waqıtta onı táriyiplewde qollanǵan sózerdi ápiwayı qara sóz qatarlar menen emes tómendegi teñewler arqalı tásirli etip súwretlegen. Mısalı:

Taydın táripi sonshelli, bárbazı munshelli, kóziń iriń basqan, putın kene tesken, *moynı tolǵap jonǵan tayaqtay, qursaǵı suwqabaqtay*, ayaqları toqpıshaq, jalları bar bir qushaq, bir Shubar taydı kórdi. 119

Mısalda qollanılǵan *moynı tolǵap jonǵan tayaqtay, qursaǵı suwqabaqtay* turaqlı teńewlerin attıń qánshelli arıq, sıqılsız, kúshsiz ekenligin bildiriwde orınlı qollanılǵan. Sebebi *jonǵan tayaqtı* bizler kóz aldımızǵa keltirgenimizde jıńshke tayaqtı túsinemiz onı moyınǵa, al *suwqabaq* hámmemizge belgili ósimlik bolıp onı qursaqaqa teńewi attıń qattı arıq ekenligin bildiredi.

Tómendegi mısalda attıń háreketin, júrisin *aqqań suwǵa* teńep, onıń qanshelli dárejede ásten háreketlengenligin bildiriw ushın qollanılǵan. Mısalı:

Aqqań suwday jılısıp,
Ku'ni- tu'ni bir yetip,
Uyqıǵa kózin u'yretip,
Qayraǵay nayza su'yretip,
Jolǵa ráwana boldı. 126

Dástanda attıń jáne bir háreketleriniń birin tariyiplewde onı jas qızdın jılwa nazına teńeledi. Mısalı:

On tórt yashar qız kibi ,
Jılwa qılıp oynaydı. 126

Qaraqalpaq qızlarınıń sulıwlıǵın bildiriwde onıń háreketi menen birgelikte olardıń shashlarında úlken áhmiyetke iye bolǵan. Sonlıqtan dástanda attıń quyırǵınıń qanshelli sulıw, qalıń, uzınlıǵın bildiriw ushın tómendegi teńewden paydalanılǵan. Mısalı:

Shubardıń quyırǵı, janlı won tórtke shıqqan *qızlardıń moydar shashınday* dedi. *Shubardıń kákili* won tórtke shıqqan qızlardıń *moydar zulpınday* – dep edi, at sekirip barıp jattı. 141

Ilimpaz Glushkova teńewdın jazıwshı tilinen kórkem súwretlew qural retinde bahalıǵı sózsiz. Teńew – sóylewdin ápiwayı kompanenti emes, kórkemlew usılı bolıp tabıladı. Onı qollaw ushın jazıwshı óz dóretiwsilik kúsh-quwatınıń ádewir bólegin jumsaydı degen bahalı pikirdi aytqan [5.229].

Berilgen mısallarda jazıwshınıń sheberligi nátiyjesinde kelip shıqqan teńewler jıllar dawamında milliy ózligimizdi bildiriwge xızmet etedi. Mısalı:

Qaytqan ǵazday ǵañqıldap,
Quyısqań bókteriwge,
Ústi – üstine sharshıldap,
Attan aqqań terleri,
Abılaysań jawınday... 156.

Attıń qanshelli dárejede haldan tayǵanlıǵın bildiriw maqsetinde onıń birinshi attıń terlegenin súwretlewde onı qattı jawınǵa teńeydi.

Shúw jániwar shúw dedi,
Esken jeldey túwledi. 169

Attıń shabıw tezligin ańlatıwda samaldın esiwine baylanıslı teńeydi.

Bul turaqlı teńewler sol dóretiwsilik xalıqtıń ótkendegi hám házirgi turmısında, kún- kóris tirishiliginde, is-háreketlerine baylanıslı kelip shıǵıp, kem- kem qalıplesip bargan.

Turaqlı teńewler mánisi mazmunı jaǵınan hár qıylı xalıqta hár túrli bolıp ushırasadı. Sonlıqtan turaqlı teńewler sol xalıqtıń ulıwma turmısı,dástúrleri sáwlelenedi.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı teńewlerdi strukturalıq semantikalıq tárepten ilimiy mashqalardı anıqlawda hám dál til faktleri tiykarında izertlewde tolıq esapqa alınıwı kerek.

Juwmaqlap aytqanda turaqlı teńewler negizi xalıqlardıń tariyxıy, materiallıq hám kúndelik ómiriniń kórsetkishi bolıp tabıladı. Olar tek belgili bir milletke tán bolǵan mentalitetti sáwlelendiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaq folklorı. 14-26–tomlar. Tashkent «Mánaviyat» 2009.
2. Вольф Е. М. Метафора и оценка //Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.
3. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения русского языка (синонимо-антонимический). – М., Русские словари. Астрел 2001.
4. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы, 2007.
5. Глушкова М. В. Сравнение в системе художественной речи. «Вопросы теории и методики изучения русского языка». – Саратов 1965.

BORROWING AS AN ELEMENT OF FOREIGN LANGUAGE VOCABULARY

G.U.Temirkhanova

*Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities Karakalpak Branch of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Recently, linguists around the world have begun to pay great attention to the phenomenon of linguistic globalization. Borrowing words contributes to the interpenetration of cultures and the enrichment of languages.

The development of modern civilization is characterized by active socio-cultural contacts: tourist trips and business trips, audio and video resources, the Internet, the media, all this contributes to the development and promotion of a new phenomenon - globalization, covering literally all spheres of human activity. This phenomenon is multidimensional and diverse, consists of many different processes, one of which is linguistic globalization - the interpenetration of languages, borrowing not only individual scientific and technical terms, but also entire semantic fields. Language itself is a social phenomenon, it arises and functions only within the framework of human society, therefore it is quite natural that linguistic processes reflect various events that occur as a result of peoples' contact with each other. The study of linguistic pictures of the world contributes to a deeper understanding of reality, ensuring the development and breadth of knowledge of one or another phenomenon of reality, for example, the study of international, borrowed elements in the field of vocabulary, helps to understand the conceptual connections between the various languages of our planet. Due to

various political and economic reasons, at different periods of time, different languages participated in the process of linguistic globalization to one degree or another, directly. So it is through intermediary languages.

The vocabulary of the Karakalpak language at all stages of its development was enriched - sometimes more intensively, sometimes less intensively - due to the introduction of foreign words into it. The problem of linguistic contacts has a long history, therefore, a terminological system has developed in linguistics, which is characterized by the ambiguity of approaches. According to Krysin's borrowing this:

- actually foreign language vocabulary (words and expressions transmitted by graphic and phonetic means of the source language);
- exoticism (names of things and concepts characteristic of certain countries and peoples, not found in the culture, life of another people);
- internationalisms (units of the international lexical fund, functioning in at least three non-closely related languages, coinciding - taking into account the correspondence of sounds and letters for each language - in external form and meaning).

As for the concept of "borrowing", then it can be understood as the transition of elements of one language into the system of another as a result of contacts between them (broad understanding), and the word or turnover that entered the language as a result of such a transition (we are talking about lexical borrowing). Researchers differ here. If we are talking about the transition of elements (units of different levels of the structure of a language) from one language to another, then borrowing can be lexical, phonological, morphological, syntactic (L.P. Krysin).

Borrowing in the broad sense of this word can be called the assimilation of words of a foreign language origin (K.P. Smolina and others), or the process of penetrating words from any special language (S.O. Kartsevsky).

V.M. Aristova notes that the term "borrowing" can be used only in relation to a foreign language word that has been fully mastered by the borrowing language.

D.S. Lotte considers borrowing as the transfer of words from one language to another, which occurs in an inextricable connection with social life and various cultural phenomena.

Any foreign language word registered in dictionaries can be considered as borrowing (I. Kerin).

In the dictionary of linguistic terms, O.S. Akhmanova gives the following definition of borrowing:

1. An appeal to the lexical fund of other languages to express concepts, further differentiate existing ones and designate previously unknown objects (often these concepts and objects themselves become known to the speakers of a given language only as a result of contacts with those peoples from whose languages the corresponding words are borrowed).

2. Words, derivational affixes and constructions that entered the given language as a result of borrowing (Akhmanova 1966: 150-151). Thus, there is no unambiguous approach.

It is impossible not to mention the difficulties in disclosing the relationship between the pairs "foreign language word - original word", "foreign language word - borrowed word", "borrowed word - original word" associated with the issue of etymology included in each of these pairs of words. Of course, it would be much easier to describe the origin of linguistic units with the help of the dichotomy "primordial-borrowed", or "ours-alien". But such an approach is impossible, because, firstly, a huge number of linguistic units (we mean, first of all, vocabulary) has an unclear etymology, and secondly, the concepts of "foreign language word" and "borrowing" are defined by scientists ambiguously, in thirdly, you need to have a clear idea of the "original word" and "borrowed word"; fourthly, there are classes of words that do not fit into the "primordial - borrowed" scheme, for example, loan translations are primordial in meaning, and foreign in structure.

If we talk about borrowings from the point of view of etymology, then it is logical to distinguish between "proper borrowings", that is, linguistic units that came from another language and appear in the borrowing, "do not have a proto-linguistic root allocated on the basis of retrogressive continuity" (Khaburgaev 1989) and "partial borrowings", that is, words with foreign language and Karakalpak morphemes. But this does not mean that the latter can be included in the category of primordial Karakalpak words. The original word is considered, according to the definition of O.S. Akhmanova, - this seems to us the most accurate - "the oldest word of a given language as a representative of the original lexical composition" (Akhmanova 1966: 122) (although, according to N.M. Shansky, any word that has arisen in the Karakalpak language can be considered actually Karakalpak, regardless of what etymological parts it consists of).

As for the sources of borrowing, this is a very complex and controversial issue. Words can get into one or another language indirectly, that is, without following the scheme "language-source-borrowing language", but through a third language, while changing both graphically and semantically. By the source language, we mean the language from which the word is borrowed in the meaning that was determined in the source language at the time of borrowing into Karakalpak.

Thus, adhering to the concept of N.V. Gabdreeva, the basis for differentiating the terms "foreign language vocabulary" and "borrowing", we will consider the presence of an adaptation period, which underlies perception and allows characterization based on the criterion "friend / alien". Taking into account the different points of view of researchers on this problem, we clarify that a "borrowed word" (or "borrowing") means a word that has been assimilated in the receptor language (primarily semantically and functionally), has become clear to most native speakers, established itself in at least two genres.

LITERATURE

1. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни / Л.П. Крысин // Русский язык в школе. 1998. №3. – с. 56-63.
2. Крейн И.М. Французские заимствования XIX века в английском литературном языке (опыт статистического исследования) // Автореф. дис. ... канд. филол. наук/ И.М. Крейн. – М., 1963. – с. 17.
3. Ахманова О.С. Морфологическая структура слова в языках различных типов / О.С. Ахманова. – М.,Л.: Наука, 1963. – с. 234.
4. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М.: Гос. учеб.-педаг. изд-во М-ва Просвещения РСФСР, 1957. – с. 295.
5. Кильдибекова Т.А., Рябцева А.С., Лингвистический аспект глобализации // Вестник Башкирского Университета: Научный журнал. – Уфа, 2011, №3-1. – с. 949-953.

BORROWED VOCABULARY XX - EARLY XXI CENTURIES. IN HISTORICAL AND CULTURAL ASPECT (BASED ON RUSSIAN LANGUAGE)

G.U.Temirkhanova

Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

The borrowed vocabulary of the Russian language of the 20th century and the modern period has been considered and is being considered by Russian and foreign researchers from different positions. Along with general issues that affect the problems concerning the main semantic changes in the vocabulary of the Russian language, the development of borrowed vocabulary in the present period, they trace the ways of penetration of borrowed words into the Russian language, find out the specifics of the process of their assimilation, determine the main lexical-thematic groups of new words.

The process of borrowing foreign words is a complex, ambiguous and, as practice shows, natural phenomenon. The Russian language has always taken part in lexical interchange, sometimes actively, sometimes not very much. He was always open to borrowing, the proof of this is the fact that in his vocabulary a large percentage is occupied by foreign words from different languages that entered the Russian language at one time or another.

The 20th century, especially its last third, in terms of the intensity of borrowing can be compared with the 18th century, when, for certain historical reasons, the Russian language absorbed a large number of foreign words. New reforms that took place in society in the post-war period and in the subsequent period contributed to the replenishment of the Russian language with foreign language vocabulary.

Since the end of the 20th century, the Russian language has experienced almost revolutionary upheavals. Various reforms in society and the changes that

took place in the 90s of the XX century and affected all spheres of life in Russia, could not but affect the vocabulary of the Russian language: they were reflected in borrowings, derivational neologisms, in the processes of dearchaization, in various semantic changes in different groups of vocabulary. According to the unanimous opinion of language researchers, the abandonment of the past economic, social and political foundations of life has led to the fact that the vocabulary of the Russian language has changed radically.

The emergence of new concepts, phenomena of reality also requires the emergence of their new designations. The accelerated increase in the volume of knowledge that mankind has at a given period of development of society cannot but enrich the vocabulary of the language. The relative openness and sociability of our society leads to a significant expansion of the horizons and accumulation of knowledge among Russians, which results in an increase in interest in various foreign languages. Recently, favorable conditions have been created for international contacts, business, trade, cultural ties have been activated, and foreign tourism is gaining a significant role in people's lives; Long-term work of our specialists in institutions of other countries, the functioning of joint Russian-foreign enterprises on the territory of Russia is becoming almost commonplace. All this ultimately led to the increased need for intensive communication with people who speak other languages. And this is an indispensable and important condition for the immediate and relatively quick borrowing of vocabulary from these languages.

The mass media played an important role in activating the borrowing process. Their orientation towards easy communication led to an unprecedented word creation, the result of which was the almost instantaneous entry into the Russian language of a huge number of foreign words, which replenished many thematic groups. Strengthening of information flows, the emergence of a global computer system under the name "Internet", the expansion of interstate and international relations, the development of the world market, economy, information technology, participation in international Olympiads, various festivals, fashion shows - all this also led to the fact that a huge number of foreign words entered the Russian language.

Among the new words, there are many "direct" ones in terms of the structure of borrowings, but a significant number of words were created on Russian soil by using, along with Russian, foreign language affixes or root parts of the word. All this speaks of the openness of the lexical system of the Russian language, its activity and vitality. Foreign words do not just enter the language, but are creatively processed and adapted to an alien environment for them, which turned out to be strong and independent enough to subjugate something foreign.

At present, borrowing is very widespread and in almost all spheres of life - political (the reason was the transformation in the state and party-political system), economic (this is due to the transition to a new system of market relations), technical (this is facilitated by the development of video technology, computer technology, the functioning of the global network), financial (which is associated with the emergence of banks, a new credit and financial system), in the field of

entrepreneurial activity (this was the development of professional activities during the period of emerging market relations), household (the influence of a new style of clothing, the development of the entertainment business), in the field of art and sports (psychological disposition to accept a new world, previously forbidden), etc.

Thus, in the modern period in the vocabulary of the Russian language, a significant layer is made up of borrowings. The largest percentage of all borrowed vocabulary are words from the English language.

It should also be noted that the interest of Russian society in Eastern culture has increased in the last decade, which led to the appearance in the Russian language of new designation words for names, concepts and phenomena unfamiliar to Russian culture.

The development of the tourism business has led to the fact that words-names of dishes from Portuguese, Spanish, Greek and other languages began to be used in Russian cuisine.

So, the increased influx of foreign words can be treated in completely different ways, and the reasons for borrowing can be different: on the one hand, borrowing a word is caused by the need to designate a new phenomenon with its help, on the other hand, borrowing can be explained by the desire to show one's involvement in the so-called A "more advanced" environment, with the third - with the help of borrowing, one can indicate the presence of ironic overtones in the coverage of the new life of contemporaries.

Of course, we can only divide borrowings by certain periods conditionally: XVIII century, XIX century, XX century. It would be more logical to consider the functioning of the borrowed vocabulary in relation to any particular historical period. Nevertheless, although the largest percentage of borrowings in the XX century fell on the second half of it and it would be more logical to focus on this period, we will consider the formation of borrowed vocabulary throughout the century.

The modern period of the development of the Russian language is characterized by the presence of a huge number of words-names of dishes and drinks of foreign origin. The abundance of culinary books, including recipes from different countries, literature on the culture of one or another people speaks of the undoubted interest of a modern person in this topic.

We can agree with the assertion that the easiest and most pleasant way to familiarize yourself with the culture of another nation is through its cuisine. Perhaps some associations in this regard are just our stereotypes, nevertheless, they allow us to understand the people of another country no worse than acquaintance with its culture.

It should be noted that the culinary culture of a particular country does not develop in isolation, it has a number of similarities, first of all, with the culinary traditions of either a neighboring country, or the people under whose influence it has been for some time. The most successful "inventions" in the field of cooking are, of course, borrowed.

Thus, from the point of view of the time of entry into the language of a word, we distinguish the following groups of borrowings:

1. Neologisms - the belonging of words to neologisms is a relative and historical property. Researchers of the Russian language classify neologisms as words that have entered together with realities (V.G. Kostomarov, Z.N. Kotelova), words accompanied by the effect of novelty (V.V.N.Golovin).

2. Established vocabulary - these borrowings at the present stage of language development have been mastered to such an extent that they practically do not reveal traces of their foreign language origin (they bow according to the rules of the Russian language, are formalized with the help of Russian affixes, develop a figurative meaning).

3. Historicisms - a vocabulary out of active use.

Historicisms include words that have fallen out of use due to the fact that the concepts they designate have disappeared or become irrelevant. The passive vocabulary of any language is constantly replenished with words that are out of use: archaisms, historicisms, etc.

4. Relative neologisms - words that are outdated or unused at a certain time interval, experiencing their revival again.

These words make up a small, but characteristic lexical group for the development of any language. The Russian language is no exception. According to V.V. Vinogradov, the presence of the word, “sometimes for whole centuries, in the archival fund of a given language or in its passive dictionary” (Vinogradov 1977: 39) cannot contradict the concept of the continuity of its semantic identity.

LITERATURE

1. Виноградов В.В. История русского литературного языка: избранные труды /В.В.Виноградов. – М.: Наука, 1978. – с. 32.

2. Габдреева Н.В. Межъязыковые лексические параллели в диахроническом аспекте /Н.В.Габдреева //Сопоставительное изучение разнотипных языков: научный и методический аспекты: материалы Всерос. науч.-практ. конф., Чебоксары, 24-26 октября 2006 г. – Чебоксары: Изд-во Чуваш, гос. ун-та, 2006. - Т.1. – с. 23-25.

ФОЛЬКЛОР ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕ КОНВЕРБЛИ ФОРМАЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

М.Темирбаева

ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Халық аўызеки дөретпелерин үйрениўде ең алды менен оларда қолланылған тил бирликлериниң гәп мәниси менен дүзилисине тиккелей тәсир ететуғын ырғақ, өлшем талапларын анықлап алыў үлкен әхмийетке ийе. Бундай өзгешелик тийкарында көркем текстлер ықшам, уйқас хәм көркемлик, стиллик жағынан тереңирек болып келеди. Бул кубылыс тил билиминде үнемлеў деп аталады. Тилде үнемлеў усыллары оғада көп. Синтаксислик көзқарастан алғанда, үнемлеўдиң бир түри – конверблердиң қолланылыўы болып есапланады. Поэзиялық дөретпелер оның курамындағы гәплердиң саны, орналасыў тәртиби, биргелкилиги яки биргелкисизлиги,

көлеми жағынан курамалы болып келеді хәм бул олардың баслы синтаксислик өзгешеликлеринен бири болып есапланады. Бир неше компоненттиң бир компонентке (бағыныңқы гәплердиң бас гәпке; биргелки пысықлаўышлардың бир баслаўышқа) бағынып келиўи ызамлы кубылыс болып, бунда үнемлеў функциясын конверблер өтейди. Себеби конверблердиң «өзине тән функционал өзгешеликлери тилде стилистикалық рәңбәреңликти, экспрессивликти, гәп компонентлерин уйғынластырыўды тәминлеўши байланыс қуралы болып табылады» [1, 27].

Үнемлеў усылы менен дүзилген гәп дүзилиси дәстанлар текстлеринен көплек табылады. Әсиресе, биргелкилик мәнисин аңлатыўшы конверблердиң жасалыў усыллары менен қолланылыў өриси хәр түрли болып келеди. Мәселен, «Қырққыз» дәстанында бул усылдың кең пайдаланылған хәм бунда **-п** конвербиниң жийи қолланылғанын бақлаў мүмкин. Мысалы:

*Гүлайым қыз сол күни,
Кеўиллерин дым хошлап,
Улы тойды хәм баслап,
Бедеў аттай бой таслап,
Түрли сазлар шерттирип,
Қырық қызын қасына ертип,
Түнниң жарпы аўғанда,
Ақ отаўға келип,
Пал жеп мийрин қандырып,
Дизеден төсек салдырып,
Ақ отаўдың артын түрип,
Аппақ төсин желге берипп,*

*Қәлем қасы қыйылып,
Маңлайы айдай жарқырап,
Ай нурынан бәхре алып,
Қыпша бели сулыўдың,
Тал-шыбықтай таўланып,
Аўзынан шыққан демлери,
Сары алтындай пуўланып,
Жас жүреги дүрсилдеп,
Демин бөлип алғанда,
Ақ тамағы бүлкілдеп,
Жатыр еди Гүлайым [4].*

Бул үзиндиде бир гәпке (*Жатыр еди Гүлайым*) тийисли 17 биргелки конвербли топлам жәмленген. Ал төменде келтирилген мысалда болса бир предикатив орайға тийисли 3 биргелки конвербли топлам қолланылған:

*Көргенниң ишин жандырып,
Сүймей мийрин қандырып,
Дәўран сүрди Гүлайым,
Қасына қырық қыз алдырып [4].*

Және бир мысал:

*Мен келемен алыс жолдан ат шаўыпп,
Қыя шөлде адаспастан жол таўыпп,
Еки адам жаманлапп Гүлайым қызды,
Мен өле жазладым еслерим аўыпп [4].*

Бұл көп компонентли гәп болып, жай гәп пенен бағыныңқылы гәптиң биригиүйнен дүзилген. Жай гәп формасындағы биринши бөлімнің биргелки баянлаўышлары ('ат шаўып, жол таўып') да, себеп хәм сын бағыныңқы гәптер түрінде берілген екінши бөлімнің баянлаўышлары ('жаманлап') да -п конверби арқалы жасалған ('Еки адам Гүлайымды жаманлап, еслерим аўып, мен өле жазладым').

Мысаллардан көринип турғанындай, үнемлеў усылына тийкарланған гәптердің қурылысында ортақ бир тийкар бар, ол – айтылып атырған ой-пикир желисин, тәсирлилигин күшейтиў мақсети болып табылады. Ал енди усы биргелки ағзалар, бағыныңқы гәптердің дүзилиүйнде **-п** конверби жүдә қолайлы болып, ол, бириншиден, жай гәптердеги биргелки ағзалардың, бағыныңқы гәптердің ықшам, уйғын биригиүйн, ис-хәрекеттердің биринин соң биринин үзликсиз баянланыўын тәминлейди. Дәстанларда ис-хәрекеттің сынын, қалай жүз бергенин аңлатыўшы қатарлардың үзликсиз тәризде берилиўи қосық ырғағына да, өлшемине де, стилге де жүдә қолайлы усыл болып есапланады.

Усы жерде соны атап өтиў керек, хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде бундай гәптер дәстүрий түрде **-п** формалы хал фәйиллерден дүзилген гәптер деп аталады хәм олар бағыныңқылы қоспа гәптер сыпатында үйрениледи [2, 3, 5, 6]. Бұл пикирди ҳақыйқый тил ызамлылықларына сәйкес келеди, деп айтыў қыйын. Бұл туўралы филология илимлериниң докторы А.Альниязов мынадай пикир билдиреди: «Синтаксислик байланысларды үйрениўде қоспа гәптер компонентлеринде эксплицит яки имплицит формада турған субъект болыўы керек, деген қағыйданы басшылыққа алыў лазым. Имплицит формадағы субъектти баянлаўыш формасы арқалы анықлаў мүмкин. Хәр бир компонентте грамматикалық баслаўыштың болыўы қоспа гәпти көп предикатлы жай гәптерден ажыратыўдың тийкарғы белгиси болып есапланады. Егер қоспа гәптиң бағыныңқы хәм бас компонентлериниң функциялары бир субъектке байланысып келип, бир теклес, биргелки, уқсас ис-хәрекет, ўақия-хәдийсени баянласа, онда бундай дүзилис көп предикатлы жай гәп деп түсиниледи» [1, 25-28]. Бұл пикирдің дурыслығын жоқарыда келтирилген мысаллар да айқын дәлиллейди.

Солай етип, «Қырққыз» дәстанының жанрлық өзгешелиги көзқарасынан алып қарағанда, гәптердің жоқарыда атап өтилген түрлери өз алдына бир поэтикалық (стилистикалық) фигура пайда етеди. Бұл айтылғанлар дәстан текстлериндеги болымсызлық мәнисиндеги **-й** конвербли гәптерге де толығы менен тийисли. **-й** формалы конверблер тийкарынан қахарманлық, ерлик, саўаш темаларына бағышланған қатарларда жийи ушырасады. Мысалы:

*Басқа сөзди қурамай,
Өриске қойын өргизди,
Алды-артына қарамай,
Сазырайып қалды сол ұақта,
Излеп келген Аманбай,
«Буның не» дерге жарамай,
Қайтып сөзлер айтыўға,
Жигиттиң тили байланды... [4]*

Дәстанның синтаксислик дүзилisine нәзер тасласак, онда **-май** формалы конвербтиң шәрт хәм сын бағыныңқылы қоспа гәплерди дүзиўде актив қолланылатуғынын байқаймыз. Бунда дәстанды жырлаған жыраў ис-хәрекет, ўақыя-хәдийселерди көркем баянлаўда болымсызлық формасының өзін ис-хәрекеттиң орынланыў усылы, әмели етип қоланғанын көремиз.

Дәстанда ис-хәрекет, ўақыя-хәдийсениң жүз берген, орынланған ўақтың, мезгилин аңлатыўшы қатарлар да ушырасады. Бундай гәплер -ғанда/-генде, -ғалы/-гели конверб формалары арқалы дүзиледи. Мысалы:

*Аллаярдай байыңыз,
Анық демин бөлгенде,
Еки көзи аларып,
Енди өлдим дегенде,
Журын қолын жаздырды... [4]*

*Әне саўаш болғалы,
Он күн өтти арадан... [4]*

*Гүлайымдай перийзат,
Суртайшаның елине,
Аттың басын бурғанда,
Жол жүриўдиң қәдеси,
Қызлары дабыл урғанда,
Қатарласып хәммеси,
Кетейин деп турғанда... [4]*

*Үш күн болды Суртайша,
Қаланы қамал еткели... [4]*

Дәстандағы бундай қатарларда белгили бир ис-хәрекет яки ўақыяның жүз берген ўақты конверб формасындағы биргелки ағзалар арқалы басқа ис-хәрекет, ўақыя-хәдийселер менен қоса баянланады, бул болса хәр бир айтылған ой-пикир, идеяның келип шығыў себеплериниң көплигин билдириў максетиндеги стиллик усыл болып есапланады. Жоқарыда келтирилген мысаллардағы **-ғалы/-гели**, **-ғанда/-генде**, **-ғалы/гели** конверб формалары арқалы дүзилген гәплердеги түрли ўақытлық семантика кем-кемнен, үзликсиз раўажлана отырып, ой-пикирдиң логикалық тыянақлылығын жүзеге келтиреді.

Солай етип, «Қырққыз» дәстанында хәр бир сөзди ықшамлап, ой-пикирди кеңейтиў, көркемлеўде уйқас хәм ықшам баянлаў усылларынан бири болған конверблер жийи қолланылған. Сөзди саппап, ойды кеңейтиў ушын жыраўлар биргелки, конвербли синтаксислик бирликлерден үнемли пайдаланып, баянланып атырған ўақыя, ой-пикир, ис-хәрекет себеплерин, сын-қыйсынын биримлеп санап келип, олардың жуўмағын, түйинин ең соңғы бир қатар менен-ақ билдиреди. Бул, әлбетте, дәстандағы үнемлеў (ықшамлаў) усылының көринислери болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Альниязов А.И. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги дизбекли қоспа гәплердиң функционал-семантикалық анализи. Докторлық дисс... автореф. Нөкис, 2020. Б. 27
2. Ғуломов А., Асқарова М. Хәзирги ўзбек адабий тили: Синтаксис: Ун-т ва пед. ин-т филол. фак. учун дарслик/Махсус ред.: Ш.Рахматуллаев. – 3-қайта ишланған ва тўлдирилған нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 256 б.
3. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2010. – 176 б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т. 9–13 / Бас редактор Н. Қ. Аимбетов; Жуўаплы редакторлар: С. Баҳадырова, А. И. Альниязов; ӨзР ИА Қарақалпақстан бөлими, Н. Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институты. – Т.: «Маънавият». – 2009. – 536 б.
5. Қордабаев Т. Қәзиргі қазақ тилиндегі қурмалас сөйлемдер. – Алматы: Санат, 1992. – 175 б.
6. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. – Билим, 1992. – 564 б.

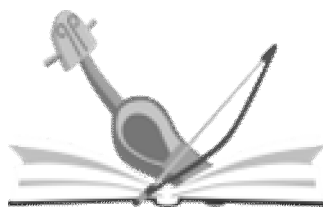
МАЗМУНЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, филология
илимлеринің докторы Мәденбай Дәулетовтың 90 жыллық юбилей сәнесине
бағышланған илимий семинар мақалалар топلامы*

Қудайбергенов М.	
<i>Көрнекли илимпаз, әдиули устаз.....</i>	<i>3</i>
Нажимов П.	
<i>Илимге бағышланған өмир.....</i>	<i>6</i>
Абдиназимов Ш.	
<i>Тил билиминдеги неогумбольдтишылар концепциялары.....</i>	<i>8</i>
Альниязов А.И.	
<i>Уқсаслық хәм өзгешелик биномы – тилди үйрениу тийкары.....</i>	<i>15</i>
Альниязов А.И.	
<i>Хәзирги қарақалпақ тилинде дизбекли қоспа гәплердиң семантикалық системасы.....</i>	<i>19</i>
Хошниязов Ж.	
<i>Ғәрезсизлик дәуиринде қарақалпақ халық дәстанларын изертлеудиң рауажланыу бағдарлары.....</i>	<i>25</i>
Хошниязов Ж.	
<i>Профессор С.Баҳадырованың изертлеулериндеги жаңа бағдарлар.....</i>	<i>32</i>
Бекбергенова З.	
<i>Қарақалпақ жыраулары хәм мийрасларының изертлениуи.....</i>	<i>41</i>
Бекбергенова З.	
<i>Роман хәм тәлим-тәрбия мәселеси.....</i>	<i>46</i>
Бекбергенов Қ.	
<i>Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң изертлениу тарийхы.....</i>	<i>49</i>
Байниязова Т.	
<i>Қарақалпақ әдебияттаныуының хәзирги жағдайы.....</i>	<i>53</i>
Бекбергенова А.	
<i>О.Әбдирахмановтың гүрриңлери Қ.Султанов изертлеулеринде.....</i>	<i>64</i>
Бекимбетов А.	
<i>Қарақалпақ халық әпсаналарында дәу образы.....</i>	<i>67</i>
Қурбаниязов Д.	
<i>Күнделикли баспа сөзде мақала темаларының атқаратуғын хызметі.....</i>	<i>71</i>
Қалендерова А.	
<i>Хәзирги дәуир қарақалапақ балалар фольклоры үлгилери.....</i>	<i>76</i>
Мамбетназарова Р.	

<i>Анализ современной каракалпакской прозы в научных исследованиях Ж.Нарымбетова.....</i>	<i>79</i>
Нуратдинова Г.	
<i>Жоқлау жанрының классификациясы мәселесіне.....</i>	<i>84</i>
Оразымбетова Э.	
<i>Қарақалпақ тил билимінде фразеологизмдердің изертленіуі.....</i>	<i>90</i>
Альниязова Г.А.	
<i>Болжау-ескерту мәңли гәплер формасындағы нақыл-мақаллар.....</i>	<i>98</i>
Утемуратова Х.	
<i>Повесттер тилинің изертленіуі тууралы.....</i>	<i>101</i>
Өтениязова Х.	
<i>Әжинияз шығармаларында дөренді келбетліклер.....</i>	<i>105</i>
Өтениязова Х.	
<i>Қарақалпақ тилинде «көлем» хәм «майдан» мәңилеринің билдирилиу жоллары.....</i>	<i>109</i>
Өтениязов П.	
<i>Ертеклерде қахарманларға қарсы образлар.....</i>	<i>114</i>
Тлеуниязова Г.	
<i>Лирикалық шығарма композициясында қарама-қарсы қойу усылының қолланылу өзгешеліктері.....</i>	<i>123</i>
Нажимов А.	
<i>Жәмийетлик-сиясий лексиканың лексика-семантикалық усыл менен жасалуы.....</i>	<i>128</i>
Нажимов А.	
<i>Рус тили хәм рус тили арқалы басқа да тиллерден өзлестирмелер.....</i>	<i>134</i>
Даниярова З.	
<i>Антропонимдердің лингвокультурологиялық аспекте изертленіуі..</i>	<i>140</i>
Қаллибекова Г.	
<i>Интервью жанрында сорау гәплердің қолланылуы.....</i>	<i>146</i>
Nzamatdinova D.	
<i>Er shora dástanındaǵı atlardı táriyiplewde qollanılǵan turaqlı teńewler....</i>	<i>150</i>
Temirkhanova G.	
<i>Borrowing as an element of foreign language vocabulary.....</i>	<i>152</i>
Temirkhanova G.	
<i>Borrowed vocabulary XX - early XXI centuries. In historical and cultural aspect (based on russian language).....</i>	<i>155</i>
Темирбаева М.	
<i>Фольклор дәретпелерінде конвербли формалардың қолланылуы.....</i>	<i>158</i>

«Miraziz Nukus» JShJ baspaxanasında basıldı
Ózbekstan Respublikası baspa sóz hám xabar agentliginiń
2018-jıl 16-maydağı № 11–3059 litsenziyası.
Kólemi 10,25 baspa tabaq. Qaғaz kólemi 60x84 1/16
Buyırtpa №64-21. Jámı 50 nusqa

ISBN 978-9943-374-88-1

«Илим»

9 789943 374881 >